

»GORIŠKI LETNIK«

Novembra 1863. leta¹ je učitelj na goriški realki Franc Zakrajšek (1835—1903), dotlej že uveljavljeni goriški dopisnik v slovenskem tisku tistega časa, izdal že nekajkrat najavljeni almanah, ki mu je dal ime »Goriški letnik za čitatelje vsacega stanu«; izdajatelj, ki je bil obenem urednik, je napisal na naslovni strani, da gre za prvi letnik, za leto 1864. Zakrajšek si je publikacijo (založil jo je knjigarnar Karl Sohar, natisnila pa jo je tiskarna Seitz v Gorici) zamislil kot vsakoletni zbornik predvsem literarnih del, obenem z značilnim koledarskim člonom in poljudnoznanstveno vsebino (besede iz predgovora: »Goriški letnik je prevzel nalogu prinašati spisov iz peres domačih pisateljev in sploh tacih, ki se nanašajo na domačo zgodovino in književnost«). Čeravno v prvem letniku ni bilo važnejših prispevkov, z izjemo Zakrajškove prirede Cervantesovega »Don Kihota« (prva predstavitev slovenskemu bralcu sploh)² in nepodpisane prvega dela zgodovine Goriško—Gradiščanske (do leta 1500) S. Kociančiča³, pa je zgodovinar slovenskega periodičnega tiska na Goriškem dr. J. Bratina ugotavljal, da je Zakrajškov letnik »med znanstvenimi listi in revijami«⁴, najstarejši pojav. Začenši z »Goriškim letnikom« bi želeli podati omejen pregled podobnih publikacij, ki so na Primorskem izhajale v kasnejših desetletjih vse do danes, pravzaprav do te publikacije, ki smo ji dali naslov Zakrajškovega poskusa, vendar ne zato, ker bi hoteli slediti Zakrajškovim vsebinskim zasnovam, pač pa zato, da se spomnimo pionirskih časov naše publicistike in znanstvenih izdaj.

V preteklih stodesetih letih na Primorskem ni bilo veliko znanstvenih in poljudnoznanstvenih del družboslovne, predvsem domoznanske vsebine, ki so izšla bodisi enkratno bodisi kot periodika. Med slednjimi lahko omenimo nekaj najpomembnejših revij kot »Naše zapiske«, »Vedo«, »Rimskega katolika«, »Cvetje z vrtov sv. Frančiška«, če naj naše naštevanje omejimo le na avstrijsko dobo. Do leta 1918 so tudi izšla mnoga obširnejša samostojna zgodovinska in domoznanska dela avtorjev A. Červa, J. Godine, Š. Kociančiča, S. Rutarja, M. Sile; manjše samostojne izvirne tiske so napisali Fran in Vladimir Levec, Ivan Trinko, Ernest Klavžar, Andrej Marušič, dr. Anton Mahnič, Peter Medvešček, Josip Kragelj, Anton Kutin, dr. France Oblak, dr. Karel Capuder, dr. Karel Ozvald in drugi. Med vojnama smo kljub raznarodovalnemu delovanju italijanskega okupatorja na Primorskem dobili več pomembnih izdaj, tako Danteljev zbornik, ki je pod uredništvom dr. Alojza Resa izšel v ločenih izdajah (slovenski in italijanski). Poseben zbornik, posvečen alpinistu in filozofu dr. Klementu Jugu, je uredil Zorko Jelinčič. Trikrat je izšel »Jadranski almanah« in enajstkrat (oz. dvanajstkrat) poljudno znanstveni zbornik »Luč«. Ob številnih revijah (»Njiva«, »Mladika«, »Pravni vestnik«, »Naš čolnič«, »Družina«, »Socialna misel«, »Staničev vestnik« itd.) sta izšli pomembni knjigi Arkova zgodovina Idrije in Bednarikov zemljepisni pregled goriške in tržaške pokrajine; bogato domoznansko gradivo sta tudi prinašala oba goriška koledarja (Goriške matiche in Mohorjeve družbe). Po drugi svetovni vojni je število izdaj poraslo, zlasti tistih s periodičnim načinom izhajanja. Med najpomembnejše take tiske sodijo tržaški »Razgledi« in »Stvarnost«, koprski »Bori«, »Idrijski razgledi«, tržaški »Mladika«, »Most« in »Zaliv«, novogoriška »Srečanja« ter koprska »Obala« itd. Izšlo je več obsežnejših zbornikov (2 goriška — 1957 in 1968, 1 tolminski 1956), dalje »Trinkov zbornik« (1946), Feiglova in Nanutova »Beneška Slovenija« (1950), kot periodika zamišljeni »Istrski zgodovinski zbornik« (1953), zbornika koprske »Lipe« (1956, 1957), tržaški »Prosvetni zbornik« (1970) in jubilejni »Zbornik ob 50-letnici Goriške Mohorjeve družbe« (1974).

Obsežen je seznam brošur, izdanih v počastitev različnih krajevnih jubilejev, obletnic dogodkov širšega pomena ali pa v spomin osebam (publikacije ob odkritjih spomenikov NOB, ob obletnicah kulturnoprosvetnega delovanja, ob raznih jubilejih ustanov in delovnih kolektivov itd.). Bogato sliko prizadevanj bi lahko dopolnili še s obsežnim seznamom drugih samostojnih del, na primer od Mohoričeve zgodovine Idrije do obširnih zgodovin

že skoraj vseh primorskih partizanskih enot. Slika, ki bi jo dobili, je resda bogata, če naj jo primerjamo s stanjem, ki ga poznamo iz razdobia med vojnoma oziroma do leta 1918. Vendar pa ugotavljamo, da danes na Primorskem, niti tu niti onstran meje ne premoremo domoznanske izdaje, ki bi objavljala izključno prispevke krajevnega pomena tako s področja zemljepisa, zgodovine, etnologije, arheologije, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine in še z drugih področij družbenih ved. Mnogi slovenski kraji in območja imajo pri tem postavljene že trdne temelje in uživajo njih publikacije pomembno mesto tudi v znanstvenih krogih. Poleg petih revij in lokalno obarvanih »Idrijskih razgledov« opravlja na Primorskem vlogo nekakih zbornikov le še tržaški »Jadranski koledar«, »Koledar GMD« in »Trinkov koledar«.

»Goriški letnik« izdajamo z namenom, da bi izpolnjeval vrzel v današnjih izdajateljskih prizadevanjih in načrtovanjih predvsem na področju severne Primorske ter da bi zrasel v publikacijo, ki ima na Slovenskem več vzorov. Z izdajo »Goriškega letnika« naj bi se tudi uresničili že davni sklepi na četrtem zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Mariboru, septembra 1947, da je za Slovensko Primorje potrebno zgodovinsko glasilo¹, uresničili pa naj bi se tudi kasnejši predlogi² in že začete pobude (oba goriška in tolminski zbornik).

V »Goriškem letniku« sodelujejo s svojimi prispevki strokovni delavci in nekateri zunanji sodelavci Goriškega muzeja. Z izdajo želimo počastiti sicer s precejšnjo zamudo dvajsetletnico Goriškega muzeja (ustanovljen z odločbo OLO Gorica 5. 9. 1952). Nismo se odločili, da bi napisali poročilo o prvih dvajsetih letih življenja ustanove, ki je orala pravcato ledino na področju svojega strokovnega in prostorskega delovanja (Tolminsko, Brda, Vipavska dolina, Kras). Zavedamo se tudi, da za ustanovo s tako posebnim načinom delovanja kot je muzej, dvajset let ne pomeni mnogo.³ Odločili smo se za zbornik različnih razprav, da bi tudi na tem področju našega dela predstavili sadove minulih dvajsetih let; gradivo je objavljeno v kronološkem zaporedju.

Branko Marušič, višji kustos,
ravnatelj Goriškega muzeja

¹ Umní gospodar, 1863, str. 55.

² S. Zimic, Cervantes en Eslovenia: Estudio bibliografico. Boletin de la Real Academia Espanola, zv. 183, 1968, str. 101—115.

³ Ljubljanski zvon, 1883, str. 333.

⁴ Cas, 1915, str. 343.

⁵ Zgodovinski časopis, 1948—9, str. 193.

⁶ P. Blaznik, Pota in vidiki slovenske krajevne zgodovine. Kronika, 1955, str. 145—150; B. Marušič, Dosedanje delo in bodoče naloge goriškega zgodovinarja in zgodovinopisja. Kronika, 1964, str. 145—151.

⁷ Ob 15-letnici Goriškega muzeja je izšel daljši članek v »Goriškem zborniku« (Nova Gorica 1968), str. 87—94.

Drago Svoljšak, višji kustos-arheolog, Goriški muzej

RAZISKOVANJE PRAZGODOVINSKE NASELBINE NA MOSTU NA SOČI

Na sušnih terasah pri Mostu na Soči (Sv. Lucija) je bilo poleg Tolmina najstarejše, vsekakor pa največje prazgodovinsko selišče tolminske kotline, kamor Most na Soči geografsko sodi. Nastanek kulturnega središča v prazgodovini je bil tod v genetični povezavi s prometom in je zato bilo pomaknjeno k sovodnji Soče, Idrijce in Bače. Težišče prometne vloge na Mostu na Soči je bilo prav v prehodih čez Sočo in Idrijco, tu so bile rečne ožine najprimernejše mesto za mostove, po dolinah rek pa je bila prazgodovinska naselbina povezana s sosednjimi kulturami.¹ Značilno je, da se je kraj prvotno imenoval Most, na Mostu, Most sv. Mavra; ime po sv. Luciji pa je prevladalo šele kasneje.

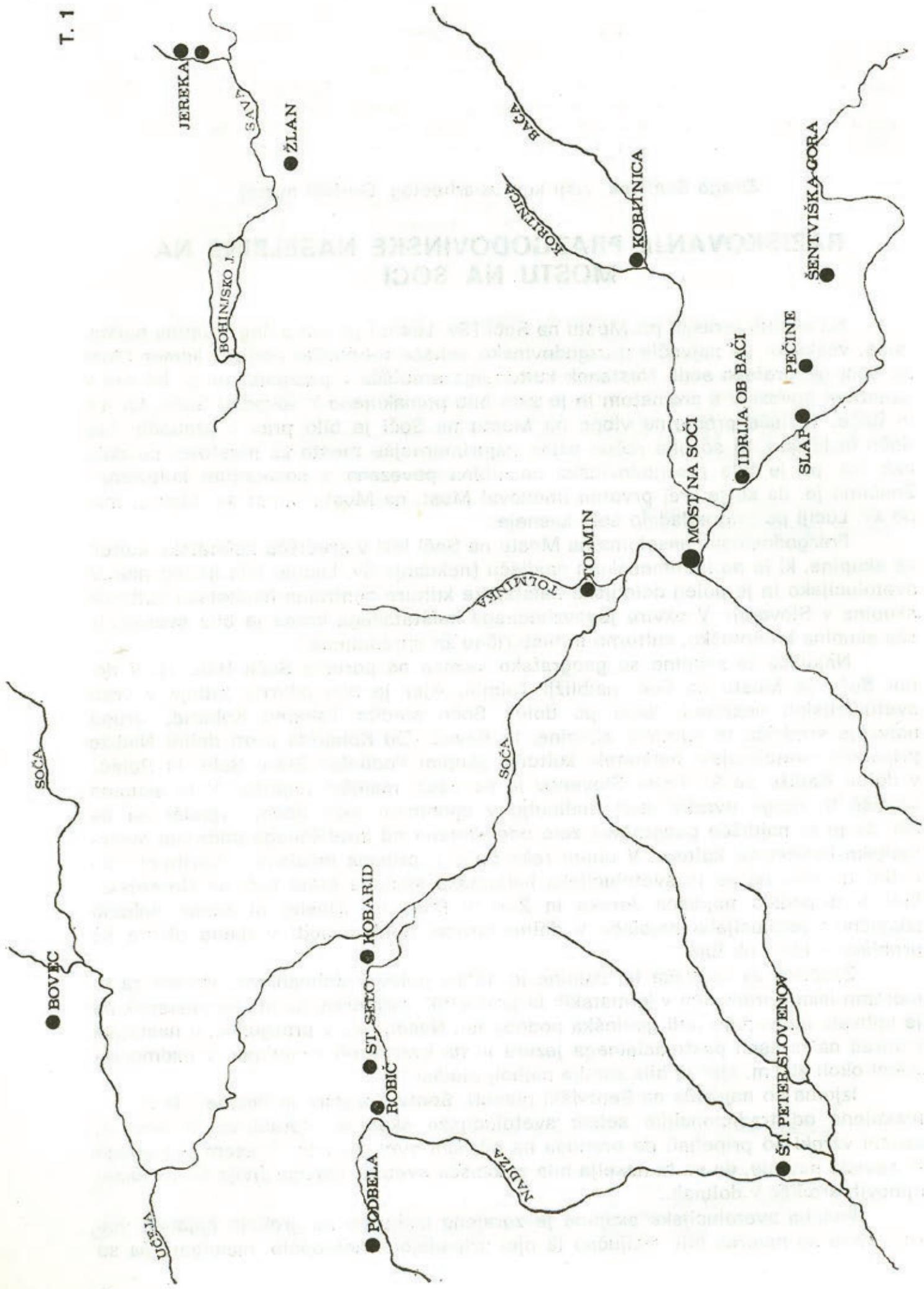
Prazgodovinska naselbina na Mostu na Soči leži v središču halštatske kulturne skupine, ki je po istoimenskem najdišču (nekdanja Sv. Lucija) bila imenovana za svetolucijsko in je poleg dolenjske halštatske kulture centralna halštatska kulturna skupina v Sloveniji. V okviru jugovzhodnega halštatskega kroga je bila svetolucijska skupina kronološko, kulturno in historično že opredeljena.²

Najdišča te skupine so geografsko vezana na porečje Soče (tab. 1). V dolini Soče je Mostu na Soči najblžji Tolmin,³ kjer je bila odkrita zadnja v vrsti svetolucijskih nekropol, dalje po dolini Soče sledita Tolminu Kobarid,⁴ drugo največje središče te kulturne skupine, in Bovec.⁵ Od Kobarida proti dolini Nadiže pripadajo svetolucijski halštatski kulturni skupini Podbela,⁶ Staro Selo⁷ in Robič,⁸ v dolini Nadiže pa Št. Peter Slovenov in še nekaj manjših najdišč.⁹ V to skupino najdišč bi mogli uvrstiti tudi Redipuljo v spodnjem toku Soče,¹⁰ vendar pa se zdi, da je to najdišče geografsko zelo odmaknjeno od središčnega področja svetolucijske halštatske kulture. V dolini reke Bače ji pripada najdišče v Koritnici,¹¹ po dolini te reke pa se je svetolucijska halštatska skupina širila tudi na Gorenjsko, kjer ji pripadajo najdišča Jereka in Žlan v Bohinju.¹² Doslej ni znano nobeno izključno svetolucijsko najdišče v dolini Idrijce, deloma sodi v njene okvire še grobišče v Idriji ob Bači.¹³

Značilen za najdišča te skupine je njihov pojav v dolinah rek. Vzroke za to moramo iskat predvsem v klimatskih in prometnih razmerah, na njihov nastanek pa je vplivala nedvomno tudi geološka podoba tal. Naselja so v prazgodovini nastajala namreč na terasah postglacialnega jezera in na kvarternih nasipinah, v nadmorski višini okoli 200 m, kjer je bila zemlja najbolj plodna.¹⁴

Izbema so najdišča na Šentviški planoti, Šentviška gora in Pečine,¹⁵ ki so odmaknjena od tradicionalnih selišč svetolucijske skupine. Vprašljivo je seveda, kakšni vzroki so pripeljali do prehoda na odročni svet planote. Povsem teoretično je seveda mnenje, da so ta naselja bila zatočišča svetolucijskega življa po uničenju njihovih središč v dolinah.

Podoba svetolucijske skupine je zgrajena izključno na grobnih najdbah. Raziskovane so namreč bile izključno le njej pripadajoče nekropole, naselbine pa so

ostajale ob strani, neraziskane, zato je naše znanje o skupini dokaj enostransko. Vsega skupaj je bilo v tej halštatski skupini raziskanih okoli 9000 grobov, največ ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja. Izjema so le redki grobovi, odkriti kasneje, med njimi posamezni grobovi na svetolucijski nekropoli (Most na Soči), večje število grobov je bilo uničenih med gradnjo kobariške mlekarne,¹⁶ in pa 460 grobov iz Tolmina. To bogato gradivo predstavlja materialno ogrodje te halštatske kulturne skupine.

Prvi podatki o arheoloških najdbah na Mostu na Soči segajo precej v čas pred začetkom intenzivnih izkopavanj in prav ti podatki in slučajne najdbe so bili povod zanje. Na terasastem pobočju na južnem bregu Idrijce, kjer je bilo območje velike svetolucijske nekropole, so kmetje pri obdelovanju polja pogostoma dobivali prazgodovinske predmete, manj številne pa so naključne najdbe bile v območju naselbinskega kompleksa, na nasprotnem bregu Idrijce.

O teh najdbah je poročal župnik Tomaž Rutar,¹⁷ ki omenja predvsem najdbe rimskih starin in pa lonce, pokrite s skrilami. Prvi je arheološke najdbe tudi shranil. O najdbah rimskih starin in tudi o žganih grobovih, ki pa jih pripisuje Rimljanim, je poročala leta 1867 goriška »Domovina«,¹⁸ ta ponavlja tudi idejo o možnosti, da je na Mostu na Soči ali v njegovi okolici (Modrej, Modrejce) bila antična Noreja.¹⁹ Prvi je opozoril v strokovni literaturi na te najdbe dr. Bizzaro, konzervator v Gorici. Povezoval jih je z Aquileio.²⁰

Zgodovina raziskovanj se je na Mostu na Soči v resnici začela leta 1880, ko je 5. septembra tega leta dr. Bizzaro pričel kopati in izkopal okoli 70 grobov.²¹ S tem so se na svetolucijski nekropoli pričela dolgoletna plodna izkopavanja, ki so odkrila največje halštatsko nekropolo pri nas. Še pred začetkom sistematičnih raziskovanj je prof. Maionica za goriški muzej izkopal 36 grobov,²² domačin A. Vuga pa je na desnem bregu Idrijce, tik nad njenim izlivom v Sočo odkopal 26 žar s pepelom.²³ Sistematično raziskovanje nekropole je leta 1884 nadaljeval dr. C. Marchesetti, najuspešnejši raziskovalec svetolucijske nekropole. Nadaljeval je tam, kjer je začel dr. Bizzaro. Z manjšimi presledki je kopal vse do leta 1902 in izkopal 3730 grobov.²⁴

Poleg Marchesettija je sistematično izkopaval na svetolucijski nekropoli tudi kustos Naravoslovnega muzeja na Dunaju J. Szombathy in odkril v letih 1886 do 1890 okoli 2480 grobov.²⁵

Po tem obdobju so izkopavanja na Mostu na Soči zamrla, na dan so prihajali le še bolj ali manj slučajno odkriti posamezni grobovi. Tako je bilo leta 1927 odkopanih sedem grobov,²⁶ prav toliko pa tudi leta 1972 pri kopanju vodovodnega jarka.²⁷ Leta 1958 je Tolminski muzej načrtoval nadaljevanje sistematičnih izkopavanj na področju nekropole; sondiranja so takrat odkrila 14 grobov.²⁸ Skupaj je tako kontrolirano bilo izkopanih okoli 6570 grobov, skupaj z uničenimi in nekontrolirano izkopanimi pa moramo računati z okoli 7000 grobovi.

Nekropola sodi stogo v halštatsko obdobje. Prvo kronološko klasifikacijo v dve skupini je izdelal, na podlagi Marchesettijevega poročila v Boll. Soc. Adr. 15, 1893, M. Hoernes.²⁹ Podrobnejše razčlenjena kronologija svetolucijske nekropole pa je delo utemeljitelja svetolucijske halštatske kulturne skupine S. Gabrovca³⁰ (tab. 2). Najstarejše obdobje (I a) nekropole, ki je materialno najslabše zastopano, je v srednjeevropskem pomenu še žarnogrobiščno in sodi v 8. stol. pred našim štetjem (HaB 3), konča pa se s stopnjo II c sredi 4. stol. pred našim štetjem (HaD 3), s pojavom orožja v grobovih.

Grobišču pripadajoča naselbina sodi prav tako v ta časovni okvir. V preteklosti ← Tabela 1 Karta najdišč svetolucijske halštatske kulturne skupine

	BOLOGNA	ESTE	SV. LUCIJA	DOLENJSKA
700	VILL. II VILL. III	II ZGODNJA	IA	PODZEMELJ
600	VILL. IVA VILL. IV B	II SREDNJA II POZNA II-III	IB IC	STIČNA I NOVO MESTO
500	VILL. IVC CERTOSA	III ZGODNJA III SREDNJA	II A	STIČNA II DVOGREBENASTA ČELADA
400		III POZNA	II B IIC	CERTOŠKA FIBULA NEGOVSKA ČELADA

Tabela 2

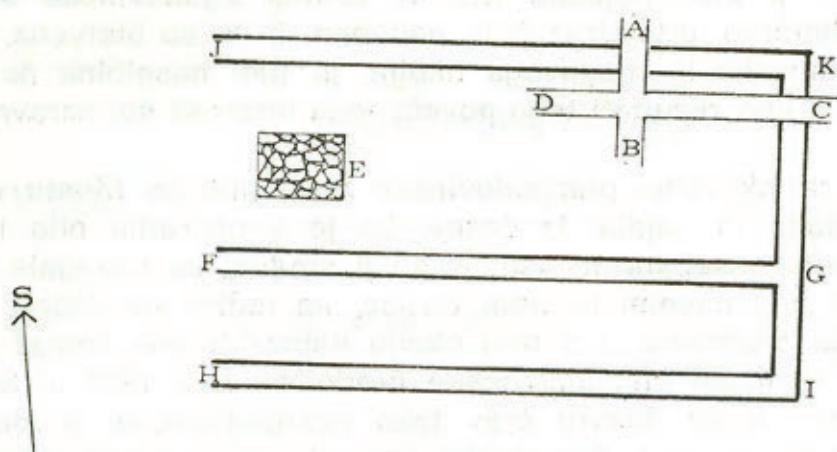
Kronološka razdelitev svetolucijske halštatske kulturne skupine v primerjavi s sosednjimi kulturami (po O. H. Frey, S. Gabrovec, Zur Chronologie der Hallstattzeit im Ostalpenraum, Actes, 1971, 210, sl. 7)

pa ji je bilo posvečenega mnogo manj časa in dela kot nekropoli. Razumljivo je, da v času intenzivnega kopanja grobov za raziskovanje naselbine ni bilo prevelikega zanimanja, še posebej zato, ker v naselbinah posebej atraktivnih najdb ni pričakovati. Ob spoznanju, ki v Sloveniji v zadnjih letih vse bolj prodira, da le z raziskovanjem naselbin moremo najti odgovore na mnogotera vprašanja, ki jih z grobnim gradivom ni moč pojasnjevati, na primer zgodovinske spremembe, način življenja, stavbarstvo, urbanizacija in podobno, in ki so bistvena za razumevanje halštatskega človeka in njegovega okolja, je tudi naselbina na Mostu na Soči postala zanimiva. Prvi rezultati tega povečanega interesa so, naravnost, prese netljivi.

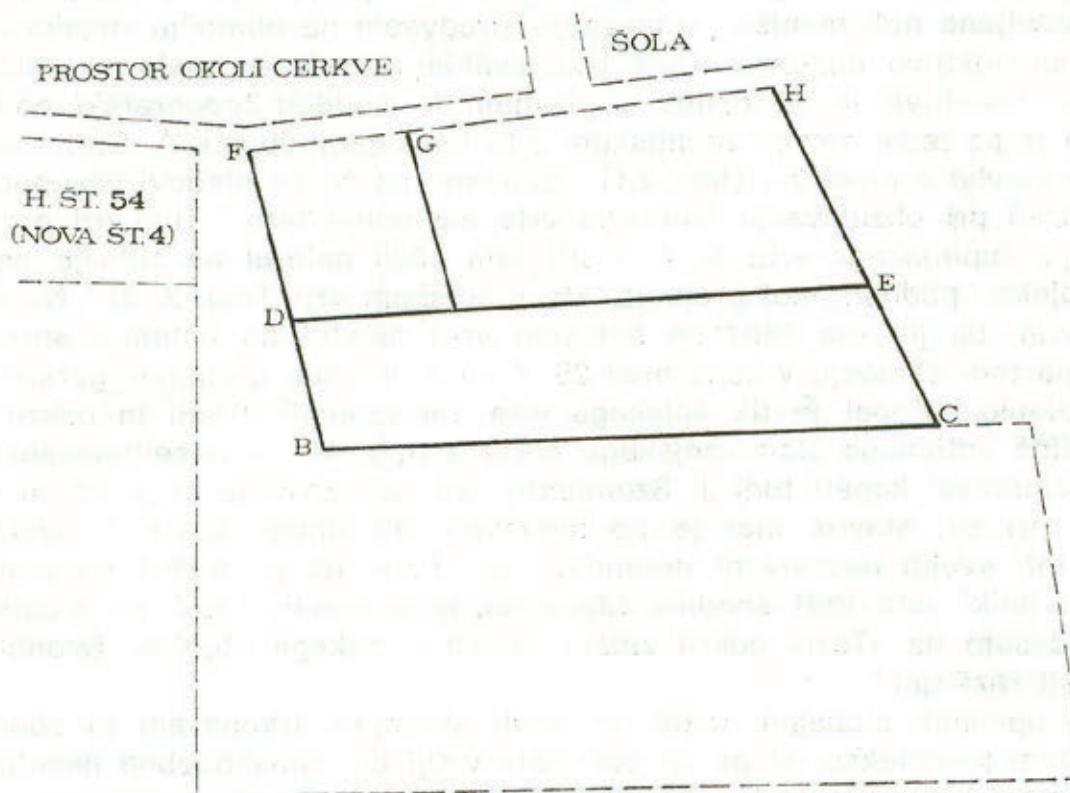
Izhodišče za raziskovanja prazgodovinske naselbine na Mostu na Soči so bili dokaj borni podatki in najdbe iz časov, ko je v ospredju bilo izkopavanje grobov. Prazgodovinska naselbina in vse, ki so ji sledile, so obsegale prostor na terasah in vzpetinah nad desnim bregom Idrijce, na ledini »mirišče«. Prve prazgodovinske in rimske predmete je v tem okolju nabral župnik Tomaž Rutar.³¹ Na »Dominovem polju« je našel prazgodovinske predmete leta 1887 J. Szombathy.³² Istega leta je na poti k sv. Mavru prav tako prazgodovinske predmete našel župnik Alojz Carli,^{32a} ki jih je J. Szombathy označil kot inventar prazgodovinske hiše.³³ Svetolucijska župnijska kronika³⁴ omenja tudi, da so leta 1882 pri kopaju vinograda v »Kovačičevem mirišču« naleteli na rimski denar in zidove. Posebej zanimiv pa je v župnijski kroniki podatek, da je na »Ruščovem polju« za sv. Mavrom bilo izkopanih okoli 50 voz kamenja, ki da je bilo zloženo v mogočno zidovje, tudi v obliki oboka.³⁵

Poleg omenjenih naključnih najdb so bila v preteklosti v naselbinskem področju opravljena tudi manjša izkopavanja, predvsem na območju rimske naselbine. Žal pomanjkljivo dokumentirana izkopavanja povedo le malo o podobi in moči rimske poselitve in so danes v glavnem le soliden topografski podatek. Že leta 1881 je na tedaj novem župnijskem vrtu tamkajšnji župnik A. Carli odkopal dele rimske stavbe s kloakami (tab. 3,1).³⁶ ponovno pa so se sledovi verjetno iste stavbe pokazali pri obzidavanju šolskega vrta naslednje leto.³⁷ Tudi pri prekopavanju novega župnijskega vrta je A. Carli leta 1888 naletel na zidovje nekega rimskega objekta, podobno kot prejšnja leta v šolskem vrtu (tab. 3, 2).³⁸ Na župnikovo opozorilo, da je leta 1881 na šolskem vrtu naletel na ostaline antičnega objekta, je na tem območju v času med 26. 7. in 2. 8. 1890 izkopaval goriški konzervator Maionica. Kopal je tik šolskega vrta, na vzhodni strani in odkril nedvomne ostaline antičnega stanovanjskega objekta (tab. 4).³⁹ V naselbinskem kompleksu je nameraval kopati tudi J. Szombathy. Za raziskovanje si je izbral vzpetino »Teza« pri sv. Mavru, kjer je po njegovem bil rimski kastel,⁴⁰ vendar pa Szombathy teh svojih načrtov ni uresničil. Na »Tezi« pa je, sodeč po podatkih v župnijski kroniki, leta 1891 sondiral Maionica, ki je sondiral tudi na drugih mestih, in predvsem na »Tezi« odkril zidane ostaline nekega objekta. Svojih raziskovanj pa ni razširjal.⁴¹

Poleg opisanih slučajnih najdb in prvih skromnih izkopavanj in sondiranj v naselbinskem kompleksu, ki pa so odkrivala večji del rimskodobne naselitvene ostaline in manj prazgodovinske, so izhodišča novejših raziskovanj oprta v prejšnji meri na spoznanja C. Marchesettija.⁴² V času, ko je izkopaval na nekropoli, C. Marchesetti ni posvečal naselbini prevelike pozornosti, vendar pa se ji kot izboren poznavalec prazgodovinskih naselij ni povsem izognil. Naselbino je lociral na osnovi podatkov o naključnih najdbah, opirajoč se tudi na ledinska imena⁴³ in podobo tal, na desni breg Idrijce, nasproti nekropole, na grič sv. Mavra. Sodeč po številu grobov na nekropoli, je predvideval obsežno naselje, gosto naseljeno, čeprav je sodil, da so na nekropoli pokopavali tudi iz bližnjih naselij. S Sočo in

1

2

Tabela 3, 1

Most na Soči, naselje. Skica izkopavanj A. Carlija na šolskem vrtu (po župnijski kroniki)

Tabela 3, 2

Most na Soči, naselje. Skica izkopavanj A. Carlija na župnijskem vrtu (po župnijski kroniki)

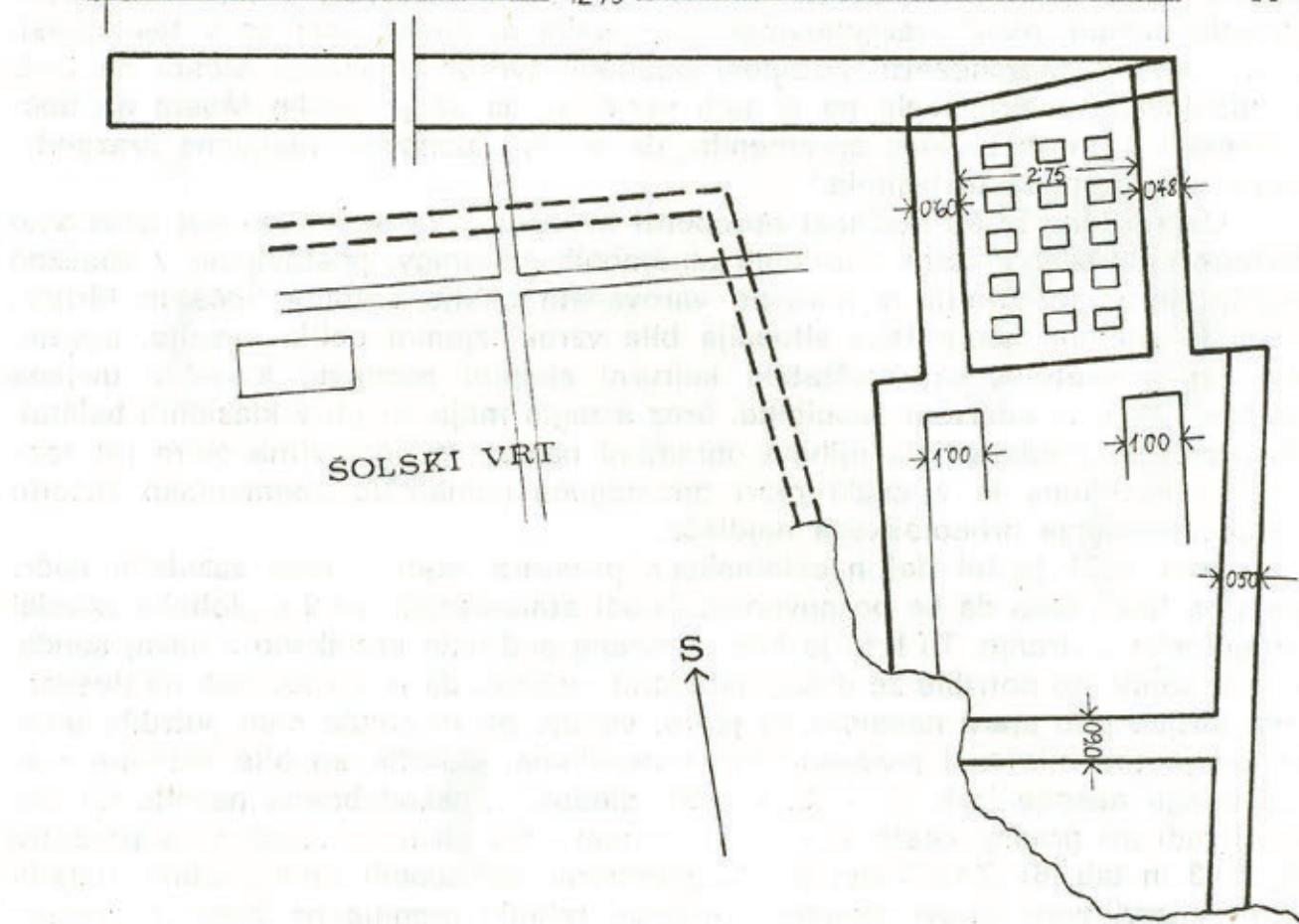

Tabela 4
Most na Soči, naselje. Skica izkopavanj Maionice (po župnijski kroniki)

Idrijo oblita vzpetina sv. Mavra, v okolju, ki je bilo primerno za bivanje (plodna zemlja, travniki, gozd, prometno vozlišče), je bila po njegovem mnenju izvrstno naravno varovano zatočišče in ugodno mesto za razvoj vasi. Predvsem je zanima Marchesettijeva ugotovitev, da je prazgodovinsko naselje bilo, poleg naravne utrjenosti, zavarovano tudi z umetno zgrajenim dvojnim obrambnim obzidjem, ki je obdajalo grič in je tako svetolucijska prazgodovinska naselbina bila pravo utrjeno gradišče. Nastanek in razvoj vasi je C. Marchesetti povezoval s prometnim vozliščem in razmeroma lahkimi prehodi preko obeh rek. Povezanost naselbine z nekropolo je Marchesetti utemeljeval s slučajnimi najdbami keramičke, živalskih kosti, hišne opreme in bronastih predmetov.⁴⁴

V starejši literaturi so večkrat omenjeni tudi v naselbini odkriti grobovi,⁴⁵ zato je C. Marchesetti menil, da so prvotno pokopavali znotraj naselja in da tudi v času najbolj intenzivne uporabe prostora na levem bregu Idrijce za pokopavanje, niso povsem opustili pokopavanja v naselju.⁴⁶

Marchesettijev opis naselja vsebuje vsekakor sprejemljiva spoznanja, pa tudi nekaj nejasnosti. Pravilna je predvsem lokacija naselbine na desni breg Idrijce, vzročna povezava prometnih poti z rastjo naselja in seveda predvidevanja o obsežnosti prazgodovinske vasi. Problematični pa so njegovi podatki o ožji lokaciji naselbine na grič sv. Mavra in omembe obrambnih obzidij oziroma nasipov.

Lokacija celotne vasi na vzpetino ob sv. Mavru ni zmotna v celoti, ni pa možno, da bi naselje takega obsega, kot je lahko bilo svetolucijsko, bilo na prostorsko tako omejeni vzpetini. Vsekakor pa je možno, da je strateška vzpetina bila vključena v naselje. Nejasno je, precej bolj kot odnos vzpetine pri sv. Mavru

z naselbino, kaj je C. Marchesetti opredelil kot obrambne nasipe. Danes o umetno zgrajenih nasipih okoli prazgodovinskega naselja ni sledu, vsaj ne v taki obliki, kot jih omenja Marchesetti. Nasipom podobne tvorbe v okolici Mosta na Soči so ledeniškega izvora, malo pa je tudi verjetno, da se je okolje Mosta na Soči v preteklih 80 letih tolikanj spremenilo, da bi tudi, ponavadi mogočna prazgodovinska obzidja, povsem izginila.⁴⁷

Ostaja tako le še možnost opredeliti svetolucijsko naselbino kot naselbino odprtrega tipa, brez umetno zgrajenih obrambnih sistemov, postavljeno v obsežno območje teras in vzpetin v naravno varovanem okolju sotočja Soče in Idrijce. Očitno je izjemna geografska situacija bila vzrok izjemni obliki naselja, izjemni zato, ker v svetolucijski halštatski kulturni skupini poznamo klasična utrjena gradišča.⁴⁸ Prav ta odprtost naselbine, brez strogih meja, ki jih v klasičnih halštatskih gradiščih predstavljajo njihovi obrambni nasipi, je poglavitna ovira pri raziskovanju naselbine in v enaki meri onemogoča učinkovito spomeniško zaščito tega pomembnega arheološkega najdišča.

Leta 1971 je bil del naselbinskega prostora zajet v novi zazidalni načrt Mosta na Soči, tako da se bo novonastajajoči stanovanjski okoliš globoko zajedel v arheološko področje. To leto je bilo ogroženo področje preiskano z nekaj sondami.^{48a} Te sonde so potrdile že dokaj ustaljeno mnenje, da je na terasah na desnem bregu Idrijce bilo staro naselbinsko jedro, vendar pa te sonde niso potrdile domnev, da je tod bila tudi prazgodovinska naselbina. Odkrite so bile ostaline rimskodobnega naselja (tab. 5, 1, 2, 4—8), sledovi rimskodobnega naselja so bili odkriti tudi pri gradnji ceste »C« na severnem robu na novo zazidanega prostora (tab. 5, 3 in tab. 6). Značilnost teh fragmentarno odkopanih rimskodobnih ostalin so bili v prvi vrsti zidovi, grajeni v mešani tehniki gradnje na suho in gradnje z malto. Skrbno so bila obdelana le notranja lica, zunaj pa so se ti zidovi naslanjali na stene v pobočje vkopanih gradbenih jam. Čeprav v teh sondah niso bili odkriti pričakovani sledovi prazgodovinskega naselja, pa so rezultati kljub temu bili zadovoljivi. S sondami so bili odkriti povsem novi poselitveni elementi, predvsem pa so sonde pokazale, da je rimskodobno naselje tudi zunaj področja, kjer se je dosedaj predvidevalo jedro rimske poselitve, to je na prostoru okoli cerkve in na šolskem in župnijskem vrtu.

Pričetek gradnje osmerih stanovanjskih hiš leta 1973 na delu parcele štev. 48, k. o. Sv. Lucija je terjal predhodna zaščitna izkopavanja. Vsaka gradbena parcela je bila pregledana s tremi kontrolnimi jarki, povsod tam, kjer je bilo potrebno, pa so izkopi bili razširjeni, kolikor so terjale najdbe v posameznih sondah⁴⁹ (tab. 6). Najbolj pomembna so bila odkritja v A 2, sonda 3, in v razširjeni sondi med A 2 in A 3 (tab. 6), najdbe v ostalih sondah in njihovih razširitvah pa so potrjevale spoznanja, do katerih smo prišli med sistematičnim raziskovanjem parcel 48/9 in 48/10, k. o. Sv. Lucija (A 2 in A 3).

Odkrita je bila prva halštatska hiša v prazgodovinskem naselju in novi sledovi rimskodobne poselitve. Prva hiša v svetolucijski naselbini in kulturni skupini rešuje eno izmed osnovnih dilem, saj razširja naselitveni prostor prazgodovinske vasi na področje, ki ni v mejah, ki jih je svetolucijski naselbini predvidel C. Marchesetti. Potrjuje torej domnevo, da je bilo področje naselbine zelo obsežno, raztreseno po terasah nad desnim bregom Idrijce, kar so potrdile tudi najdbe v A 8, sonda 2 in 3, in pa trije novi prazgodovinski stavbni kompleksi, odkriti na Munihovem vrtu (parc. štev. 40/1, 40/3, k. o. Sv. Lucija) med sondiranjem terena, predvidenega za gradnjo otroškega vrtca, in pa ob poti k hiši štev. 27, Most na Soči (Kramarjeva hiša, parc. štev. 746, 747, k. o. Sv. Lucija). Dobro ohranjene ostaline prve halštatske hiše so nam odkrile tudi prva spoznanja o načinu gradnje in življenja v tej naselbini.⁵⁰

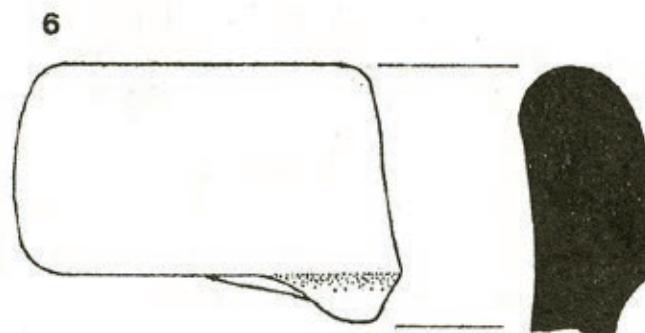
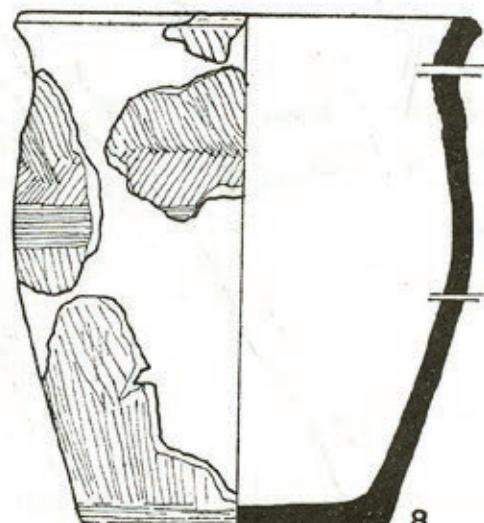
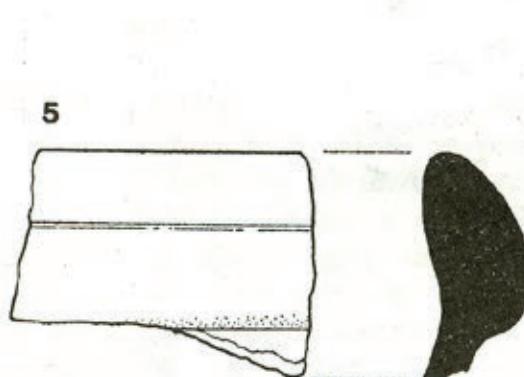
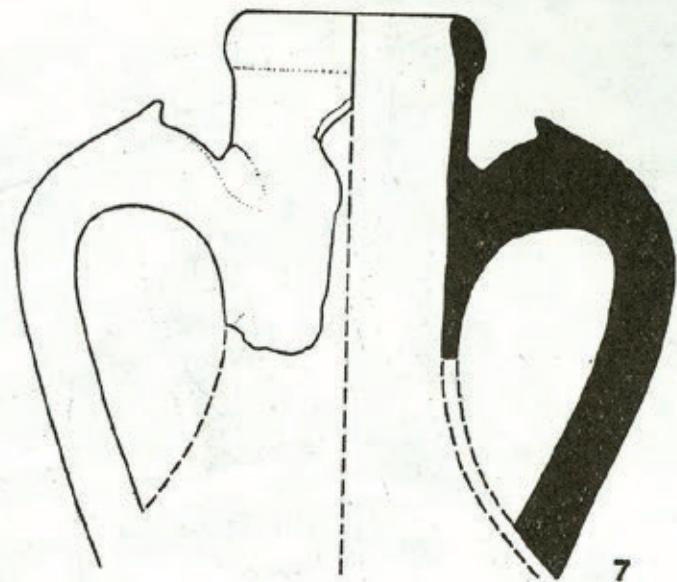
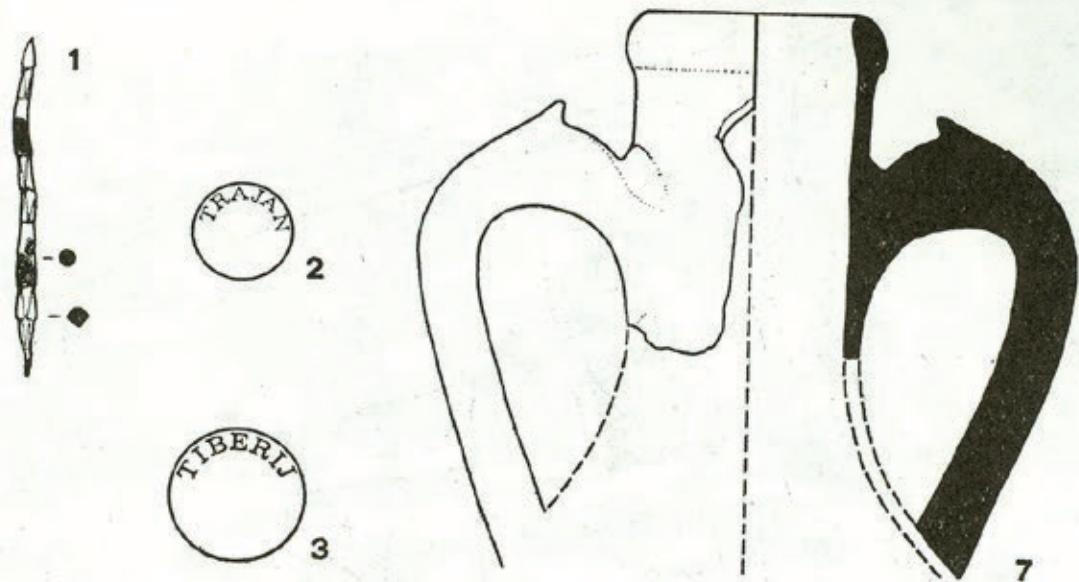

Tabela 5
Most na Soči, naselje. Sondiranje leta 1971, sonda 2—7. 1—3 bron, 4—8 keramika
(1—6 = 1 : 2, 7—8 = 1 : 4)

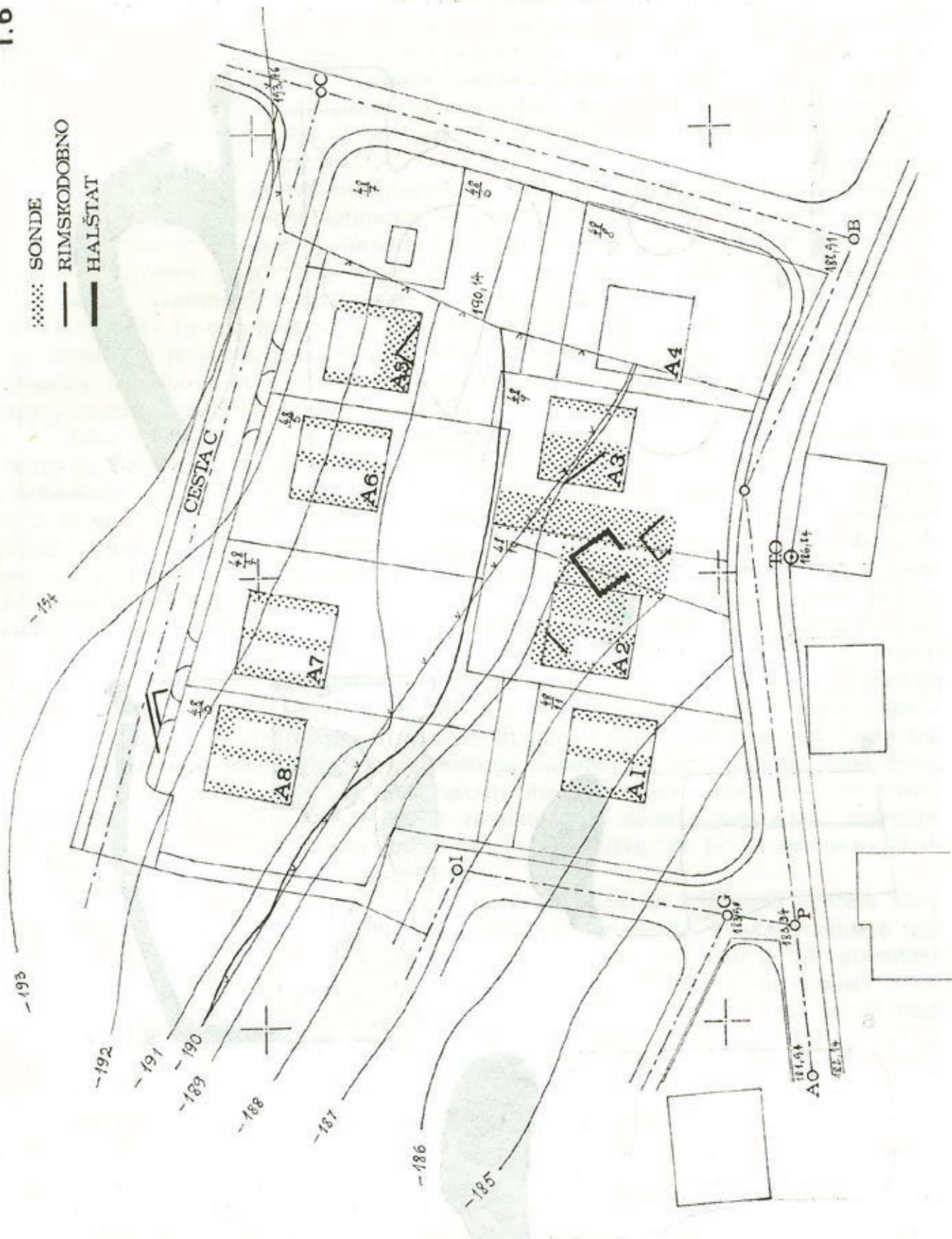

Tabela 6
Most na Soči, naselje. Situacijski načrt izkopavanj leta 1973

Prostor, ki je bil izbran za postavitev hiše, je bil zravnан in vsekan v položno pobočje tako, da je gradbena jama površinsko skoraj povsem ustrezala dimenzijskim hiše. Tak način priprave terena za gradnjo je bil dokumentiran z vmesnim profilom (foto 1), do enakega spoznanja pa so privedia tudi opazovanja okolice

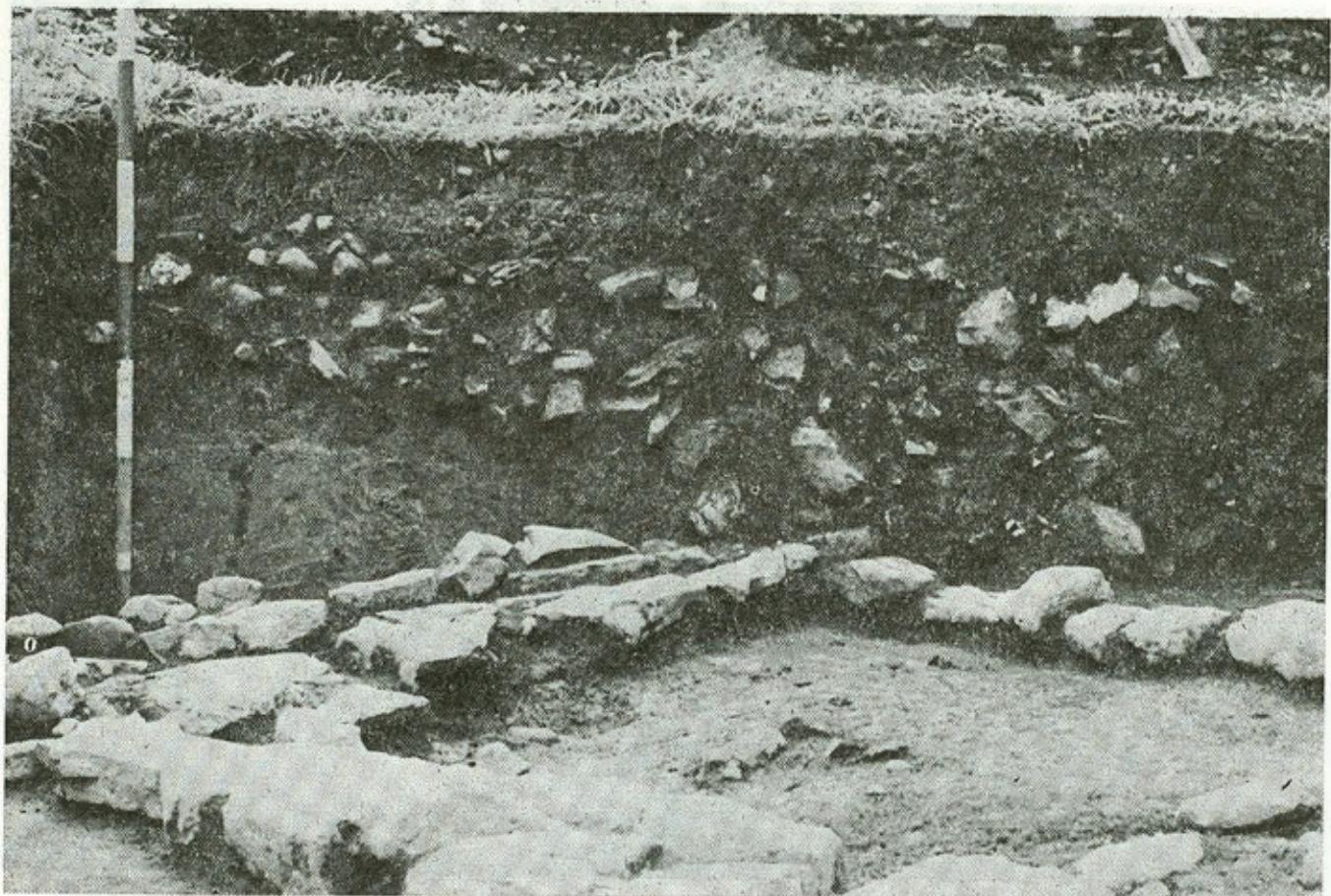

Foto 1, vmesni profil

temeljev. Zunaj temeljev hiše, na mestih, kjer je le-ta segala v pobočje, namreč ni bilo nobenih najdb, sterilne plasti so tod segale vse do roba gradbene jame oziroma do temeljev. Zemljeni opaž gradbene jame je preprečeval rušenje spodnjih delov hiše navzven, v času, ko je hiša še živila, pa je z drenažnim zidom napolnjena gradbena jama prav tako bila praktično izolirana in kulturna plast ni segala do izkopane globine. Tako postavljena stavba je imela tri stene do določene višine v zemlji, prosta je ostala le jugozahodna stena, v kateri je bil tudi glavni vhod v hišo. Taka orientacija hiše je bila verjetno pogojena s takratno podobo tal in z vremenskimi okoliščinami in je sodeč po današnji klimi na Mostu na Soči bila idealno izbrana.

V tlорisu je bila hiša približno kvadratne oblike, z notranjo odprtino $4,60 \times 5$ m. Z izjemo dela severovzhodne stene so se ohranili le temelji in spodnji kamni drenažnih zidov (priloga, foto 2). Kamniti gradbeni elementi, ki so se ohranili, imajo dve sestavini, notranjo in zunanjo. Notranji del je v bistvu pravi temelj, na njem so stale lesene stene, zunanji del pa je ostalina drenaže, ki pa ni imela nosilne funkcije.

Obliko hiši — pravilne oblike so bile najbolj presenetljive — so v tlорisu dala lesena bruna, iz katerih je bila hiša zgrajena. Na uporabo brun za gradnjo se da nedvomno sklepati iz ožganega glinastega hišnega ometa, z odtisi okroglega in klanega lesa. Spodnje bruno v steni je imelo skrbno pripravljeno ležišče, široko od 30 do 40 cm. Zloženo je bilo iz ene vrste lomljenih ploščatih neobdelanih kamnov, katerih gladke površine so bile obrnjene navzgor, tako da je bila površina temelja čim bolj ravna. Temeljem glavnih sten je bil prilagojen tudi temelj predelne stene, ki je bil na stičnih mestih nekaj centimetrov nižji od temelja glavnih sten. Bruna so po debelini morala ustrezati širini temelja, predvidevati

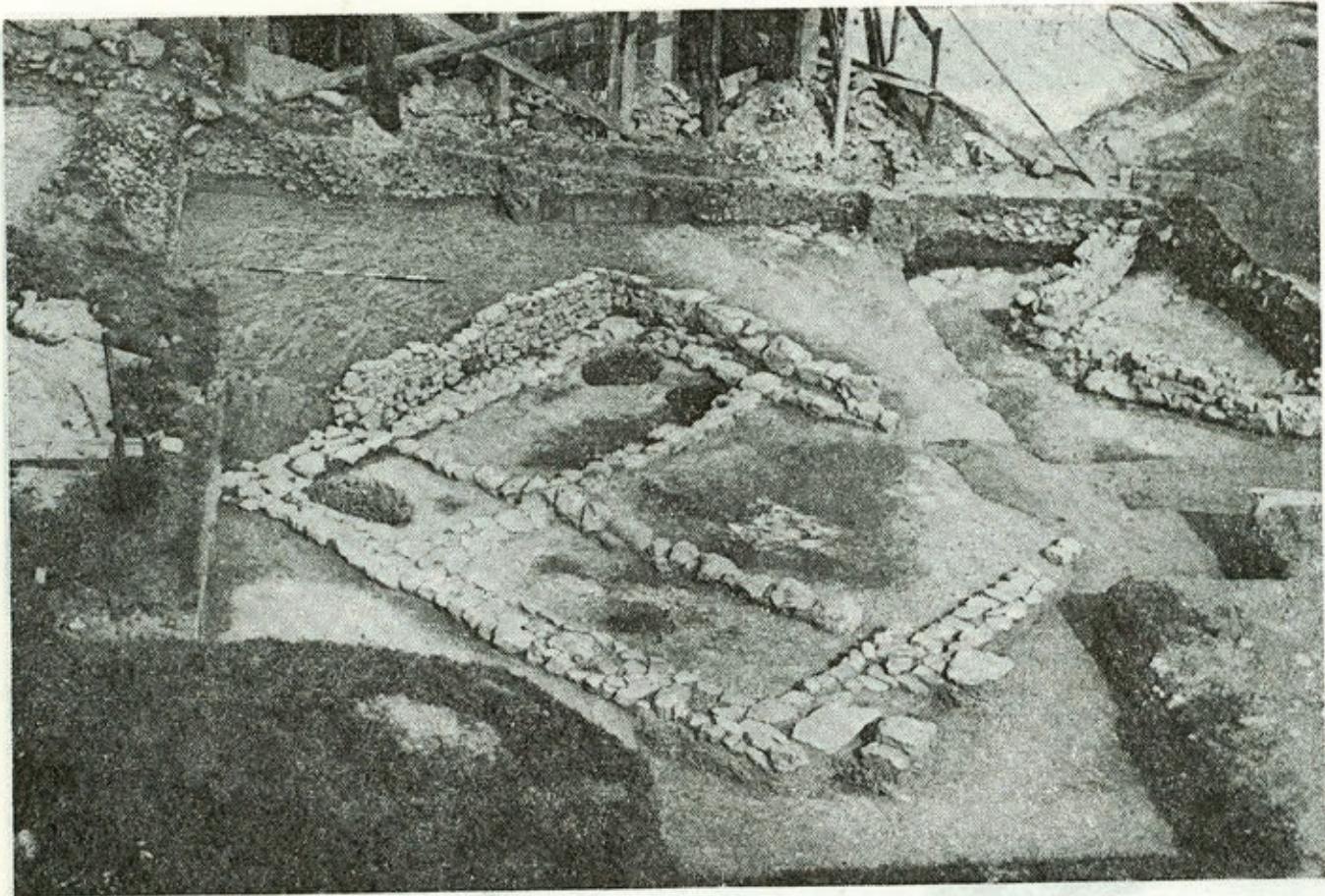

Foto 2, Halštatska in rimskodobna hiša

moremo zato od 30 cm do 40 cm debela bruna, njihova dolžina pa se je gibala med 4,80 m in 5,40 m.

Povsem odprto ostaja vprašanje o načinu vezave brun v vogalih; zanje nimamo nobenih materialnih pričevanj. Rešitev tega konstrukcijsko izredno pomembnega detajla, od katerega je bila v veliki meri odvisna trdnost stavbe, moremo iskati tudi v pojavu kamnitih plošč večjih dimenzij v primerjavi s kamni v temelju, ki so bile v vseh ohranjenih vogalih hiše in tudi na stičiščih predelne stene s temelji glavnih sten.⁵¹ V doslednem vgrajevanju teh plošč v vogale smo vsekakor videti konstrukcijski element, povezan z načinom gradnje sten in verjetno tudi strehe.

Druga sestavina kamnitih gradbenih ostalin je bila drenaža, ki ni ničesar nosila; njen namen je bil varovati lesene stene pred vlago in prezračevanje v stene vgrajenega lesa. Kot drenaža so bili opredeljeni v vrsto zloženi kamni na zunanji strani temelja, s katerimi je bila zapolnjena praznina med stenami in vkopom gradbene jame. Drenažni zid je bil izredno dobro ohranjen v delu severovzhodne stene, in sicer do 65 cm visoko (foto 3). Od temelja hiše se je ločil že po načinu gradnje; notranje lice, obrnjeno k stenam, je bilo grajeno izredno skrbno, preostali prostor v vkopu gradbene jame pa je bil preprosto zasut s kamnitimi odbitki in z drobnimi oblicami. Vsekakor je možno, da je vloga zidu, ki smo ga opredelili kot drenažo, bila drugačna, vendar pa je povsem zanesljivo, da nosilni ta zid ni bil, in sicer zato, ker je bil naslonjen na poševni vkop gradbene jame, in pa zato, ker je bil grajen premalo masivno, da bi mogel nositi leseno nadgradnjo ali morda streho (foto 4).

Zunanja podoba hiše, način gradnje, oblika strehe in njena kritina, to so poglaviti problemi, ki jih bo moč reševati le z novimi izkopavanji (tab. 7).⁵² Zanesljiveje pa moremo iz izkopanih ostalin sklepati o njeni notranjosti, čeprav

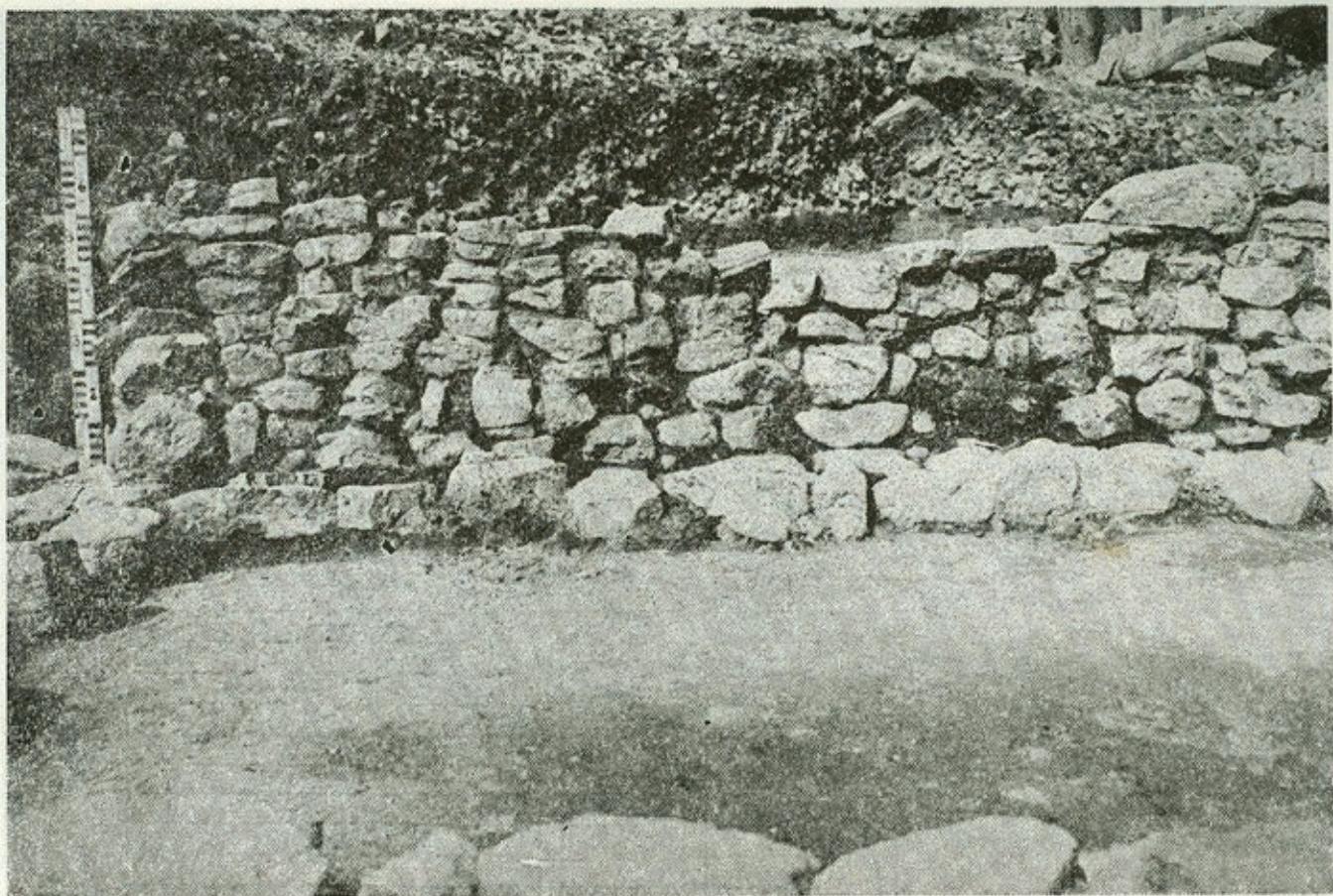

Foto 3, drenažni zid v severovzhodni steni

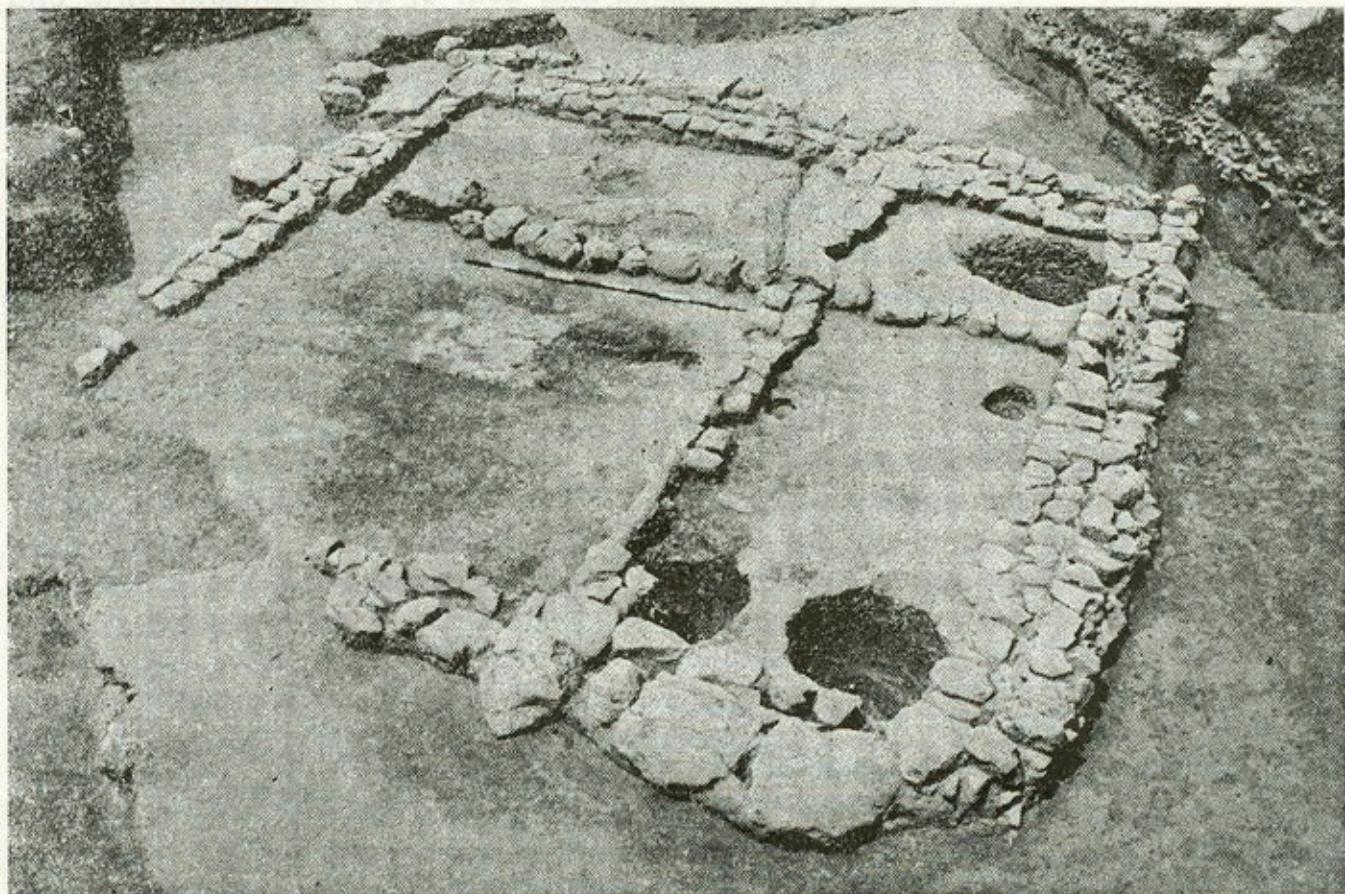

Foto 4, temelji halštsatske hiše in drenažni zid

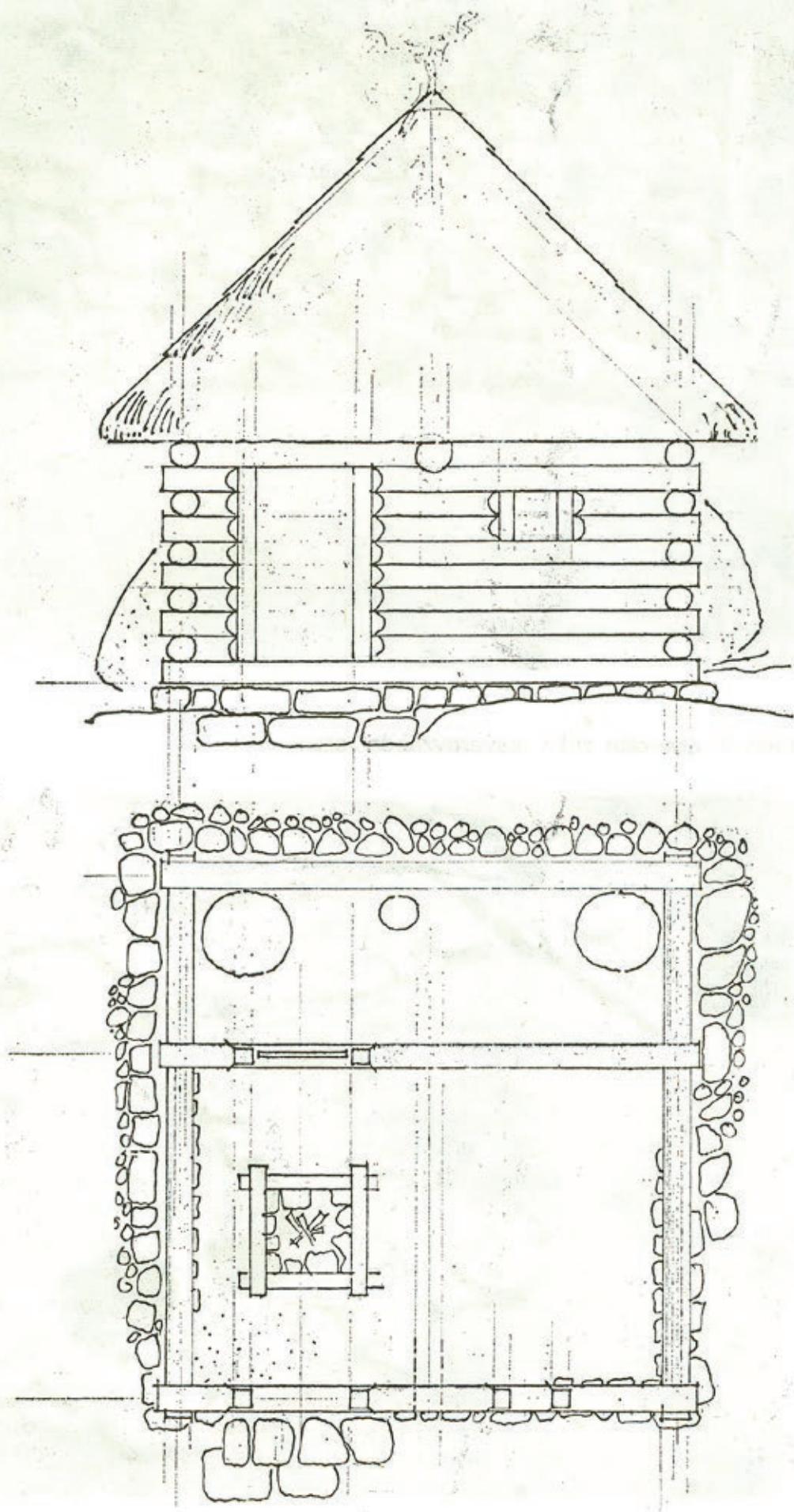

Tabela 7
**Most na Soči,
naselje.**
Rekonstrukcija
halštatske
hiše (izdelal
ing. arh. Tone
Bitenc), M 1 : 100

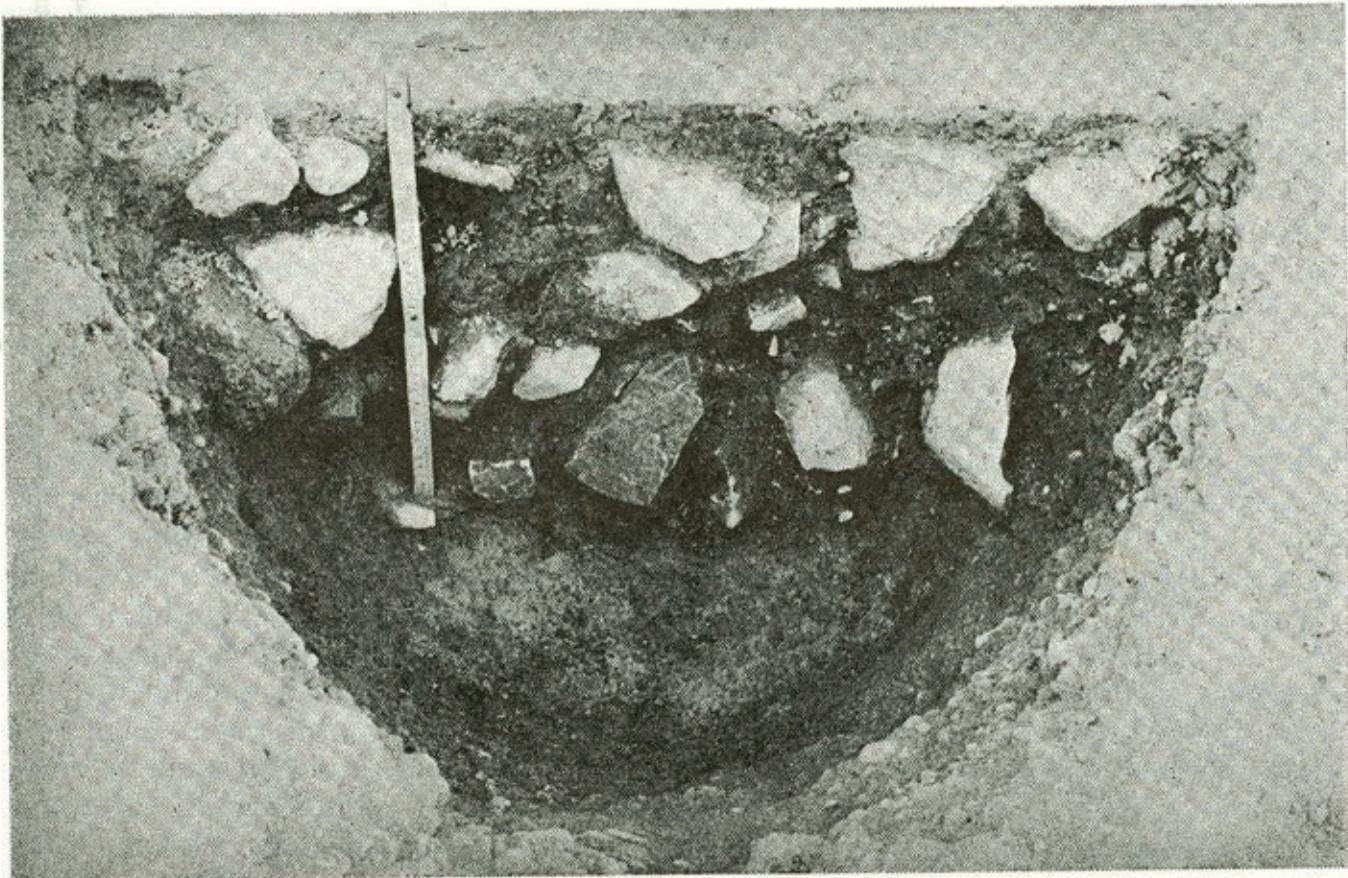

Foto 5, prerez jame I

tudi tu arheološke ostaline ne nudijo prevelikih možnosti (priloga). Osnovno je bilo prav spoznanje, da je hiša bila dvocelična, predeljena v dva prostora s predelno steno, katere temelj je bil po načinu gradnje in po kvaliteti vanj vgrajenih kamnov enak temeljem glavnih sten in je zato bil tudi z njimi sočasen. Istočasen nastanek so izpričevala tudi stična mesta temelja predelne stene s temelji glavnih sten. Na temelju predelne stene moremo prav tako predvidevati steno iz brun, tako da sta bila prostora povsem ločena med seboj. Glinasti omet, s katerim je bila premazana predelna stena, se je deloma ohranil na nekaterih temeljnih kamnih. Dvoceličnost hiše je, poleg očitnih dokazov kvalitetne gradnje, pomembna priča sorazmerno visoko razvite stanovanjske kulture prebivalcev v prazgodovinski naselbini na Mostu na Soči.

Skromno ohranjena notranja oprema dopušča vsaj do neke mere točno opredelitev funkcije prostorov. Značilnost manjšega in ožjega prostora na severovzhodni strani hiše, kjer je le-ta bila najgloblje v zemlji in zato za vsakodnevno bivanje najmanj primerna, so bile tri v tlak in v peščene sterilne plasti vkopane jame, katerih gornji premeri so znašali 68 cm do 78 cm, globina pa se je gibala med 45 cm in 55 cm. Jame so bile zasute z ruševinami hiše, torej so bile v času rušenja prazne (foto 5). Po zasipu ni bilo moč sklepati, kakšen namen so imele jame v hiši, pač pa je bila zgovorna njihova oblika. V preseku so spominjale na velike svetolucijske dolije, ki jih kot žare poznamo iz grobov. Prav dolij iz groba štev. 3 (tab. 8, 1) kaže, da je bila njegova uporaba za žaro v grobu sekundarna. Dno ima zakrpano s svincem, manjkajo pa tudi večji deli ostenja in ustja, ki so bili odlomljeni že pred pokopom. Oblika jam v manjšem prostoru je bila lahko prirejena oblikam shrambenih posod, za kar so doliji vsekakor lahko služili. Gotovo pa jamam ne moremo pripisovati kakršnekoli konstrukcijske vloge, saj je ne opravičuje niti njihova oblika in tudi ne njihovo mesto v hiši.

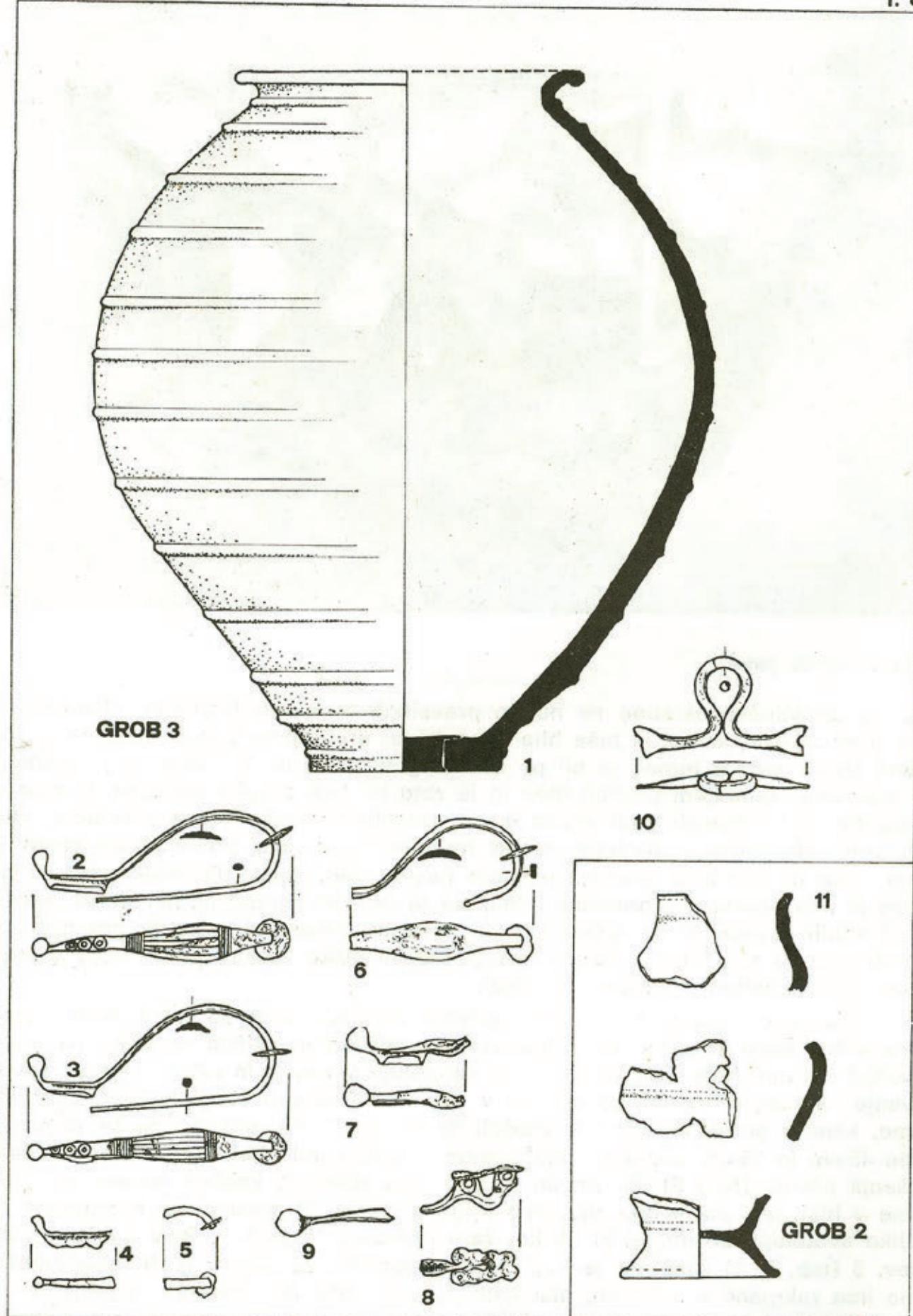

Tabela 8

Most na Soči, nekropola. aščitno izkopavanje leta 1972. 1, 11 keramika,
2—10 bron (1 = 1 : 8, 11—13 = 1 : 2, 2—10 = 1 : 2)

Drugi, večji prostor v hiši, s površino $3,07 \times 4,60$ m je bil sodeč po velikosti in legi, pravi bivalni prostor. Vanj se je vstopalo skozi glavni hišni vhod v jugozahodni steni. Sodeč po kamnitih bazah je imela hiša pokrit vhod na stebrih. Tlak v večjem prostoru je bil iz zbite ilovice, otrdele v hudem požaru, ki je uničil hišo. Debelina tlaka se je gibala med 3 cm in 5 cm. Tlak je bil za okoli 11 cm nižje kot temelji, višinska razlika je bila premoščena z debelejšim premazom ilovice, ki je ponekod segala tudi na temeljne kamne. V ožjem prostoru pa je ilovnat tlak nadomeščala naravna, zelo trda peščena skorja, kakršna se pogosto pojavlja v rečnih in ledeniških nanosih v okolici Mosta na Soči.

V tlaku večjega prostora sta izstopali dve kvadratni površini, veliki 85×85 cm in 80×80 cm, ki sta bili za nekaj centimetrov dvignjeni nad raven tlaka. Preko manjše dvignjene ploskve je ležala okoli 2 m dolga zoglenela lesena deska hišne konstrukcije. Obe dvignjeni ploskvi v tlaku sta bili nedvomno del notranje hišne opreme, njun načrtovani nastanek je razviden tudi iz načina izdelave. Podlagi ilovnatemu premazu večje površine tvorijo drobne oblice, manjšemu dvignjenemu kvadratu pa droben apnenčast pesek, ki se je v požaru skoraj povsem prežgal. Na vsej ostali površini je bil tlak položen preprosto na sterilni prod.

V določenem obdobju svojega obstoja, vendar pa še vedno v času trajanja svetolucijske halštatske kulturne skupine, je bila hiša deloma porušena in nato na istih temeljih obnovljena, le v nekoliko zoženi varianti. Nova zahodna stena je bila grajena tudi manj kvalitetno kot stene prve faze. V plasteh te spremembe ni bilo opaziti; do takega zaključka je pripeljala druga predelna stena v hiši, ki se je po načinu in kvaliteti gradnje bistveno ločila od ostalih, za prvo fazo značilnih gradbenih ostalin (priloga). Poleg razlik v načinu gradnje opravičuje kasnejšo datacijo te druge predelne stene tudi njen položaj v hiši in pa predvsem njen odnos s temelji prve faze, saj teče preko njih in se povezuje z drenažnim zidom v severovzhodni steni. Podrobnejše teh dveh faz v hiši ni bilo mogoče opredeliti.

Kulturna pripadnost hiše vsekakor ni sporna. Geografski položaj, najdbe izrazito halštatskega videza z značilnostmi svetolucijske skupine in konstrukcijski elementi uvrščajo hišo v svetolucijsko halštatsko kulturno skupino in s tem tudi v njen širši časovni okvir. Podrobnejša datacija celotnega kompleksa pa je zaradi skromnosti najdb težji problem. Najdbe iz hiše se sestoje iz ne preveč bogatega keramičnega gradiva (tab. 9 in 10) in izredne količine fragmentiranih glinastih svitkov (tab. 11). Kovinskih najdb, z izjemo dveh železnih predmetov nedoločljive oblike, ni bilo. Za podrobno datacijo hiše niso bili uporabni niti konstrukcijski elementi, ki bi prav v primeru, ko ni za datacijo specifičnih drobnih najdb, lahko bili izhodišče za podrobno časovno opredeljevanje. V Sloveniji in v sosednjih pokrajinah ni datiranih sorodnih najdb. V Sloveniji se je raziskovanje prazgodovinskih naselbin pričelo šele v bližnji preteklosti, opreti se moremo le na rezultate naselbinskih raziskovanj v Stični, kjer pa je bilo težišče izkopavanj predvsem v raziskovanju glavnega obzidja in manj naselbine za obzidjem.⁵³ Doslej v Stični še ni bila odkopana nobena celovito ohranjena stavba in je zato primerjanje omejeno le na posamezne fragmente gradbene tehnike.

Kamnite ostaline svetolucijske halštatske hiše so bile zasute z enotno plastjo ruševin, ki so segale od tlaka do plasti recentnega humusa (foto 1). V tej ruševinski plasti je bilo obilo oglja, ožganih kamnov, ožganega in zdrobljenega glinastega hišnega ometa in masivnih glinastih predmetov, ki smo jih označili kot dele notranje hišne opreme, in pa izredna količina fragmentiranih glinastih svitkov. Za to okoli 80 cm debelo plast ruševin je bila skupna značilnost povsod prisotna sled močnega ognja, v katerem je hiša doživel svoj konec. Značilna za to plast je bila prav tako njena homogenost, tako po sestavi kot po barvi in

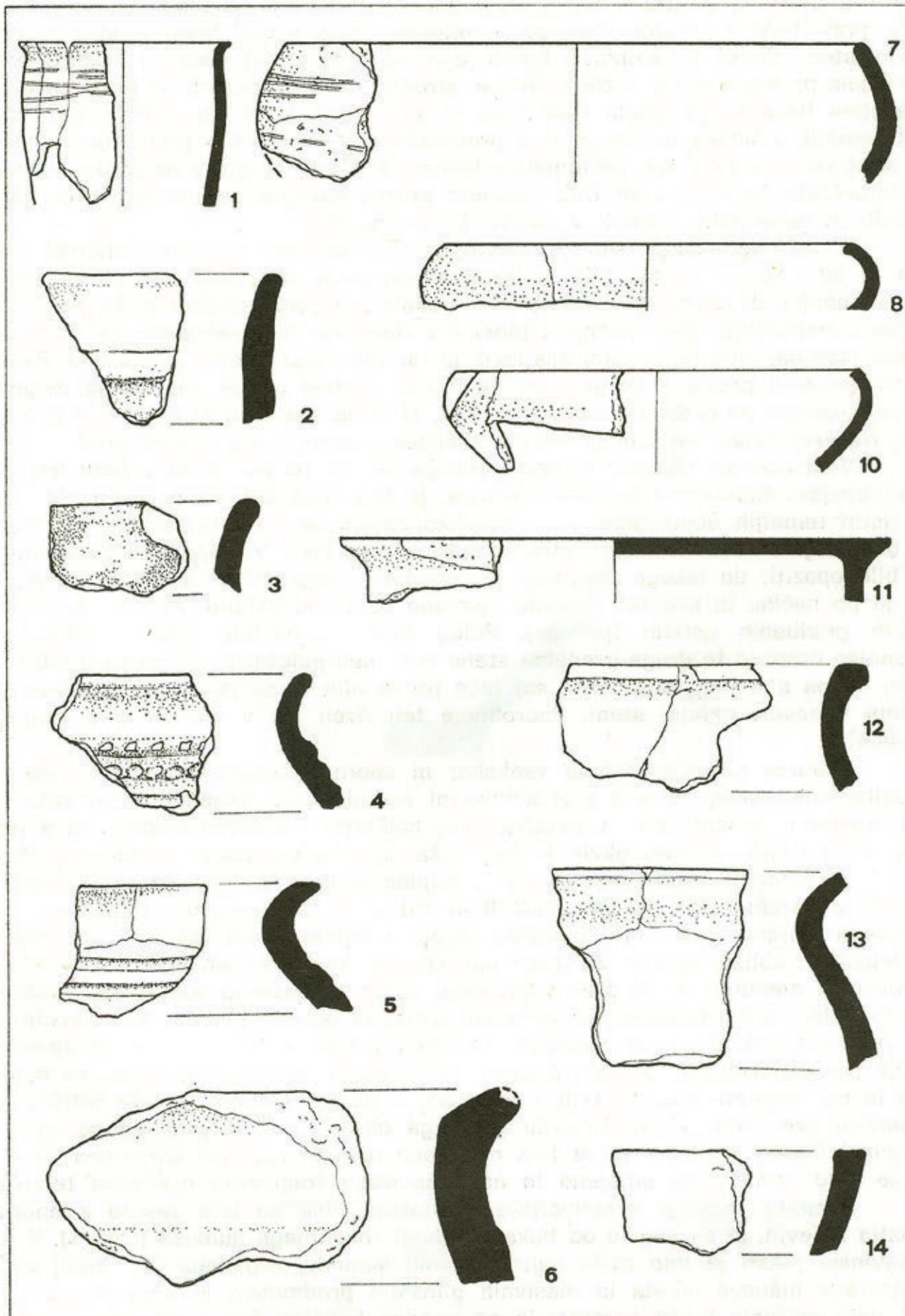

Tabela 9

Most na Soči, naselje. Najdbe iz halštsatske hiše. 1 — 8, 10 — 14 keramika. Vse 1 : 2

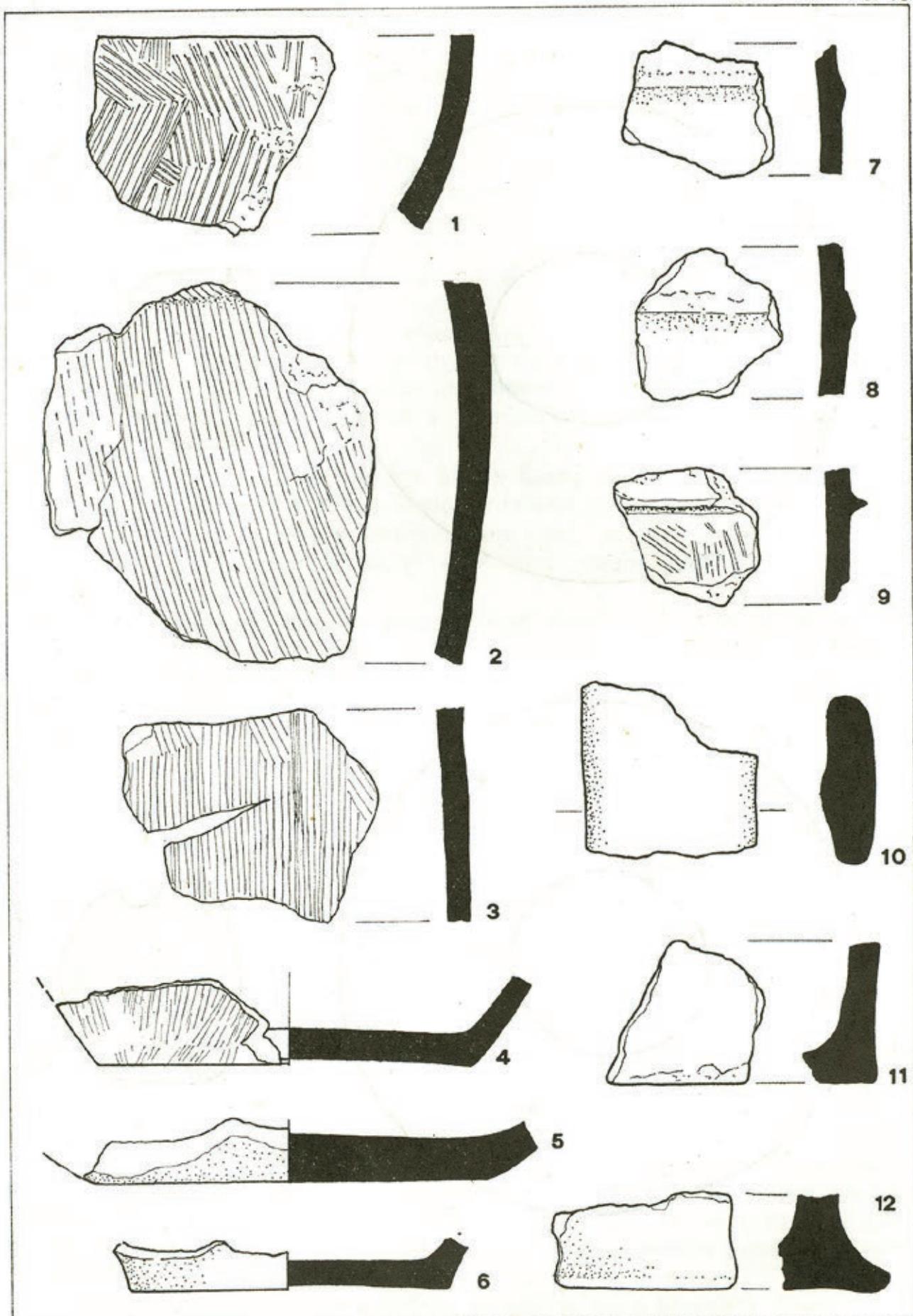
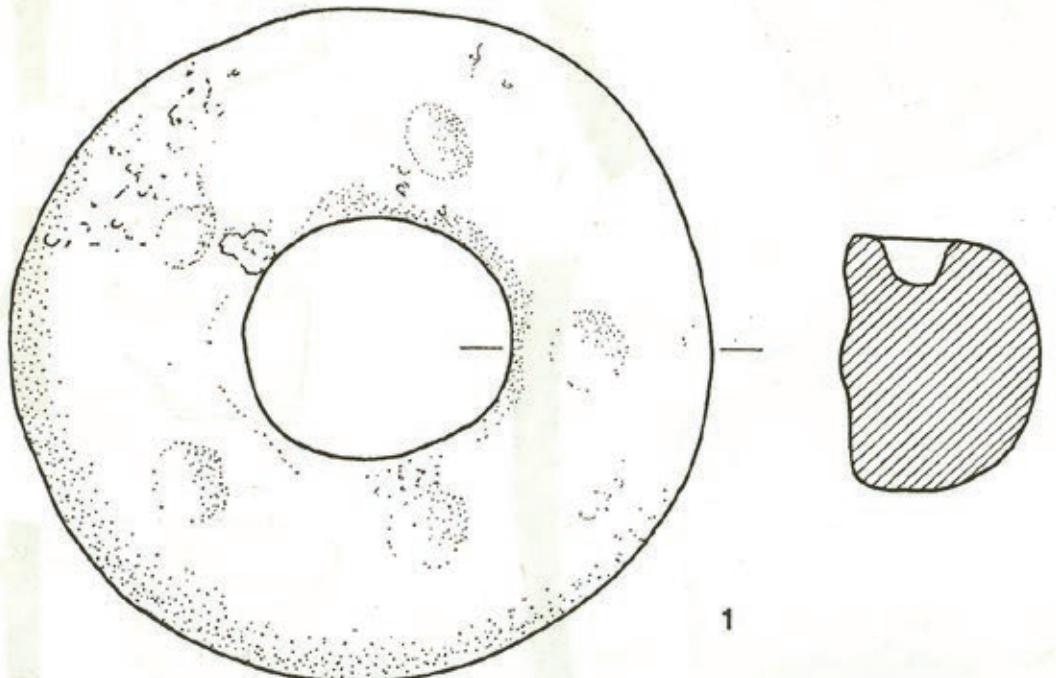
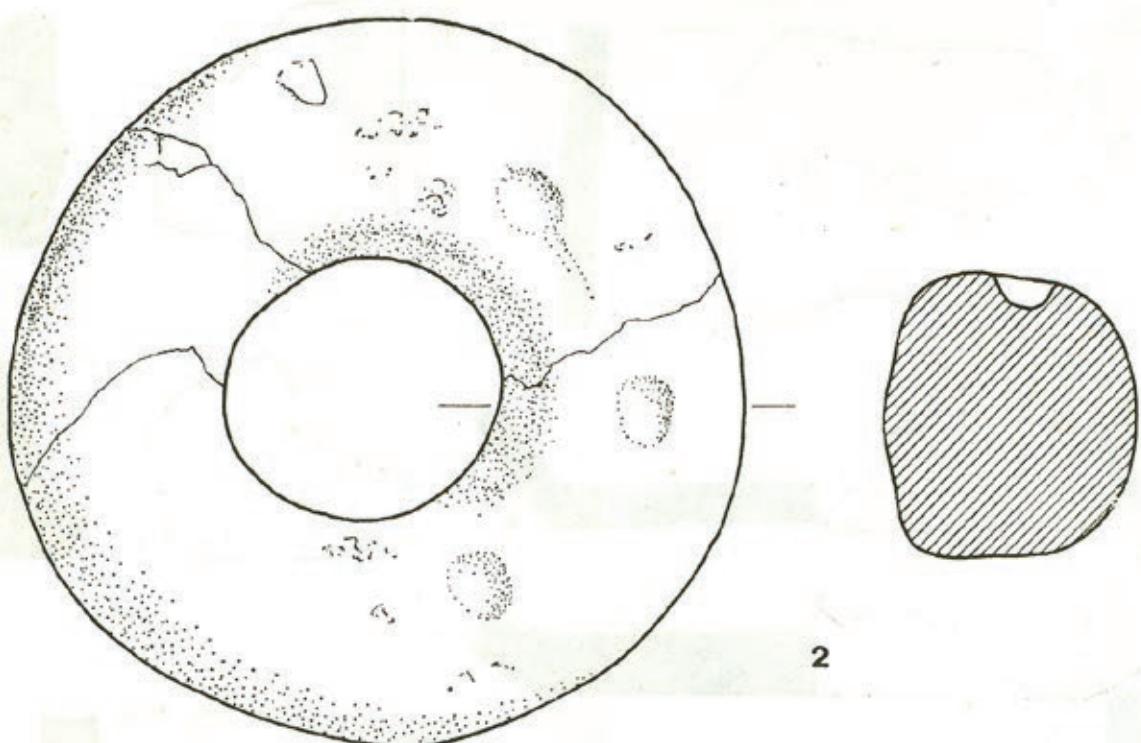

Tabela 10
Most na Soči, naselje. Najdbe iz halštatske hiše. 1 — 12 keramika. Vse 1 : 2

1

2

Tabela 11
Most na Soči, naselje. Najdbe iz halštsatske hiše. Vse 1 : 2

je zato možno, da pripada le mlajši fazi hiše. Najmanj dve fazi v halštatskem naselju sta bili izpričani v zahodnem profilu sonde 1 v A 3, tako da je tudi notranja delitev hiše v dve fazi povsem verjetna.

Keramično gradivo kaže v veliki meri lokalne značilnosti in pripada hišni keramiki, nekaj pa je med izkopanim gradivom tudi novosti, ki so povsem razumljive, saj nam doslej naselbinske najdbe iz svetolucijske naselbine in tudi drugih istočasnih naselij te skupine niso bile poznane. Med novosti vsekakor sodijo deli masivnih, precej grobo izdelanih glinastih predmetov, ki so bili ornamentirani s plastičnimi, narezanimi rebri (tab. 12). Novost v keramičnem gradivu so tudi, le v fragmentih ohranjene, ognjiščne kozice (tab. 9, 11). Presenečala je tudi velika količina fragmentov glinastih svitkov (tab. 11), ki jih kot pogosto najdbo v prazgodovinskem naselbinskem območju omenja tudi župnijska kronika.⁵⁴ Med drobci fragmentiranih posod velja omeniti predvsem tiste, na katerih so sledovi glajenja z metličastim oziroma glavnikastim predmetom (tab. 10, 1—4). Podobna keramika je bila odkrita tudi v grobovih v Tolminu⁵⁵ in na Bledu,⁵⁶ če se omejimo le na najbližje analogije.

Večina najdb časovno opredeljuje hišo v kasno halštatsko obdobje. Mednje sodijo predvsem fragmenti posod s sledovi rdečega premaza (tab. 9, 3, Este III, Sv. Lucija II a), fragmenti posod s horizontalnimi rebri (tab. 10, 7—9) in fragmenti velikih svetolucijskih dolijev, ki se v tej kulturni skupini pojavijo v njeni II b stopnji (tab. 9, 6 in tab. 10, 5).

Elementov starejših stopenj svetolucijske skupine med precej skromnimi najdbami ni bilo. Arhaičen je lahko, vendar le kot tehnikoški element, način glajenja posod z metličastim oz. glavnikastim predmetom, vendar pa je keramika te zvrsti lahko tudi izrazito mladohalštatska.⁵⁷ V širšem okviru moremo torej del odkopanih ostalin hiše datirati v II. stopnjo svetolucijske halštatske kulturne skupine (Ha D), to je v čas okoli 600—350 pr. n. št., upoštevajoč seveda verjetnost, da najdbe pripadajo le mlajši hišni fazi.

Posebej pomemben rezultat izkopavanj na Mostu na Soči je bila, poleg odkritja prve halštatske hiše, ugotovitev kontinuitete naselja — čeprav ne neprekinkena — tudi v mlajši čas. V neposredni bližini halštatske hiše je bila deloma raziskana stavba, ki se je od nje že po načinu gradnje in po najdbah v njej bistveno ločila (foto 2 in 6). Novost v gradnji rimskodobne hiše je bil pojav malte in kombinacija gradnje na suho z gradnjo z malto. Podobne ostaline so bile odkrite že v sondah leta 1971, v letu 1973 pa še v razširivah sond v A 2, sonda 1, v A 3, sonda 1—2 in v A 5, sonda 2—3.

Vprašljivo je seveda, če se je po padcu svetolucijske halštatske kulturne skupine življenje v svetolucijski naselbini nadaljevalo dalje brez prekinitev. Z nastopom latenskodobne idrijske skupine so se kulturni centri premaknili iz halštatskih središč, na Mostu na Soči, v Kobaridu ali v Koritnici pa so bili med halštatskimi grobovi odkriti le posamezni latenski. Tudi najdbe iz naselbine na Mostu na Soči ne premoščajo te praznine. Spodnjo mejo pohalštatskemu naselju postavlja srebrnik iz A 3, sonda 1—2 (po A. Jeločniku leto 92—91 pr. n. št., Syd 615, kovnica v Italiji).^{57a} Zanesljivo pa je, da je rimskodobno naselje popolnoma izrabilo že urbanizirano okolje prazgodovinske vasi.

V rimskodobnih gradbenih ostalinah je bila najdena keramika izrazito rimskega videza (tab. 13, 4—6, 11) in keramika domače izdelave, ornamentirana z metličastim ornamentom (tab. 13, 7—10). Med najdbami iz rimskodobnih plasti velja omeniti še fibuli (tab. 13, 2 in 14, 1), železno okovje in žebanje (tab. 13, 12 in tab. 14, 5, 8, 9) ter železni kosi (tab. 14, 6 in 7).

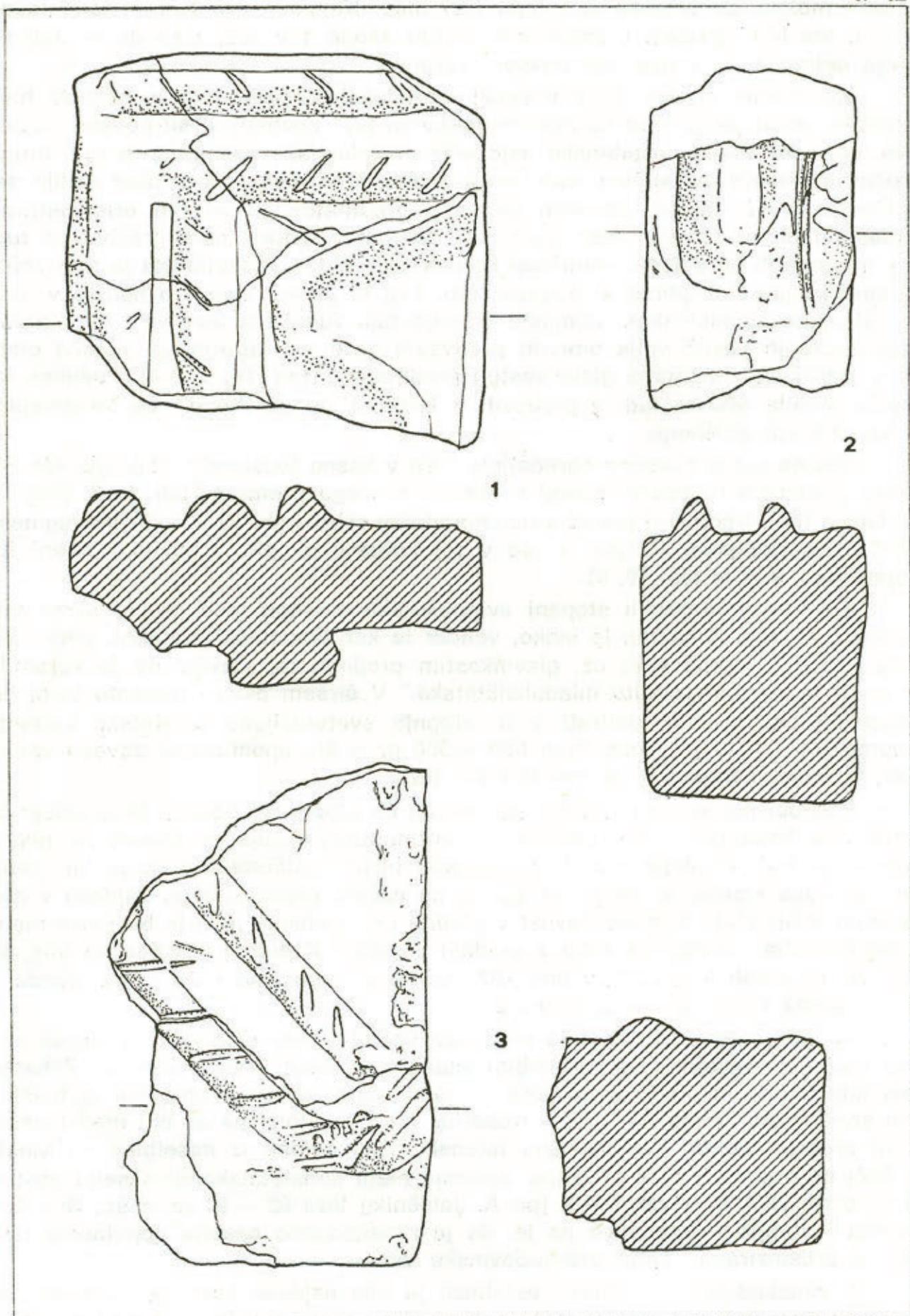

Tabela 12
Most na Soči, naselje. Najdbe iz halštatske hiše. Vse 1 : 2

Naloga raziskovalcev Mosta na Soči bo v bodoče predvsem iskanje meja prazgodovinskega naselja in razčiščevanje razmerja halštatskega naselja s kasnejšimi, predvsem pa iskanje premostitve praznine med halštatskim naseljem in rimskodobnim. Trenutno se zdi, da imamo na Mostu na Soči opraviti s tremi naselitvenimi obdobji: halštatskim, katerega obseg nam ni v celoti znan, rimskodobnim, ki se sodeč po rezultatih izkopavanj v letih 1971 in 1973 vsaj deloma pokriva s prazgodovinskим, in pa kasnoantičnim, katerega sledovi so vezani na prostor okoli cerkve, na šolski in župnijski vrt. To razdelitev bo v bodoče potrebno preverjati in jo dopolnjevati, še posebej zato, ker v nekropoli še zdaleč ni bila tako jasno izražena, saj poznamo med okoli 7000 halštatskimi grobovi le redke latenske in en sam sporadičen rimski grob.⁵⁸

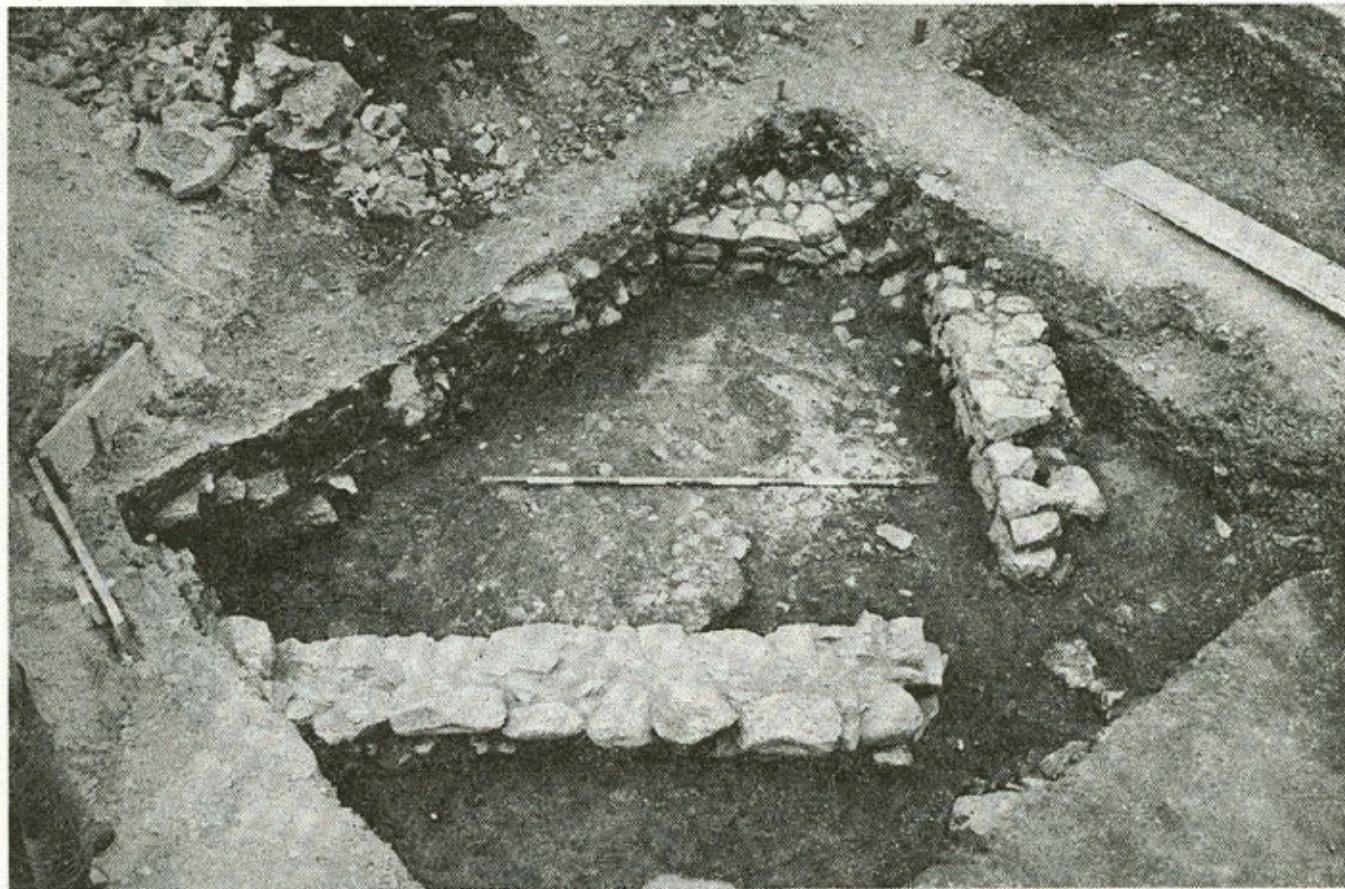

Foto 6, temelji rimskodobne hiše

- ¹ A. Melik, Slovenski alpski svet, Ljubljana 1954, 239.
- ² S. Gabrovec, Halštatska kultura v Sloveniji, Arheološki vestnik (odslej AV) 15—16, 1964—1965, 21 ss; S. Gabrovec, Germania 44, 1966, 1 ss.
- ³ Varstvo spomenikov (odslej VS) 10, 1965, 195; o. c. 11, 1966, 117; o. c. 13—14, 1968—1969, 149 in 184, o. c. 15, 1972, 143; Arheološki pregled 8, 1966, 42; o. c. 10, 1968, 45; o. c. 11, 1969, 76; D. Svoljšak, Tolmin — Prazgodovinsko grobišče, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Beograd 1971, 233 ss; D. Svoljšak, Prazgodovinsko grobišče v Tolminu, Goriška srečanja 4, 1966, 57 ss.
- ⁴ S. Gabrovec, Dvozankaste ločne fibule, Godišnjak 8, Sarajevo 1970, 13; Najboljši pregled o Kobaridu daje Duhn — Messerschmidt, Italische Gräberkunde, 2, Heidelberg 1939, 109 s.
- ⁵ C. Marchesetti, I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia, Trieste 1903, 88 ss (odslej C. Marchesetti, I castellieri); N. Mozetič, VS 7, 1958—1959, 289; N. Mozetič, Tolminski zbornik, Tolmin 1956, 25.
- ⁶ C. Marchesetti, Bollettino della Società Adriatica di Scienze Naturali, 14, 1893, 14 (odslej C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr.).
- ⁷ S. Rutar, Letopis Matice Slovenske 1890, 129; C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 319; C. Marchesetti, Atti d. Musei Trieste 8, 1890, 220; N. Mozetič, Tolminski zbornik, Tolmin 1956, 25.
- ⁸ C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 286, 319; C. Marchesetti, I castellieri, 89, op. 3.
- ⁹ S. Gabrovec, Godišnjak 8, 13, z nadaljnjo literaturo. V okvir svetolucijske halštatske kulturne skupine je opredelil najdišča: Speter Slovenov (S. Pietro al Natisone), Agro Concordiese, Planis, Darnazacco, S. Quirin pri Cedadu.
- ¹⁰ C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 21, 1903, 189 ss; glej tudi D. Cannarella, Il Carso, Trieste 1968, 195.
- ¹¹ S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, 1882, 11, 12, S. Rutar, IMK 10, 1900, 59. Mahnič, MZK 27, 1901, 77 ss.
- ¹² S. Gabrovec, Dvozankaste ločne fibule, Godišnjak 8, Sarajevo 1970, 11—13.

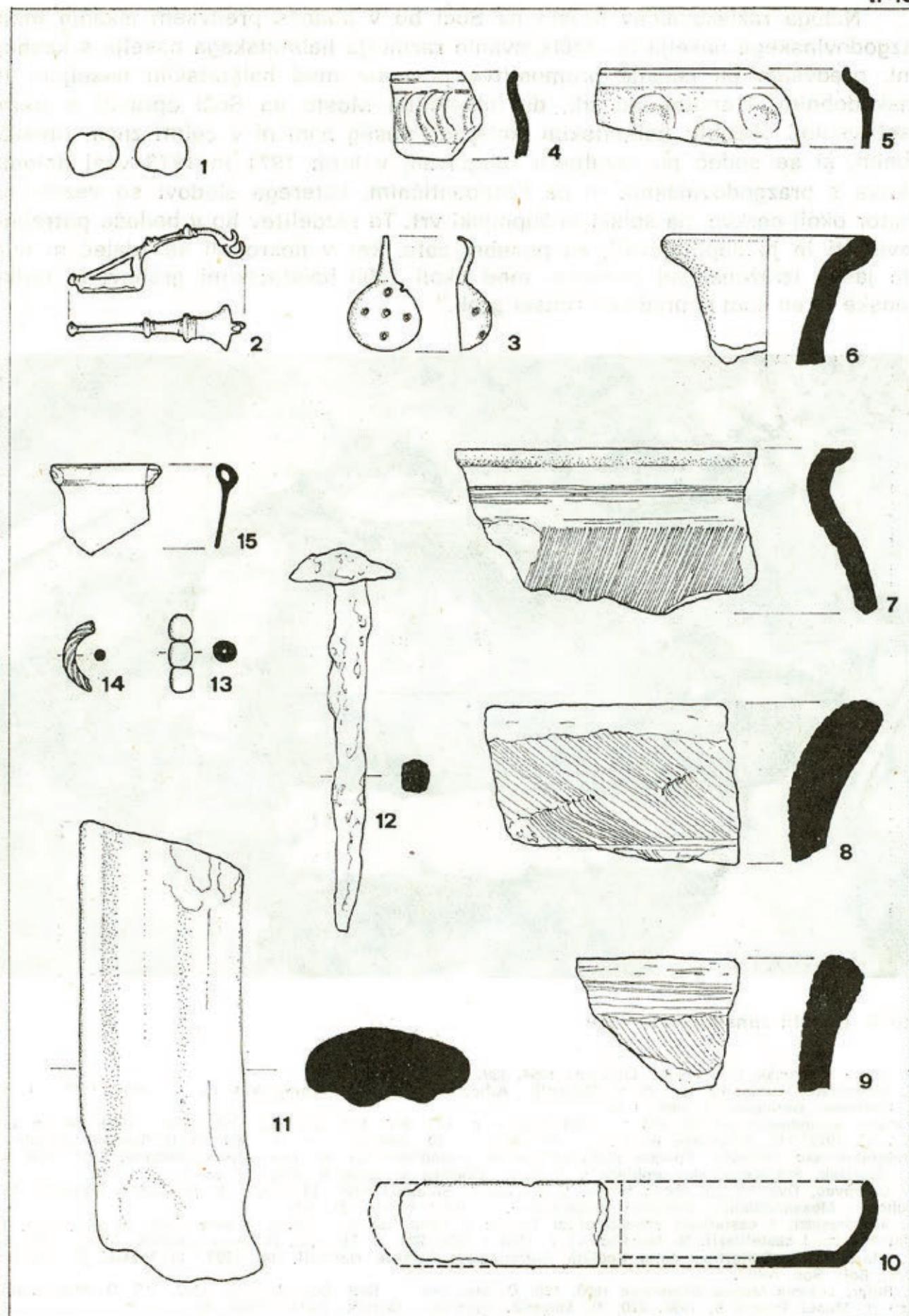

Tabela 13

Most na Soči, naselje. Najdbe iz rimskodobne hiše, sonda A2/A3, kv. 6. 1 — 3 bron, 4 — 11 keramika, 12 železo, 13 — 15 steklo. Vse 1 : 2.

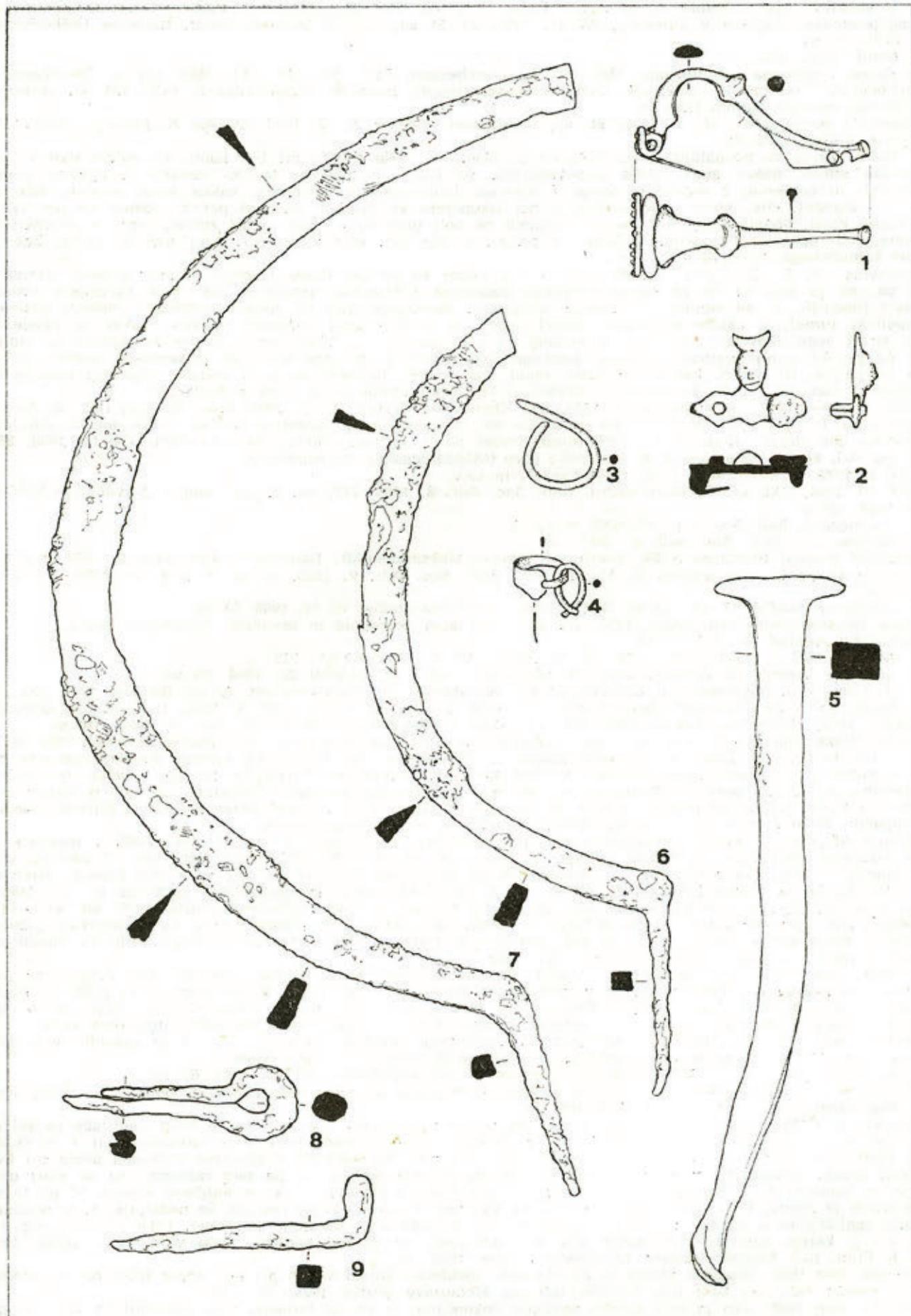

Tabela 14

Most na Soči, naselje. Najdbe iz sond A2/A3, kv. 9 (1—5, 8, 9), A3/sonda 1—2 (6) in A5/sonda 2—3 (7). 1—4 bron, 5—9 železo. (1—5 = 1 : 2, 6, 7 = 1 : 6)

- ¹³ J. Szombathy, Das Grabfeld zu Idria bei Bača, Mitt. der Prähist. Comm. 1, 1901, 291 ss; S. Gabrovec, Srednjelatensko obdobje v Sloveniji, AV 17, 1966, 39, 51 ss; Duhn — Messerschmidt, Italische Gräberkunde 2, 1939, 119 ss.
- ¹⁴ A. Melik, o. c., 287.
- ¹⁵ S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, 1882, 13; C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 13, 1891, LII; C. Marchesetti, Archeografo Triestino 18, 1892, 258; Duhn — Messerschmidt, Italische Gräberkunde 2, 1939, 124; N. Mozetič, Tolminski zbornik, Tolmin 1956, 25.
- ¹⁶ Slovenski poročevalec, 15. 3. 1953; št. 62; Ljubljanski dnevnik 25. 2. 1953, št. 45; N. Mozetič, Tolminski zbornik, Tolmin 1956, 25.
- ¹⁷ T. Rutar, Arkiv za povestnico jugoslavensku 3, 1854, 310; »Na Mostu pri Sv. Luciji se najde sled veliko rimske starin. Kakor stari ljudje pripovedujejo, so dobili v tukajšni okolini denarje mnogotere cene, srebrnih in bakrenih, z napisimi rimskega kraljestva, ljudovlade in cesarstva, vsake sorte posode, železne palice (štange), vile, serpe, ključavnice, svinc; izkupujejo se lonci s skrilami pokriti, kamor so per ajdih sezgane kosti, pepel, voglje itd. devali. Najdejo se bolj globoko v zemlji stari zidovi, hrami v razvalinah, stene, tudi opeka z latinskim črkami na pr. C. L. kar sim sam vidil . . .« Glej tudi S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, 1882, 10.
- ¹⁸ Domovina, 31. 5. 1867, štev. 22, 89 — 90: ».... Kedaj so se tod ljudje naselili ni prav gotovo. Verjetno je pa, da je bila tu že za časov rimskega cesarstva rimljanska naselbina, kar nam spričujejo rimske novci (denarji), ki se semrtje iz zemlje izkopajo. Spričujejo nam to nadalje prstene (lončene) posode, pepelniki (urne), v katere so stavili Rimci pepel po tedanji šegi sežganih mrljev. Takih pa upočenih ali strtih pepelnikov so pri oranji in kopanji že več izkopali . . . Okoli farne cerkve sv. Lucije se vidijo še na površji zemlje ostanki velikega, širokega zidu, morda je to sled kakšnega poganskega malikovavskega tempeljnega. Ni davno, kar se je našel zopet star meden (bronjen) denar s podobo rimskega cesarja in sledičem napisom: 'IMP. GORDIANVS PIVS . . .' Na drugi strani je pa konj z jezdecem . . .«
- ¹⁹ Arkiv za povestnico jugoslavensku 3, 1854, 262; Domovina, Gorica, 31. 5. 1867, štev. 22, glej tudi: S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, 1882, 10. Od novejših del, ki osvetljujejo problem Noreje, omenjam G. Alföldy, Taurisci und Norici, Historia 15, 1966 (citat povzet po P. Petru, Vzhodnoalpski Taurisci, AV 19, 1968, 357 ss; op. 47), ki postavlja Norejo na Štalensko goro (Magdalensberg) na Koroškem.
- ²⁰ MZK 5, 1879, CLXVIII in o. c. 6, 1880, IX — X in CLV.
- ²¹ MZK 10, 1884, CXL ss; C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 8, 1883, 277, op. 2; glej tudi J. Szombathy, MAGW 14, 1884, 158 s.
- ²² C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 4, op. 3.
- ²³ C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 9, 1886, 97.
- ²⁴ Najboljši pregled literature o Sv. Luciji pri Duhn — Messerschmidt, Italische Gräberkunde 2, 1939, 110 ss. Najvažnejša publikacija gradiva C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 9, 1886, 94 ss in o. c. 15, 1893, 1 — 336, 30 tabel.
- ²⁵ J. Szombathy, MAGW 17, 187, 26 ss; S. Gabrovec, Jozef Szombathy, VS 12, 1989, 63 ss.
- ²⁶ Bruna Tamaro-Forlati, Not. scavi, 1930, 419 ss, s tlorisom nekropole in oznakami katastrskih parcel.
- ²⁷ Arheološki pregled 14, 1972, 47 ss.
- ²⁸ N. Mozetič, VS 7, 1958 — 1959, 298 ss; M. Rutar, VS 8, 1960 — 1961, 229.
- ²⁹ M. Hoernes, Archiv für Anthropologie 23, 1895, 581 — 686, isti MAGW 24, 1894, 95 ss.
- ³⁰ O. H. Frey — S. Gabrovec, Zur Chronologie der Hallstattzeit im Ostalpenraum, Actes, Beograd 1971, 193 ss.
- ³¹ T. Rutar, Arkiv za povestnico jugoslavensku 3, 1854, 310 ss; S. Rutar, IMK 4, 1894, 1; S. Rutar, Dnevnik (1869 — 1874), Trst—Nova Gorica 1972, 105 in op. 290; C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 316 ss.
- ³² Svetolucijska župnijska kronika (original v župnijskem arhivu na Mostu na Soči; poslej Kronika), leta 1887: »... mej tem časom našel je omenjeni kustos (J. Szombathy; op. D. S.) tik farnega župnikovega vrta na Dominovem polju sopet praehistoricne najdbe: nekatere poahljene fibule in mnogo kolačev iz Illovice narejenih ter dobro pečenih. Cemu so te reči služile, kdo zna povedati? Debelosti so bili ti kolači poprek po 4 cmt. Cel kolač poprek je štel 10 cmt. Gotovo jih je bilo več kot deset skupaj na tajistem mestu izkopanih. Moje mnenje je, da je to služilo za podnožje kakej drugej posodi.«
- ^{32a} Župnik Alojz Carli, avtor svetolucijske župnijske kronike, je bil rojen v Tolminu leta 1846, v mašnika je bil posvečen leta 1870, na Mostu na Soči je služboval od 1877 do svoje smrti leta 1891. Razen zapisov v župnijski kroniki je o najdbah in izkopavanjih na Mostu na Soči napisal še naslednje članke: Virchow pri Sv. Luciji na Mostu (»Soča«) 39 in 40, 28. 9. in 5. 10. 1888; Prazgodovinska grobišča pri Sv. Luciji (po spisu A. Carlija, svetolucijskega župnika, A. G. Koledar Goriške Mohorjeve družbe 1929, str. 41 — 44); Sveta Lucija, prazgodovinsko grobišče (Dom in Svet, 1891, 216 — 218); Sveta Lucija na Primorskem (»Evfemija in drugi spisi«, Gorica 1925, 69 ss). Verjetno je Carlijev tudi prispevek o izkopavanjih na Mostu na Soči v »Soči«, št. 38 in 40, 17. 9. in 1. 10. 1880.
- ³³ Kronika, leta 1887: »... Na sprehodu dne 17. decembra našel sem na poti proti Sv. Mavru, kjer so pot malo prej popravljali, notri v zemlji v hribčku na strani proti Soči, vis a vis Kramarjeve hiše raznotere starine, koje sem poslal na Dunaj g. Szombathiju, ki mi odpisne da najdba je imenitna, ker kaže, da je tam stala prehistorična hiša, najdbe so: ostanki loncev, kosti goveje živali (čeljusti), ognjiščni kolači . . .«
- ³⁴ Kronika, leta 1882: »... Enako zidišče (kot pri obzidavanju šolskega vrta; op. D. S.) so zasledili v g. Kovacičevem 'Meričči', kjer so nov nograd kopali. Tam se je našel tudi rimski denar.«
- ³⁵ J. Szombathy, MAGW 17, 187, 26 ss; S. Gabrovec, Jozef Szombathy, VS 12, 1989, 63 ss.
- ³⁶ 50 voz prav lepega kamenja, ki je bilo zloženo v mogočno zidovje, tudi v podobi oboka . . . Glej tudi C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 9, 1886, 124, op. 1.
- ³⁷ Kronika, leta 1881: »Ne daleč od cerkve kupil je glavni c. k. šolski svet v Tolminu novo zemljivoce za šolski vrt pri Sv. Luciji. Zato se je izdal 320 f in za obzid tega šolskega obzidja je nakazanih 331 f. In ravno na tem mestu, kjer bode novi šolski vrt, ob času, ko sem kot načelnik krajevnega šolskega sveta pri Sv. Luciji ukazav razkopavati zemljo, naletel sem na starorimske starine: tu pa tam razkopali so se stari grobovi in kanečno došli smo do zidišča in podzemskih kanalov (kloak) . . . a. je veljvana kloaka, ki pa zadej se zidem je zaprta, b. veljavna kloaka, konec mi ni znan, c. kloaka ki se zna biti še nadaljuje, e. je bojdane malo ognjišče ke u obsegu 1 metra v kadrat bilo je s cegli silno močnim položeno. Črke j — k, f — g — i in k — j, kažejo zidovje in to kakor smo pri razkopanji na dotočni podlagi jasno videli . . .« (Glej. tab. 3, 1; Prim. tudi Koledar Goriške Mohorjeve družbe, 1929, 41).
- ³⁸ Kronika, leta 1882: »Mesece Marca in Aprilja smo obzidavali šolski vrt in pri tem sopet trčili na podzemsk, kako močan zid . . .« Glej tudi Koledar Goriške Mohorjeve družbe 1929, 41 — 44.
- ³⁹ Kronika, leta 1888: »Ko je bilo šolsko poslopje dokončano, in ko so farnemu vrtu odstopili za svet, ki ga je šola vzela temu vrtu, mali košček, blizu enak, je župnik dne 12. 2. in 11. 2. in 18. 2. dal razkopati ta svet, mej sedanjim dvoriščem šolskim ter mej hišo vulgo Jožovo hšt. 54 ter obenem je zadel na starinsko zidovje, kot že prejšnja leta v svojem vrtu malo nižje. Vse kaže da tu je bila velika rimska hiša. Položaj je imela tak, kot morem soditi po teh ostankih kot podoba kaže (tab. 3, 2). Pri f, g, h se mora zidovje še nadaljevati, ravno tako pri e in c, tako da celo poslopje je stalo tam, kjer je sedanja šola, njen borjačič in na farnem vrtu večinoma, ter se nadaljevalo še proti sosedovemu polju, kjer je g. kustos Szombathy lani izkopal nekatere prazgodovinske stvari. Na svetu a mej zidovjem starim, cel meter nizko

našel je pri razkopavanji župnik: človeške in živalske kosti, ostanke rimske posod, ostanke rimske korcev, dva cela cegla, enaka kot je bilo ognjišče na šolskem vrtu (vide opazko leta 1881 ade) iz tach ceglov napravljeno, dalje rimski denar: napis »Constantius II«. Celega napisa se ni moglo brati, a fisijsonomija na denaru je kazala, da to mora biti Constantius II; tri male nožiče, 2 velika noža ali dve sulici, dolgost blizu 35 cm; dva srpa (falces), vse prav dobro ohranjeno. In to vse na enem kupu in iz železa. Te stvari je poslal župnik g. kustosu dvornega c. k. muzeja na Dunaj, namreč g. Jožefu Szombathij-u.³⁹

³⁹ Maionica, MZK 16, 1890, 217s; Kronika, leto 1890: »Dne 26. Julija je došel sem gradiščanski kustos in konservator profesor Majonica, po veri žid, ter je na moje naznaniho, da sem (vide leto 1881) na šolskem vrtu našel rimske potočine, začel kopati tik šolskega vrta in kar hitro našel je mogočno zidovje, celo še z nametom prav lepo zidano in dobro ohranjeno. Onstran podoba (Tab. 4) kaže deloma načrt tega velicega poslopja. Številka I je podzemsko rimske kurišče, II je vestibulum, in III je vhod in sicer mozaik iz opeke. Opeka je bila majhna, komaj 5 cm v kvadrat ter rudeče in bele barbe. Stvar mora še dalje iti in nadaljevala. Dne 2. Avgusta je Majonika razkop vstavil ter odšel.«

⁴⁰ Kronika, leto 1887: »... S dejelno pomočjo bi skušal omenjeni gospod (mišljen je J. Szombathy; op. D. S.) preiskati drugi hribček sv. Mavra, vulgo Teza, pod kojim se gotovo nahajajo vrbani prostori. G. Szombathy meni, da je tam stal rimski cestni (kastel) grad...«

⁴¹ Kronika, leto 1891: »Dne 17. avgusta pride soper profesor Maionica, konservator starin za gradiščanski okraj, posebno za Akvilejo, sem razkopavat starine. Na »Čargovem« polji tik farovža najde 20 prazgodovinskih grobov, na »Dominovem« tik ljudske šole pa 3... Tudi »Tezo« tik sv. Mavra je prejiskaval, grebel je sem ter tja, naposled pa vse skupaj zasul, čeravno je bilo očividno, da nižje v zemljili so skrite še starine. Začne kopati na vrhu Teze, in naleti na močno zidovje starega gradu rimskega in soper enako storil zasipati...«

⁴² C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 9, 1886, 124, op. 1; C. Marchesetti, o. c. 15, 1893, 316 ss; C. Marchesetti, I castellieri, 90; glej tudi S. Rutar, IMK 4, 1894, 1.

⁴³ C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 9, 1886, 124, op. 1; S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, 1882, 10. Oba izvajata ledinsko ime Merišče, Mirišče iz lat. murus.

⁴⁴ C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 316 ss.

⁴⁵ C. Marchesetti, o. c. 15, 1893, 317; C. Marchesetti, o. c. 9, 1886, 124, op. 1; Kronika, leto 1887: »... Znamenito je tudi to. Tika za cerkvijo Sv. Lucije, par metrov od zidu cerkve proti uhodu v farni vrt, najšel se je pri kopanji neke jame za gasitev japna v porabo šolske hiše, skelet človeški: ostanki črepinje s prav dobro ohranjenim čeljustom v kojim so bili prav lepi zobje; dalje dobro ohranjeni kosti rok in nog. Poleg tega mali fragmenti starih urn (loncev)... Okoli cerkve sv. Lucije niso nikoli pokopavali, zgrajena je bila leta 1612 in do restavracije leta 1862 je bila obzidana. Vaško pokopališče je bilo vedno pri sv. Mavru. (Kronika, leto 1891, op. 41).«

⁴⁶ Verjetno je C. Marchesetti prišel do takega zaključka s primerjanjem spoznanj, do katerih je prišel med raziskovanjem istrskih in kraških kaštelirjev (I castellieri, 1903, 153).

⁴⁷ Do takih ugotovitev smo prišli ob večkratnih obhodih naselbinskega območja na Mostu na Soči, pri katerih so sodelovali tudi prvorstni poznavalci naselbinske problematike, kot so prof. Dehn, prof. O. H. Frey, prof. S. Gabrovec, dr. V. Pingel in drugi.

⁴⁸ Kobarid (C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 316; C. Marchesetti, I castellieri preistorici, 1903, 89); Bovec (C. Marchesetti, I castellieri preistorici, 1903, 88, 89; VS 15, 1972, 143).

⁴⁹ Arheološki pregled 13, 1971, 39 ss.

⁵⁰ Parc. štev. 48, k. o. Sv. Lucija je bila razdeljena na devet manjših parcel, 48/3 do 48/11, k. o. Sv. Lucija, posamezni objekti na parcelah pa so bili označeni z A 1 do A 8.

A 1, parc. štev. 48/11, k. o. Sv. Lucija, Velikonja Feliks, Most 3;

A 2, parc. štev. 48/10, k. o. Sv. Lucija, Pirih Franc, Most 74;

A 3, parc. štev. 48/9, k. o. Sv. Lucija, Rovšček Hilarij, Most 45;

A 4, parc. štev. 48/8, k. o. Sv. Lucija, Cugelj Mitja, Bača pri Modreju 5;

A 5, parc. štev. 48/6, k. o. Sv. Lucija, Mulič Stanislav, Volčanski Ruti 26;

A 6, parc. štev. 48/5, k. o. Sv. Lucija, Mervič Cvetko, Most 29;

A 7, parc. štev. 40/4, k. o. Sv. Lucija, Florjančič Slavko, Most 61;

A 8, parc. štev. 48/3, k. o. Sv. Lucija, Kravanka Viktor, Most 63.

Večje razširitve so bile izkopane v A 2, sonda 1 in sonda 3, raziskan je bil prostor med A 2 in A 3 (Kv. 1 — 10), v A 3, sonda 1 — 2, v A 5, sonda 1 — 3 in v A 8, sonda 3. Glej tab. 6.

⁵¹ Na tem mestu se želim zahvaliti dr. S. Gabrovcu, prof. O. H. Freyu, prof. ing. arh. T. Bitencu, prof. ing. arh. T. Ravnikarju, dr. Petruju, dr. T. Ulbertu za nasvete med izkopavanji in za pomoč pri reševanju problemov, ki so se nakopičili med raziskovanjem te prve prazgodovinske hiše.

⁵² Manjkal je le južni vogal hiše, ki je bil uničen z izkopom strelskega jarka v 1. svetovni vojni.

⁵³ Prve poizkuse rekonstrukcije je napravil prof. ing. arh. Tone Bitenc, za kar se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem.

⁵⁴ S. Gabrovec, O. H. Frey, S. Foltiny, Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični, AV 20, 1969, 177.

⁵⁵ Glej op. 33.

⁵⁶ D. Svoljšak, Tolmin, Necropole de l'Age du Fer Ancien, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Recherches et résultats, Beograd 1971, 233, tab. 22, grob. št. 37.

⁵⁷ S. Gabrovec, Prazgodovinski Bled, 1960, grob 12, tab. 9, 8.

⁵⁸ O. H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst, Römisch — Germanische Forschungen 31, Berlin 1969, 24 (Este, Casa Alfonsi, grob 15, tab. 28, 9; Este, Pela, grob 10, tab. 30, 22, 27).

⁵⁹ Za določitev novca se A. Jeločniku najlepše zahvaljujem.

⁶⁰ S. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15, 1893, 321; S. Rutar, IMK 4, 1894, 121.

RESEARCH OF THE PREHISTORICAL SETTLEMENT AT MOST NA SOČI (ST. LUCIA)

Summary

The center of the hallstatt cultural group at St. Lucia settlement of open type — belonging to the great necropolis, seated on the terraces und heights of the river Idrija in the naturally protected confluence of the rivers Soča, Idrija and Bača, was known in the past only by findings of pure case. The first building for use of habitation of the prehistorical settlement was found in the year 1973 during the first bigger archaeological excavations in the complex of settlements — a building of wooden beams on stone foundation, tworoomed which corresponde to the second (II.) grade of the hallstat cultural group of St. Lucia (HaD). The continuity of life on this territory also in younger age was proved. The settlement of Roman time established in the first century B. C. was seated on the already urbanised ground of the prehistorical village.

Dr. Ugo Furlani, častni inšpektor za predzgodovinske starožitnosti, Soprintendenza alle antichità delle Venezie, Gorica

NOVEJŠA PRAZGODOVINSKA ODKRITJA V GORIŠKI POKRAJINI

V letu 1965 je goriški pokrajinski muzej (Museo Provinciale di Gorizia) začel s prazgodovinskimi raziskavami in je nalogu poveril piscu tega prispevka.

V Posočju (Posočje, izraz, ki ga zelo radi uporablja goriški it. pisci, je treba razumenti kot sinonim za goriško pokrajino v današnjih upravnih mejah, po kateri teče Soča od Solkana do morja; op. prev.) je znanih več prazgodovinskih pričevanj že od srede 19. stoletja, ki so prišla na dan ob slučajnih izkopih ali pa v obliki po naključju najdenih predmetov. Raziskava se omejuje na to področje in torej zaradi omejitve pričujočega dela ni upoštevala prejšnjih najdb v goriški pokrajini, ki je večkrat menjala svojo upravno podobo.

Kakor sicer ne moremo govoriti — zaradi spoznanj, ki smo jih pridobili na takšen način — o izsledkih načrtne raziskave, organske in v nepretrganem časovnem razdobju (izjema so izsledki, ki jih je dosegel Marchesetti v znanih, več časa trajajočih raziskavah v Julijski krajini), so odkrita nahajališča, izkopane nekropole in površinske najdbe vendarle omogočile začetek vsaj prve razprave o prazgodovini Posočja, čeprav še omejene, nepopolne in z mnogimi vrzelimi. Trinajst gradišč goriškega Krasa,¹ nekropoli iz Ronk in Redipulje,² grobišče na Kalvariji,³ lesene strukture v nahajališčih šote iz Prevala,⁴ kamnite sekire iz Krmina⁵ in Moše⁶ ter bakrene iz Polazza (Polač),⁷ certoške fibule z Medejskega hriba (Monte di Medea),⁸ z gradu nad Tržičem (Rocca di Monfalcone),⁹ iz S. Pola¹⁰ (pri Tržiču) in iz Marcorine (pri San Canzian d'Isonzo)¹¹ predstavljajo trdne oporne točke za začetek takšne razprave, četudi je preiskava skopa in so najdbe razkropljene.

V Posočju smo raziskovalno dejavnost torej začeli v letu 1965 z ogledom prazgodovinskih nahajališč in krajev, znanih po slučajnih najdbah, nakar smo začeli načrtno raziskovati nove predele in take raziskave razširili s kraške planote do briških gričev, do Medejskega hriba in drugih manjših vzpetin, ki se dvigajo iz aluvialne ravnine. A če smo ob prvem ogledu lahko le ugotovili resno škodo, ki jo je prva svetovna vojna prizadela ustroju kraških gradišč (o dveh gradiščih, na Sv. Martinu¹² in Golašu¹³ ni ostalo sledu), nas je drugi ogled v sorazmerno kratkem času pripeljal do nepričakovanih uspehov.

Brda

V Sv. Lovrencu pri Moši (S. Lorenzo Isontino) so pri izkolu ilovice ob vznožju gričevja prišli na dan fragmenti iz keramike in razni izdelki iz kremera. Sondiranje v urezu ene izmed sten izkopa, ki je razkril antropsko plast, nam je omogočilo, da smo med drugimi ilovnatimi predmeti izgrevli vrč (foto 1), ki je ležal na zadnji jalovi plasti. Ožgani rastlinski ostanki ob vrču in v njem so po radiokarbonski analizi dobili datacijo 840 pr. n. št.¹⁴ Ilovnati predmeti enakega tipa in bogata izbira kamnitih izdelkov, ki jim daje posebno obeležje prisotnost

foliatov, so prišli na dan med brazdami sosednjih obdelanih njiv. Najdišče je možno postaviti v zaključno fazo novejše bronaste dobe.

V Koprivi (Capriva), ob vznožju gričev, ki so razvrščeni vzhodno od naselja, je površinska raziskava privedla do najdbe keramičnih fragmentov »šlovrenškega tipa« in izdelkov kremenovih foliatov. Med orodji so sekira iz zelenega kamna velikosti 16 cm (foto 2) in tolkači iz peščenca. Velika podobnost teh najdb z najdbami iz Sv. Lovrenca nas navaja k enakemu datiranju.

Foto 1, Sv. Lovrenc pri Moši. Vrč

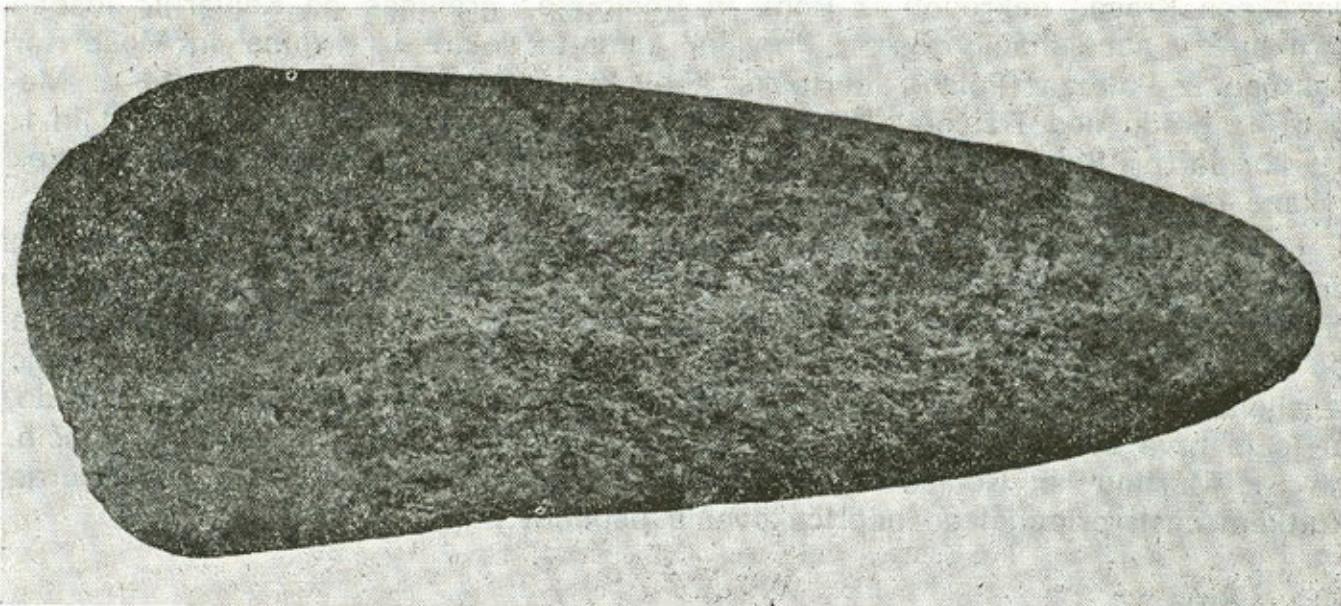

Foto 2, Kopriva. Kamnita sekira

Na višinah nad Bračanom (Brazzano), na koti 175, je slučajen požar omogočil površinsko najdbo kakšnih 100 izdelkov iz kremera, brez keramike. Majhno število orodij postavlja v negotovost kulturno in časovno opredelitev.
Tudi na Krminski gori (Monte Quarìn di Cormons), na koti 274, kjer je po Marchesettiju stalo gradišče,¹⁵ je bilo najdenih nekaj desetin predmetov iz kre-

mena; nasprotno, ni pa še bil dokazan obstoj gradišča. Tudi pri teh predmetih kakor pri majhnem številu kremenčevih izdelkov, ki so bili nabrani na koti 102 pri Moši, ostaja odprto vprašanje, kam naj jih postavimo.

Kras

Na gradišču pri Doberdobu, v sami notranjosti gradišča, ki ga je ugotovil Marchesetti,¹⁶ in rimske vojaške postaje,¹⁷ so bili najdeni na površini razni predmeti iz kremena. Kasnejše raziskave v maloštevilnih vrtačah s prstjo, ki so posejane med apnencem, so omogočile najdbo neke kamene industrije, ki jo predstavljajo drobni kamniti predmeti in geometrična orodja. Izdelke lahko postavimo v čas poznega epipaleolitika.

Na vzpetini »Moščenica«, na koti 51 med Tržičem in Štivanom je bilo lokalizirano gradišče, ki ga je Kandler označil v neki svoji risbi iz leta 1864.¹⁸ Gradišče predstavlja svojevrstno posebnost, je namreč brez obrambnega nasipa, ker je višino branila naravna pregrada odtočne vode iz jezera Rdeči kamen, v preteklosti pa morje. Keramične najdbe ga postavljajo v arhaično obdobje kraških gradišč.

Na koti 92, ki jo najdemo v bližini Polazza, je prišlo do odkritja novega gradišča. Zavarovano je s skromnim nasipom samo na vzhodni strani, kjer se vzpetina združuje s kraško planoto. Najdena keramika je arhaičnega tipa.

V Gabrijah, na koti 98, je bilo odkrito neznatno gradišče z obrambnim nasipom, ki je že skoraj izginil. Maloštevilne najdbe iz gline lahko postavimo v zgodnje obdobje vojaških postojank.

Z namenom, da bi nabrali keramične vzorce in ugotovili razlikovanje po zmesi in obliku, so bila izvršena omejena sondiranja na že znanih gradiščih. V gradišču na Brestovcu, na koti 209 (foto 3), ki se dviga nad Dolom ob njegovem »ustju« blizu reke Vipave, je sondiranje omogočilo izsleditev ožjega nedotaknjenega predela na vrhnjem stopničnem presledku. Kulturna plast, ležeča na apnenčevi podlagi, je omogočila najdbo velike količine glinastega materiala, nekaj predmetov iz kremena, mlinčkov in brusov iz peščenca, fragmentov žganega tlaka, ometa in živalskih odstankov. Keramika navaja k postavitvi gradišča v arhaično dobo kulture vojaških postojank.

Keramični drobci »kaštelirskega tipa« so bili najdeni tudi na površini v kraških predelih med Doberdobom, Vrhom in Dolom, na koti 201 in 198, pri Spodnjih Cotičih in na koti 201, pri Gorenjih Cotičih, na koti 120 pri Ferletičih in na Gmajni pri Doberdobu. Nekaj enakih črepinj je bilo najdenih na levem bregu Soče pri rimskem mostu na Majnici.

Medejski hrib

Na višini, skalnati ilovnati vzpetini goriškega Krasa je Marchesetti navedel obstoj gradišča,¹⁹ ne da bi natančneje označil njegovo lego, in je trdil, da tam obstaja nekropola z žarnimi grobovi, ki jo je iskal, a brez uspeha.²⁰

Potem ko je bilo lokalizirano in razbrano gradišče, ki se je izkazalo polkrožne oblike, brez nasipa iz suhega kamenja, z enim samim branikom iz zemlje na vzhodni strani, je sondiranje odkrilo antropski sloj, naslonjen na ostanke glinastega tlaka, utrjenega z ognjem in ležečega na apnenčasti skalni podlagi. V stratigrafskem zaporedju so prišli na dan fragmenti atipičnih glinastih izdelkov iz rimske dobe²¹ in velika količina keramičnega materiala iz prazgodovine. Razširitev izkopa je odkrila temelje suhega zidu v stiku z uteptanim tlakom (foto 4) in omogočila najdbo keramike, izdelkov iz kremena, nekaj bronastih fragmentov in živalskih ostankov.

Na severnem pobočju kote S. Antonio blizu Medejskega hriba je bila odkrita površina nekropole z žarnimi pokopi, za katero pa je bilo ugotovljeno, da je bila

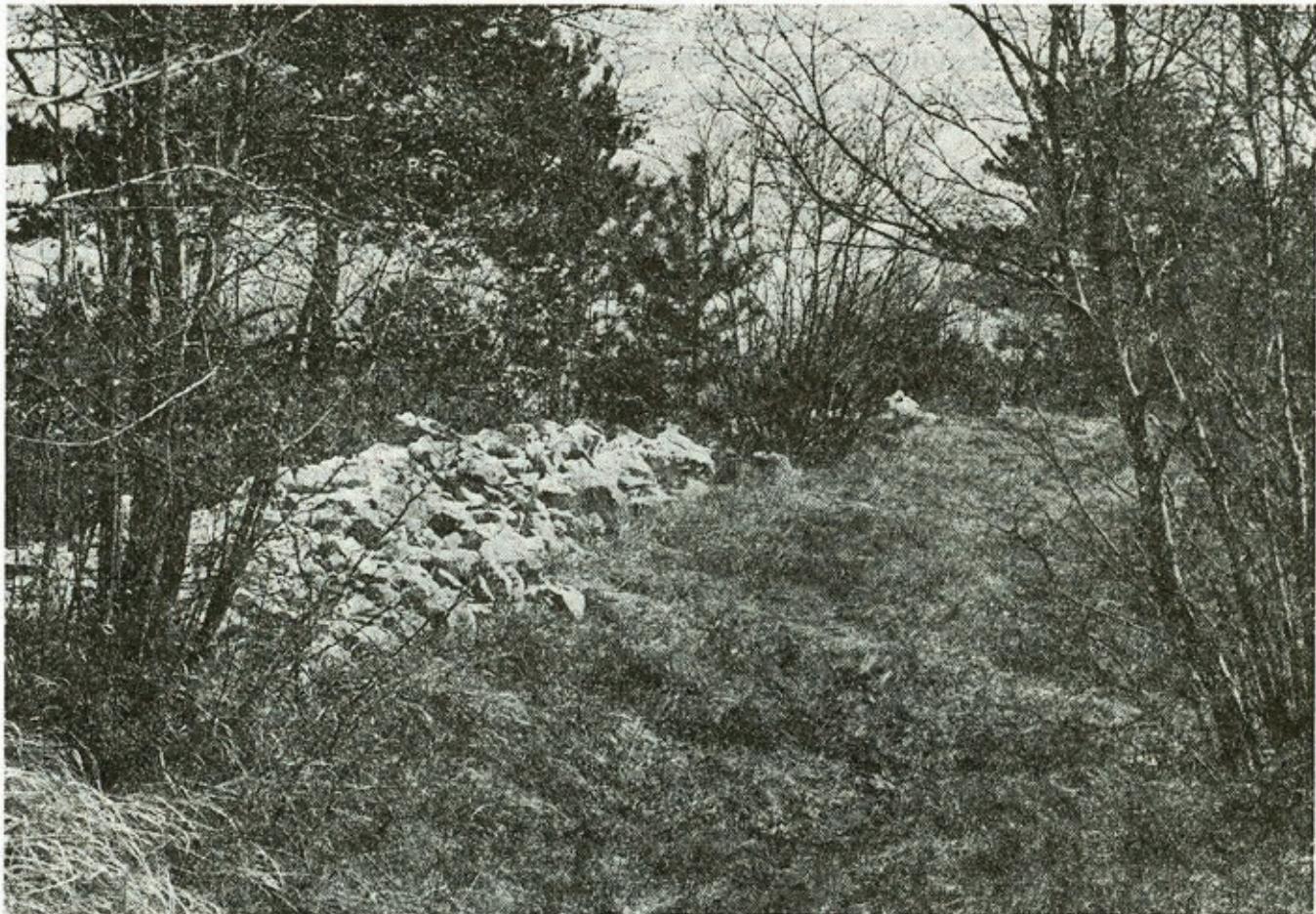

Foto 3, gradišče na Brestovcu

razdejana zaradi poljskih del v teku preteklega stoletja. Izkopanih je bilo nekaj sto fragmentov iz brona, med katerimi je prevladovala certoška fibula, veliko število neznatnih drobcev glinastih žar in ožgane kosti. Bron se ujema s predmeti, ki jih že poznamo iz nekropole pri Sv. Luciji (Most na Soči).²² Po keramičnem materialu, ki je podoben, pa naj gre za grobove ali bivališča, se jih lahko šteje za istodobne in postavi v tretjo dobo poznegata testina (Este).

Predmeti iz kremeña, ki so bili zbrani v notranjosti nahajališča in ki jih na primer najdemo na raznih vzpetinah kot glinaste izdelke, in ostanki živalskih kosti od hrane, predstavljajo neko industrijo, z visokim indeksom ploščičnosti in s prisotnostjo posameznih geometričnih predmetov, to industrijo karakterizira mikrolitizem, a nam njena pripadnost še ni znana.

Navedene najdbe, izpolnjene s poprejšnjimi odkritji, torej dokazujejo dokajšnjo zanimivost, ki jo na področju prazgodovinske raziskave (foto 5) nudi gorská pokrajina, čeprav v svojem omejenem ozemeljskem obsegu (469 km^2).

Če spoznanja in najdbe združimo ter jih uredimo kronološko in po posameznih kulturah, lahko začrtamo vsaj prvo splošno sliko prazgodovine v Posočju. Najstarejše nahajališče predstavlja epipaleolitska postaja na odprtem, na gradišču pri Doberdobu. Najdena industrija, ki jo karakterizirajo drobni kamniti predmeti, med orodji pa jo predstavljajo konice in rezila s hrbitiščem in geometrično obliko (romboidi, trapezi, pretežno s segmenti), se ujema z epipaleolitskimi izdelki iz raznih jam tržaškega Krasa,²³ ki so zaradi tipološke ureditve sorodni kamnitim najdbam nekoga poznegata horizonta tridentinskih nasipov v dolini reke Adiže.²⁴ Razmere, v katerih so prišli na dan predmeti z doberdobskega najdišča, ko so bile »kaštelirske« najdbe vedno pomešane z rimskimi, kar je imelo za posledico

težave pri ugotavljanju tipoloških in tiponometričnih značilnosti, nam zaradi sorodnosti z materialom iz jame Benussi²⁵ omogočajo, da jih prisodimo nekemu poznemu trenutku v kompleksu tardenoidskega obdobja. Enak zaključek bi morebiti lahko izvajali za mikrolitske predmete z visokim lamelarnim indeksom z Medejskega hriba in redke geometrične predmete, toda omejeno število podatkov nam še ne potrjuje zagotovo takšnih zaključkov.

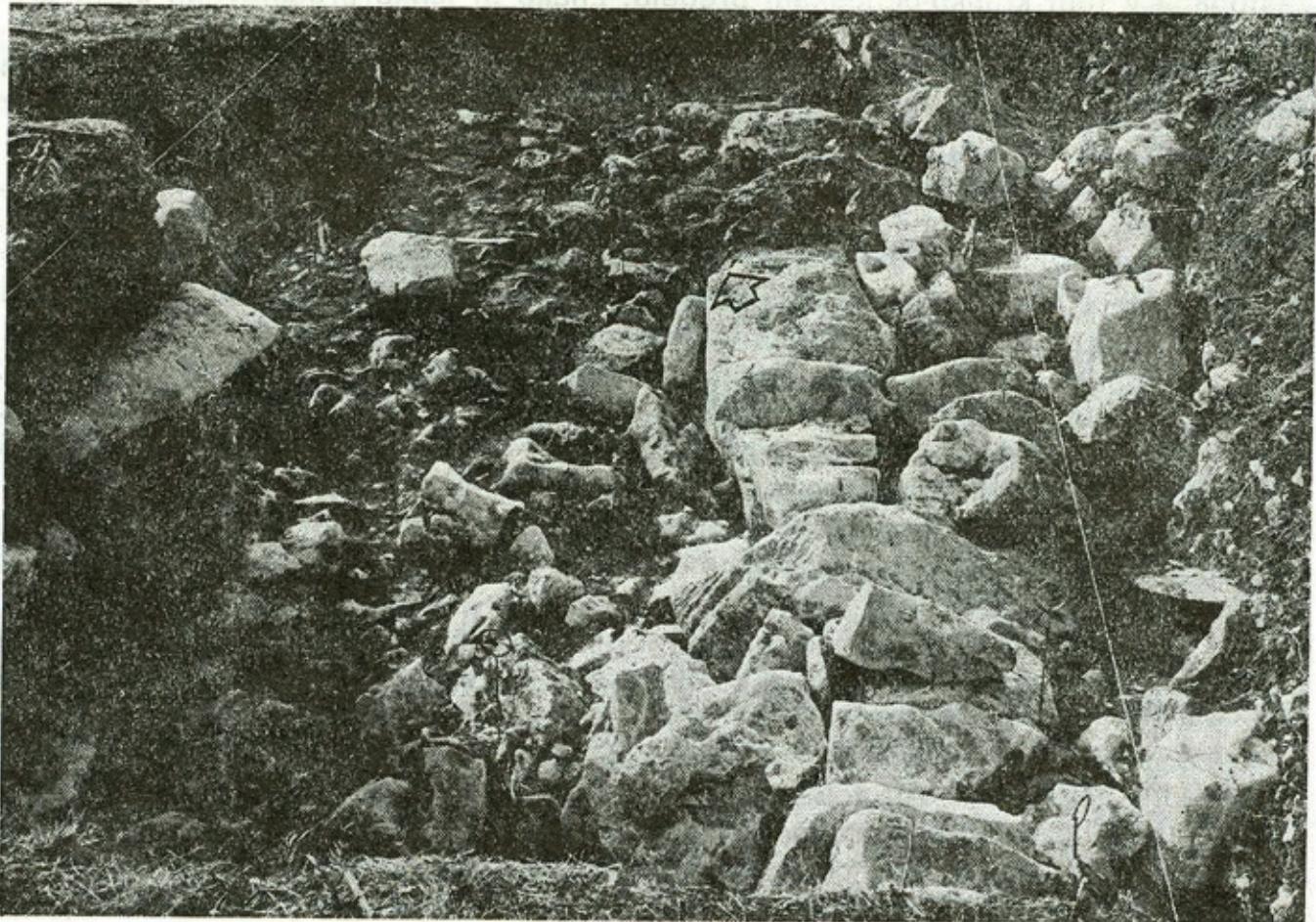

Foto 4. Medejski hrib. Zid in tlak (označen s puščico)

Nova vprašanja zastavljajo kamnite najdbe iz Bračana in s Krmanske gore. Odsotnost keramike pa bi lahko kazala na večjo arhaičnost. Kot vprašaj se tudi postavlja leseni gradnji — gre za mostiček iz debelc in vrsto priostrenih kolov kot delo človeka, ki so ju našli v šotišču na Prevalu, in sta morda dokaz, da so bila na tem obširnem močvirnatem področju mostičarska prebivališča ali pa prebivališča na osušenem barju, kot jih sicer najdemo drugod v regiji.²⁶

Če neolitik, sicer tako bogat in dokumentiran v jamah tržaškega Krasa, kot je videti, ni pustil sledov v Posočju, bi pa lahko prisodili eneolitiku bakrene sekire iz Polazza in kamnite preluknjane sekire iz Moše, čeprav moramo to sprejeti s pridržkom, ker gre za raztresene najdbe. Če nam pri sekirah iz Polazza uporabljeni material res sugerira tipološke značilnosti, pa nam za sekire iz Moše takšne značilnosti, veljavne v primerjavi z enakimi najdbami iz eneolitskih horizontov²⁷ v regiji, in ugotovitev o poudarjeni razdelitvi preluknjanih sekir na vzhodnem področju Veneta in na Krasu,²⁸ sugerirajo transalpski izvor orodja, ki je dobro zastopano na ljubljanskih količih v nivoju, ustrezajočem alpskemu faciesu eneolitske kulture Lengyela.²⁹

Bolje dokumentirani se nam pokažeta naslednji, bronasta in železna doba. Za bronasto nam odprto nahajališče v Sv. Lovrencu pri Moši kaže datacijo po C 14 840 pr. n. št., temu se zaradi tipološke enakosti ilovnatih in kamnitih najdb pri-družuje najdišče pri Koprivi. Keramični material se vključuje v okvir jugovzhodne alpske kulture žarnih grobišč, ki zajema beljaški predel, Maribor in Ljubljano. V takšnem kontekstu bi lahko Sv. Lovrenc, pri katerem so bolj vidni stiki z Rušami,³⁰ predstavljal lokalni facies novejše faze navedene kulture, ki doslej ni bila zastopana v tem kraško-beneškem predelu. Enako bi lahko predstavljali žarni grobovi z vidnimi komponentami koroškega in slovenskega čezalpskega sveta z najdišča na koti 150 na Kalvariji krajevni aspekt prehodne stopnje bron-železo. Za železno dobo se spet ponuja problematika, ki jo je načel Marchesetti v zvezi s kraško kulturo vojaških postojank.

Raziskava keramičnih materialov, nabranih v gradiščih goriškega Krasa, sili k ugotovitvam o obstoju dveh prevladujočih tipov keramike, ene arhaične, z verjetnimi koreninami v bronasti dobi, in ene poznejše, ki je obstajala do romanizacije. Tej naj bi pripadala gradišča na kraškem pragu, medtem ko naj bi gradišča v notranjosti Krasa segala v arhaično dobo.

Datiranje nižjega sloja gradišča pri Slivju na Krasu³¹ s C 14 na 1400 pr. n. št. nam predлага novo snov v preučevanju kulture vojaških postojank; na vsak način ima tam najdena in na Brestovcu dobro zastopana keramika podobnosti z ilovnatim materialom, pripisanim arhaični dobi goriških gradišč.

Odločilni bodo izsledki po preureeditvi materialov z nekropol v Ronkah in Redipulji, ki je v teku pri tržaškem muzeju za zgodovino in umetnost (Museo di Storia ed Arte di Trieste).

Na Medejskem hribu nam najdbe iz uničenih grobov pri S. Antoniu omogočajo, da nekropolo brez skrbi lahko pripšemo zadnji fazi tretjega atestinskega obdobja, medtem ko skladnost keramičnih materialov iz grobov, ki jih lahko štejemo za istodobne, vsiljuje domnevo o paleovenetskem nahajališču na vzpetini v neposredni povezavi z Altinom in Sv. Lucijo.

V zaključku lahko zatrdimo, da se pričujoči pregled prazgodovine v Posočju v luči najnovejših podatkov postavlja kot pot za zahtevnejšo, razvito in poglobljeno raziskavo, ki bo terjala nemalo časa. O naštetih najdbah je bilo v obliki predhodnega poročila pisano v »Rivista di Scienze Preistoriche« (Firenze), medtem ko je dokončno delo pred skorajšnjim izidom. Kar pa se tiče muzeološke predstavitve, je bila v goriškem pokrajinskem muzeju za zgodovino in umetnost prirejena vzorčna razstava odkritih materialov, v pričakovanju, da se pozneje uredi posebna dvorana, ki bo posvečena prazgodovini Posočja.

¹ MARCHESETTI C., I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia, Trieste 1903, 40 ss.
DEPETRIS A., Contributo allo studio dei castellieri preistorici del territorio di Monfalcone, Monfalcone 1961, 5 ss.

RINALDI M/L., Brevi note a proposito dei castellieri, Archeografo Triestino, Trieste, XXV—XXVI/1963—64, 3 ss.

² MARCHESETTI C., Relazione scavi 1901, Boll. Soc. Adriatica Sc. Nat., Trieste, XXI/1902, 100 ss.

I Castellieri, 44—45, 153—154.

³ STUCCHI S., Gorizia (Monte Calvario). Sepolcro preistorico, Notizie scavi, 1947, 31 ss.

Sepolcro preistorico sul Monte Calvario, Studi Goriziani, Gorizia, XI/1948, 160—161.

Foto 5, arheološka nahajališča v goriški pokrajini: 1 Bračan (175 m), 2 Krminska gora (274 m), 3 Krmin (kamnita sekira), 4 Preval (lesene strukture), 5 Kopriva, 6 Sv. Lovrenc pri Moši, 7 Moša (kamnite sekire), 8 Moša (102 m), 9 Preval (lesene strukture), 10 Kalvarija (grobnišče), 11 Medejski hrib, 12 Romans, »I Chiastillirs« (prazgodovinska naselbina?), 13 Gradišče Gabrje, 14 Gradišče na Brestovcu, 15 Gradišče pri Dobrdobu, 16 Gradišče Vrtače, 17 Gradišče Flondar, 18 Gradišče Moščenica, 19 Gradišče Golaš, 20 Gradišče Tržič, 21 Gradišče Forcate, 22 Gradišče S. Polo ali Gradiscata, 23 Redipulja (grobnišče), 24 Ronke (grobnišče), 25 Gradišče Redipulja, 26 Polač (bakrene sekire), 27 Gradišče Polač, 28 Gradišče Sv. Martin, 29 Marcorina (certoška fibula)

- ⁴ GEAT A., Ritrovamenti archeologici a Mossa, Studi goriziani, XXVIII/1960, 14.
 La Villa di Mossa, Studi Goriziani, XXXI/1962, 59.
- ⁵ MARCHESETTI C., Sugli oggetti preistorici raccolti recentemente a S. Daniele del Carso, Boll. Soc. Adriatica Sc. Nat., I, IV, 8.
- STROBEL P., Bibliografia, Bull. Palet. Ital., IV/1878, 195.
- ⁶ GEAT A., La Villa di Mossa, I.c., 58—59 in Ritrovamenti, I.c., 14.
- ⁷ MARCHESETTI C., I Castellieri, 45, 136; Tab. X, f. 8.
- ⁸ ANELLI F., Vestigia preistoriche dell'Agro Aquileiese, Aquileia nostra, Padova, XX/1949, 18, fig. 50.
- ⁹ FISCHER F., Frühe Fibeln aus Aquileia, Aquileia Nostra, XXXVII/1966, 7—8; št. 2, fig. 2.
- ¹⁰ IL GAZZETTINO, Gazzettino di Monfalcone, 28, 3. 1962.
- ¹¹ MARCHESETTI C., La necropoli di S. Lucia, scavi 1884, Trieste 1886, 143. Museo Archeologico Aquileia, Inv. št. 52419 (neobjavljen).
- ¹² MARCHESETTI C., I Castellieri, 45.
- ¹³ MARCHESETTI C., Id., 42.
- ¹⁴ ALESSIO M., University of Rome Carbon 14 Dates VII, Radiocarbon, vol. II, n. 2, 1969, 484.
- ¹⁵ MARCHESETTI C., I Castellieri, 91.
- ¹⁶ MARCHESETTI C., Id., 41—42.
- ¹⁷ FURLANI U., Una stazione militare romana sul Castellazzo di Doberdò, Aquileia Nostra, XL/1969, 63.
- ¹⁸ KANDLER P., Discorso sul Timavo, Trieste 1864, Tab. II.
- ¹⁹ MARCHESETTI C., I Castellieri, 91.
 Relazione degli scavi preistorici eseguiti negli anni 1889; 1890 e 1891, Boll. Soc. Adriatica Sc. Nat., 1892/XII—XIII, p. 262.
- ²⁰ MARCHESETTI C., I Castellieri, 91, 155.
 Scavi nella necropoli di S. Lucia, 1885—1892, 177, 262.
- ²¹ FURLANI U., Medea Romana, Aquileia Nostra, XLII/1971, 3.
- ²² FORLATI TAMARO B., S. Lucia di Tolmino, Nuovi ritrovamenti nella necropoli preistorica, Notizie Scavi, vol. VI, ser. VI, 419, ss.
- ²³ RADMILLI A. M., Il mesolitico nel Carso triestino, Atti VII Riunione Ist. Ital. Preistoria, Firenze 1963, 39—43.
- LEGNANI F., STRADI F., Gli scavi nella caverna dei Ciclami del Carso triestino, Atti VII Riunione Ist. Ital. Preistoria, 1963, 32—34.
- ANDREOLOTTI S., STRADI F., L'industria mesolitica nella cavernetta della Trincea in Val Rosandra, Atti Alpina Giulie, Trieste 1963, III, I—15.
- CREMONESI G., Gli scavi nella Grotta della Tartaruga presso Borgo Grotta nel Carso triestino, Atti Soc. Toscana Sc. Nat., Pisa 1967, ser. A, vol. XXIV, fasc. 2, I—13.
- CANNARELLA D., CREMONESI G., Gli scavi nella Grotta Azzurra di Samatorza nel Carso triestino, Riv. Sc. Preist., 1967, XXII, št. 2, 21 ss.
- MARZOLINI G., La Grotta dell'Edera, Annali Ass. ne XXX Ottobre, Trieste 1970, 19—35.
- LEGNANI F., Preistoria di Trieste, Commissione Grotte »E. Boegan«, Trieste 1968, 24.
- ²⁴ BROGLIO A., Risultati preliminari delle ricerche sui complessi epipaleolitici della Valle dell'Adige, Preistoria Alpina, Rendiconti Soc. Cultura Preistorica Tridentina, Trento 1971, 7, 135 ss.
- ²⁵ BROGLIO A., Id., 209—215.
- ²⁶ TAFFARELLI C., La stazione neolitica del Palù alle sorgenti del Livenza. V «Sacile», Udine 1966, 27—28.
- BERTACCHI L., Preistoria e Protostoria. V «Pordenone», Torino 1969, 17. ss.
- CICERI L., Un abitato palafitticolo a Qualso, Sot la Nape, Udine 1958, 4, 23 ss.
- ²⁷ LEGNANI F., Preistoria di Trieste, I.c., p. 33, Tab. V, št. 17; Tab. VI, št. 17.
- RINALDI M. L., Insediamento eneolitico a Dardago di Budoia, Bollett. Arte, Roma 1964, 265—266.
- ²⁸ SOMEDA C., Reperti archeologici in Friuli, Atti Accademia Scienze Lettere Arti, Udine, 1951—1954, ser. VI, XIII, 184.
- CAPORIACCO G., Un'ascia neolitica in Friuli, Messaggero del Lunedì, 30. 7. 1967.
- LONZA B., Guida alla preistoria di Trieste, Pagine Istriane, Trieste 1963, ser. IV, št. 9, 8.
- MARCHESETTI C., I Castellieri, Tab. XI, št. 6.
- ANELLI F., Vestigia, I.c., 5.
- ²⁹ BREGANT T., Epoque préhistorique et protostorique en Yougoslavie, Ljubljana palafittes, Beograd 1971, 212—214.
- DE LAET S. J., La Préhistoire de l'Europe, Bruxelles 1967, 77.
- ³⁰ MÜLLER KARPE H., Beitrag zur Chronologie der Urnenfelderzeit nordlich und südlich der Alpen, Berlin 1959, 115 ss., Tab. 108—115.
- ³¹ STACUL G., Il castelliere di Slivia »C. Marchesetti«, nel Carso triestino, Rivista Scienze Preistoriche, XXVII/I—1972, 161.

RECENTI RITROVAMENTI PREISTORICI NELLA PROVINCIA DI GORIZIA (VENEZIA GIULIA — ITALIA)

Riassunto

Gli scavi archeologici nella Provincia di Gorizia, omettendo quelli del Marchesetti, sono stati nel passato del tutto casuali, da qui la programmata attività del Museo provinciale di Gorizia dal 1965 in poi di ricerche preistoriche, con la topografia degli insediamenti (Collio, Carso, Monte di Medea) e diversi sondaggi (Brestovec, Monte di Medea). I nuovi reperti, uniti a quelli dei periodi precedenti, ci danno già un primo profilo della preistoria del Goriziano. I più antichi sono i reperti epipaleolitici di Doberdò e del Monte di Medea, seguono i resti delle palafitte a Prevallo e i reperti eneolitici di Polazzo. Appartiene all'età di bronzo l'Insediamento di San Lorenzo Isontino, che può essere considerato una variante locale della cultura di Maribor—Ruše, novità, questa, nell'ambiente veneto-carsico. Dell'età di ferro sono i castellieri carsici, che manifestano la continuità dell'età di bronzo al periodo romano, mentre il Colle di Medea con le necropoli degli inceneriti è un insediamento paleoveneto (Este III), che si collega con Altino e Santa Lucia.

Marko Vuk, kustos-umetnostni zgodovinar, Goriški muzej

SREDNJEVEŠKA CERKEV V PRILESJU PRI PLAVAH

Namen pričajočega sestavka je opozoriti na pomen podružnične cerkve sv. Ahaca v Prilesju pri Plavah, ki sodi med ključne umetnostnozgodovinske spomenike na Goriškem. Cerkev je bila zgrajena v prvi polovici 15. stoletja in vzbuja pozornost kot eden izmed starejših primerov gotske arhitekture na našem področju. V slovenski umetnostni zgodovini pa je postala znana predvsem zaradi fresk, ki so nastale v šestdesetih letih 15. stoletja. Zlasti v strokovni literaturi se je v zvezi s to cerkvijo nabralo obsežno gradivo, zato bom skušal te ugotovitve strniti in podati sliko cerkve kot celote, torej kot arhitekturnega spomenika in spomenika srednjeveškega gotskega slikarstva.

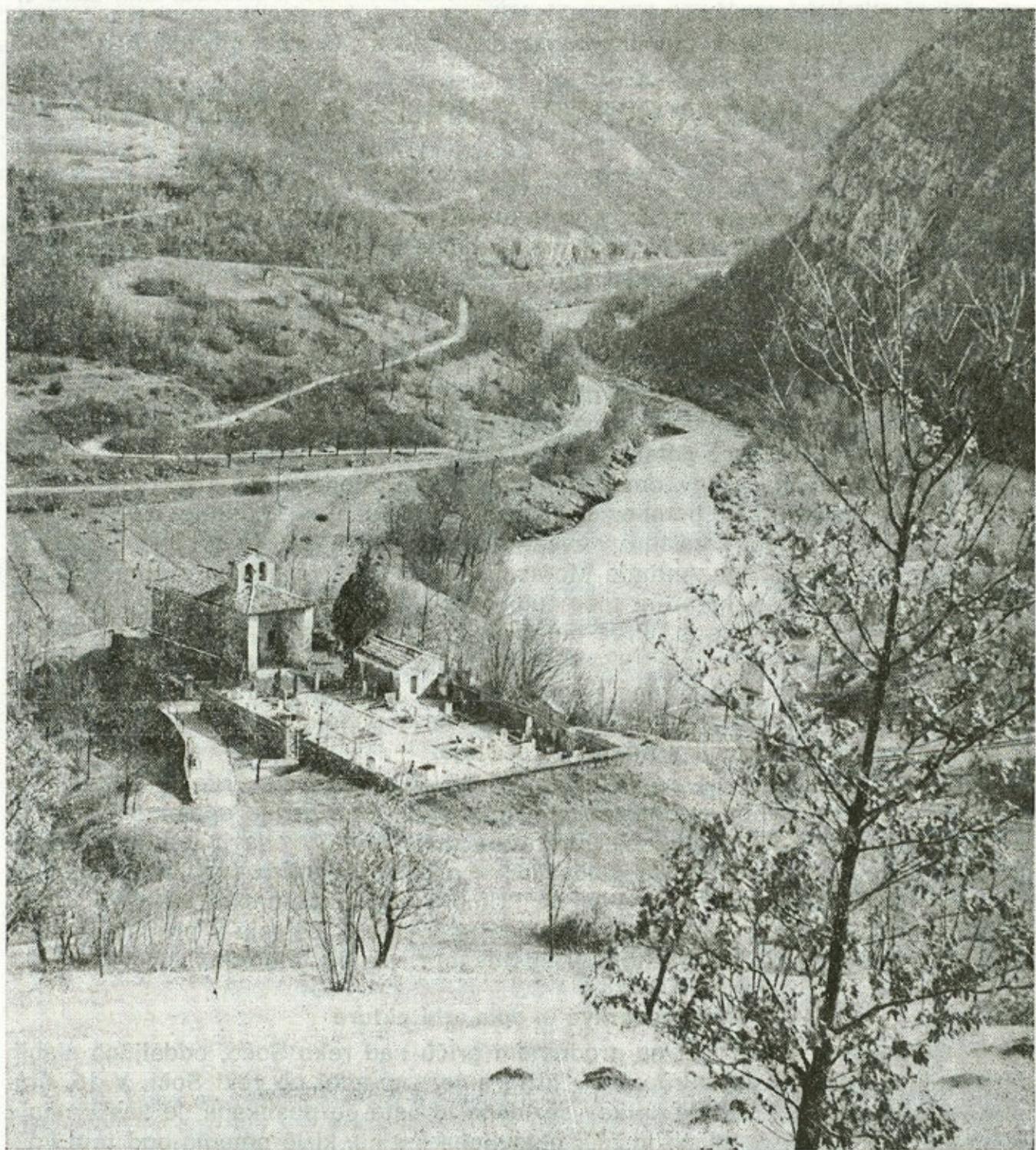
V literaturi je cerkev omenjena razmeroma zgodaj, leta 1867 v goriškem časniku »Domovina«, s pripombo, da je nastala najmanj v 15. stoletju.¹ »Domovina« piše o cerkvi istega leta tudi v zvezi z gradnjo nove cerkve sv. Janeza Krstnika v Plavah.² Leta 1923 je Antonio Morassi objavil daljši članek o srednjeveškem slikarstvu v Posočju, v katerem piše tudi o cerkvi v Prilesju; freske je napačno datiral v začetek 16. stoletja.³ Prva omemba prileških fresk v slovenski strokovni literaturi je, kot se zdi, iz leta 1924 v poročilu Franceta Steleta o freskah v Soški dolini v »Zborniku za umetnostno zgodovino«. Dr. Stele je takrat ugotovil, da ikonografski tip razvrstitev v prezbiteriju »odgovarja popolnoma kranjskemu« in je čas nastanka fresk postavil v sredo 15. stoletja.⁴

Že na začetku pa je potrebno opozoriti, da je tudi po Prilesju dobila ime cela smer v slovenskem srednjeveškem slikarstvu, ki združuje spomenike na Gorenjskem in v Posočju. V strokovni literaturi se je zanjo uveljavil termin suško — prileška skupina ali tudi suško - bodeško — prileška skupina (po krajih Suha in Bodešče na Gorenjskem in Prilesje na Primorskem). Problem te skupine je podrobnejše raziskovala dr. Ksenija Rozman, ki je freske v Prilesju v primerjavi z dr. Steletom datirala nekoliko pozneje, v šestdeseta leta 15. stoletja.⁵

Lega cerkve in opis arhitekture

Cerkev sv. Ahaca leži na prodnatem griču nad reko Sočo, oddaljena slabih deset minut hoda od vasi Prilesje, v južni smeri navzdol ob reki Soči. V 15. stoletju, torej v času, ko je bila cerkev sezidana in nato še poslikana, je vas Prilesje že stala. Iz leta 1457 je znana in tudi objavljena listina, ki jo omenja pod tem imenom.⁶ Prilesje sodi med kraje, o katerih srednjeveški viri pišejo, da ležijo v »kanalih Soče«, kot na primer Avče, Bodrež, Kanal, Morsko, Deskle, Sv. Jakob, Rođež. S tem izrazom so v tedanjem času označevali doline rek, ki se odpirajo iz gora proti Furlanski nižini.⁷ Gre torej za del goratega ozemlja goriške grofije, ki je v srednjem veku spadalo pod naslednje stare fare: Solkan, Kanal in Ročinj.⁸ Prilesje je v 15. stoletju po vsej verjetnosti spadalo pod kanalsko župnijo. Cerkev sv. Ahaca je danes vključena v vikariat v Plavah in je njegova edina podružnica.⁹

Prostor, na katerem stoji cerkev, je odmaknjen od naselja in zato nekoliko osamljen, vendar je bilo nekoč okrog cerkve bolj živo, saj je mimo nje peljala stara cesta v Goriška Brda. V novejšem času se je cesta premaknila više v po- bočje hriba. Spodaj se med grič s cerkvijo in reko Sočo vriva železniška proga Jesenice—Nova Gorica. Grič je na vrhu vzravnан in obdan z zidom. Zid okrog

Sv. Ahac, Prilesje (foto M. Pegan)

cerkve je starejši in ponekod že narušen, medtem ko je zid okrog pokopališča zahodno od cerkve po svoji starosti mlajši. Sedanje pokopališče je nastalo leta 1911, o čemer govori napis na kamniti plošči, ki je vzdana desno od glavnega vhoda. Staro pokopališče pa je zavzemalo le prostor okrog cerkve. Danes je opu-

ščeno in nam o njem še priča star kamnit nagrobnik iz leta 1903, ki stoji v zemlji severno od zunanjščine prezbiterija.

Tloris cerkve, ki je pravilno orientirana proti vzhodu, je sestavljen iz dveh delov: iz pravokotne ladje ter ožjega in nižjega prezbiterija, ki se na vzhodni strani zaključuje s tremi stranicami pravilnega osmerokotnika. Ladja ima odprto ostrešje, obokan je le prezbiterij. Ob zahodno fasado je bila pozneje prizidana lopa, nad pročeljem pa se dviga prav tako kasnejše prizidan zvonik.¹⁰ Na zunanjščini obdaja stavbo okrog in okrog talni podzidek, ki je na vogalih in na vrhnjem robu sestavljen iz dobro oklesanih kamnov. Vrhni rob je poševno obrezan. Ostali del talnega podzidka je sezidan iz nepravilnih kosov kamenja. Podrobnejši pregled stavbe je pokazal, da so njene stene bile sezidane iz grobo obdelanega kamenja in ometane, iz boljše obdelanih kosov so le kamni na vogalih — vogelniki in del talnega podzidka. Pri poznejših obnovah cerkve pa so celotno zunanjščino cerkve ometali in tako zabrisali lep kontrast med ometom ter pravilno izklesanimi kamni na robovih in pri tleh, kar je poudarjalo kubičnost zunanje lupine stavbe. Tik pod streho poteka preprost dvodelen venec, sestavljen iz ploščatih kamnitih plošč, ki ležijo ena nad drugo tako, da so vrhnje pomaknjene navzven. Streha cerkve je — kot je običajno na Primorskem — položna in pokrita s korci.

Cerkvena lopa je odprta samo na zahodni strani. Njena streha sloni na dveh precej debelih zidovih, nekakšnih podaljških severne in južne stene ladje. Ostrešje lope je odprto, tako da se lepo vidi strukturo tramov in pianete, poslikane z rdečimi rombi na beli podlagi. Streha lope položno pada na tri strani in je torej piramidalne oblike. Gre za enak tip lope kot na primer v vasi Tejé v Beneški Sloveniji pri podružnični cerkvi sv. Petra in Pavla,¹¹ vendar z eno razliko: v Prilesju je streha lope enako visoka kot ostrešje ladje, medtem ko je v Tejéh nekoliko nižja. V notranjščini lope sloni ob severni steni — deloma zazidan vanjo — kamnit kropilnik. Sestavljen je iz dveh delov: nekoliko širše baze, ki prehaja v ožji trup, na njem pa sloni posoda za vodo. Celota je oblikovana dokaj masivno in s hrapavo površino. Vrhni obod posode za vodo je izklesan v obliki pravilnega deveterokotnika. Na zunanjih stranicah te posode, ki je sicer okrogle oblike, vzbuja posebno pozornost ploskovita dekoracija, nekoliko izstopajoča iz površine. Gre za enakokraki križ in dve stilizirani trilistni rastlini. Starost kropilnika je težko določiti, vsekakor pa je to ljudsko kamnoseško delo.

Na sredi zahodne fasade je vzdian kamnit, šilasto zaključen gotski portal. Oblikovan je zelo preprosto in je na zunanjem robu značilno poševno obrezan. Cerkvena vrata so se nekoč na vrhu opirala na kamnit tečaj v notranjosti, ki pa sedaj ne služi več svojemu namenu. Desno od vhodnih vrat stoji pokončno pravokotno okno s kamnitim okvirom in s profilom na vrhu preklade. Okno je nastalo, vsaj v taki obliki in velikosti, po samem nastanku cerkve, verjetno v baročni dobi. Zavarovano je z železno kovano mrežo. Nad zahodno fasadno steno se dviga ploščat zvonik »na preslico« z dvema linama za zvonove in z ozko dvokapno korčasto streho. Tak tip zvonika je na Primorskem in sploh v Sredozemlju zelo razširjen.

V vzhodni steni prezbiterija je manjše okno s šilastim zaključkom, ki se na zunanjji strani poševno širi od sredine stene navzven. Dokaz, da je nastalo že v času gotike, je poslikava v notranjosti prezbiterija, ki to okensko odprtino v svojem celotnem konceptu že upošteva. Okno manjših dimenzij v južni steni prezbiterija je gotovo kasnejšega izvora, saj je v notranjščini videti, kako je ob svojem nastanku grobo poškodovalo srednjeveško slikarijo. Okno je ozko in pokončno ter je obdano s preprostim kamnitim okvirom, v katerega je vstavljenha železna kovana mreža. Še eno okno je sezidano v južni steni ladje. Na zunanjščini ga obdaja kamnit okvir, na vrhu polkrožno zaključen, ki se od sredine navzven

poševno širi in je sestavljen iz več kosov pravilno klesanega kamenja. Tudi pri tem oknu najdemo železno kovano mrežo. Polkrožni zaključek nam daje misliti na nastanek v 16. ali že v 17. stoletju, poševno poglabljajoča se odprtina pa nam dokazuje, da je gotska tradicija ob zidavi tega okna še bila živa.

Notranjščina cerkvene ladje je izredno skromna. Njena tla so pokrita v glavnem z opeko, deloma pa s kamnitimi ploščami nepravilnih oblik. Ladja se na vrhu končuje z odprtim ostrešjem. Podobno kot prej pri lopi vidimo gole tramove in poslikane planete. Višja ladja prehaja v nižji prezbiterij skozi šilast slavolok, ki je na zunanjem in notranjem robu poševno obrezan. Tla prezbiterija so za malenkost dvignjena in so pokrita s kamnitimi ploščami, kakršne najdemo tudi v ladji, sedaj pa so v glavnem zadelana s cementom. Kratek enopolen prezbiterij je obokan s šestdelnim križnorebrastim obokom, ki razodeva zgodnejši nastanek cerkve,¹² zlasti še v primerjavi z ostalimi gotskimi cerkvami v Posočju in v bližnjih Goriških Brdih. Rebra hruškastega profila izhajajo iz geometričnih konzol v voglih prezbiterija in se stikajo v enem samem sklepniku. Oltarna menza je zelo preprosta: na podstavek v obliki kvadra, sezidan iz kamna in ometan, je postavljena kamnita plošča iz enega kosa, ki je na sprednjem in dveh stranskih robovih poševno obrezana.

Morassi¹³ je v že omenjenem članku iz leta 1923 pri stavbi opazil gotske značilnosti in je zapisal, da je bila zgrajena v 15. stoletju. Ivan Komelj v zvezi s to cerkви ugotavlja, da so v sorazmerju z zvezdastimi oboki »preprosti križnati na Primorskem izjemni in redki, vendar ne potrjujejo vselej zgodnjega nastanka. Eden najbolj značilnih primerov zgodnje oblike je cerkev sv. Ahaca v Prilesju.«¹⁴ Komelj sodi, da je cerkev v Prilesju nastala v prvi polovici 15. stoletja.¹⁵ Pri stavbi gre za tip gotske podružnice, zlasti še v tlорisu, kakršnega najdemo tudi drugod v Sloveniji, ki pa je v Prilesju prepletен z elementi sredozemskega kulturnega kroga. Izrazita mediteranska prvina je odprto ostrešje v ladji s poslikanimi planetami in vhodna lopa, prav tako z odprtim ostrešjem.¹⁶ Sredozemska značilnost je tudi ploščat zvonik z odprtimi linami nad fasado.

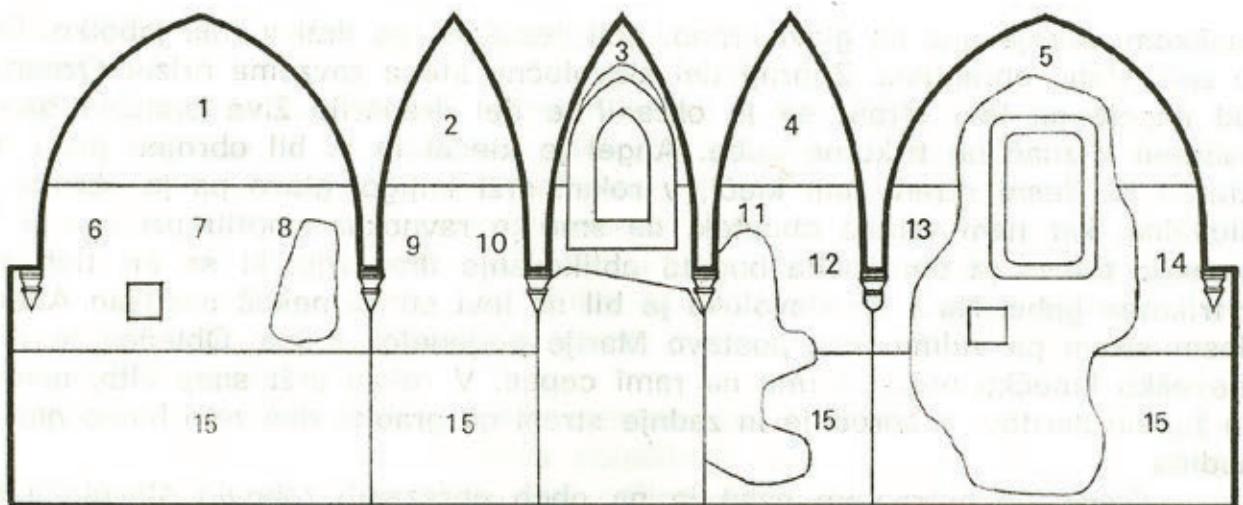
Poslikava

Manjši fragment poslikave lahko vidimo na zunanjščini južne stene ladje. Ohranjen je slabo in predstavlja verjetno del draperije. Samo fragmentarno se je ohranila tudi podoba sv. Krištofa znotraj vhodne lope na njeni južni steni.¹⁷ Izpod odpadlega ometa je na tem mestu videti ostanke stenske slike mogočnega svetnika. Ob njegovih nogah plavata v vodi moška in ženska figura. Ostanek poslikave vidimo tudi na fasadni steni levo od vhodnih vrat.

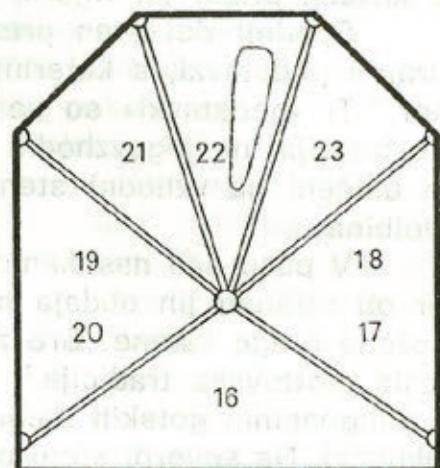
V notranjščini cerkve je na južni steni ladje naslikana fragmentarno ohranjena podoba svetnika, za katerega pa ni več mogoče določiti, koga predstavlja. Naslikan je stoječ v okviru z rombastim vzorcem. Na isti steni sta naslikana tudi dva posvetitvena križa, od katerih je eden nekoliko poškodovan. En konsekračni križ se je ohranil tudi na severni steni ladje. Posvetitveni križi izgledajo takole: v okroglem okviru je naslikan enakokraki križ, pred njim pa je postavljena roka s tremi dvignjenimi prsti.

Freske na zunanjji strani slavoločne stene so obrobljene z rombastim vzorcem. V spodnjem delu stene je naslikana zavesa. Na levi strani je okrašena s stiliziranim rastlinjem, na desni pa z raznobarvnimi geometričnimi vzorci. Na levi strani slavoločne stene je takoj nad zaveso v posebnem okviru naslikan slabo ohranjen svetnik oziroma svetnica s krono, ki predstavlja svetega kralja ali kraljico. Na desni strani je v istem višinskem pasu upodobljena Marija z Je-

→ Prilesje, sheme poslikav cerkvenih sten (Iz F. Stele, Gotsko stensko slikarstvo, 1972)

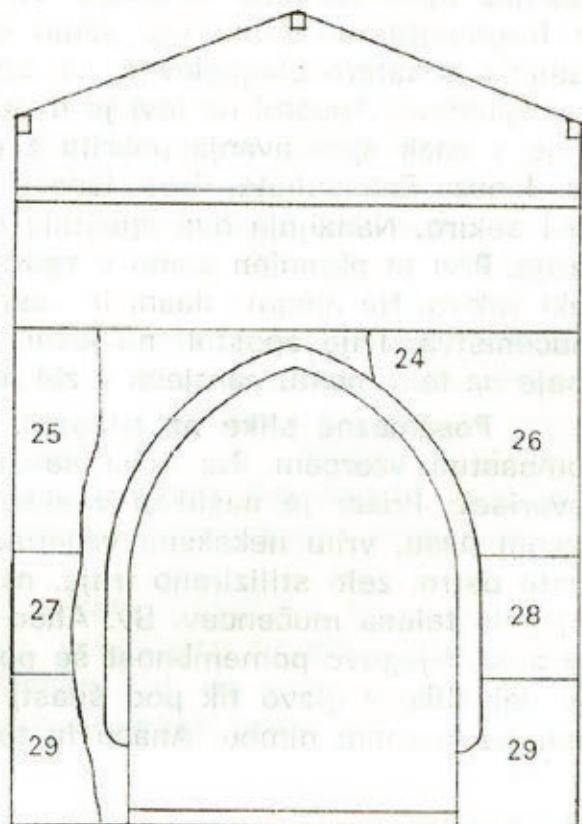

Prezbiterij

Obok prezbiterija

Zahodna slavoločna stena

- 1 Mučeništvo sv. Ahaca in tovarišev
 - 2 Sv. Volbenk
 - 3 Veronikin prt
 - 4 Sv. škof
 - 5 Sv. Helena na prestolu z angeloma
 - 6 Sv. Peter
 - 7 Sv. Pavel
 - 8 Sv. Jakob st.
 - 9 Sv. Janez
 - 10 Apostol
 - 11 Apostol
 - 12 Sv. Filip
 - 13 Apostol (uničen)
 - 14 Apostol (uničen)
 - 15 Naslikani kamnitni arhitekturni podstavki
 - 16 Kristus v mandorli
 - 17 Vol
 - 18 Angel
 - 19 Orel
 - 20 Lev
 - 21 Angela držita odprto knjigo
 - 22 Angela držita priprto knjigo
 - 23 Angela s trobento
 - 24 Kajnova daritev
 - 25 Angel
 - 26 Marija } Oznanjenje
 - 27 Sv. kralj ali kraljica
 - 28 Marija z Ježuškom
 - 29 Zavesa
- Na notranjem pasu slavoloka — sv. Jernej

zuščkom. Marija ima na glavi krono, goli Ježušček pa drži v roki jabolko. Freska je zelo slabo ohranjena. Zgornji del slavoločne stene zavzema prizor Oznanjenja. Od angela na levi strani se je ohranil le del draperije žive oranžne barve in nabrane v značilne trikotne gube. Angel je klečal in je bil obrnjen proti desni. Marija na desni strani tudi kleči, v rokah drži knjigo, glavo pa je obrnila proti gledalcu, kar nam vzbuja občutek, da smo jo ravnokar zmotili pri branju. Drža njenega telesa je omogočila bogato oblikovanje draperije, ki se pri teh nabira v trikotne gube. Na vrhu slavoloka je bil na levi strani nekoč naslikan Abel,¹⁸ na desni strani pa vidimo nad postavo Marije poljedelca Kajna. Oblečen je v srednjeveško kmečko nošo in ima na rami cepec. V rokah drži snop žita, namenjen za žgalno daritev; s sprednje in zadnje strani ga grabita dva zelo bledo naslikana hudiča.

Okras na notranjem pasu in na obeh obrezanih robovih slavoloka se je ohranil samo v fragmentih. Naslikani so dragi kamni na belem ozadju. V notranjem pasu slavoloku je na desni strani zgoraj upodobljen apostol Jernej, ki drži v roki orodje mučeništva. Notranja stran slavoločne stene ima premalo prostora za kakšen prizor ali figuro, zato jo je slikar poslikal le s stiliziranim rastlinjem.

Spodnji del sten prezbiterija je okrašen z naslikanimi kamnitimi arhitekturnimi podstavki, s katerimi je slikar skušal ustvariti iluzijo poglabljanja v prostor.¹⁹ Ti »podstavki« so se najboljše ohranili na severni in severovzhodni steni prezbiterija, na jugovzhodni in južni steni pa samo v fragmentih. Popolnoma pa so uničeni na vzhodni steni, ker je bila na tem mestu kasneje izkopana večja vdolbina.

V pasu nad naslikanimi podstavki so upodobljeni apostoli. Spodaj in zgoraj ter ob straneh jih obdaja naslikan ornament na beli podlagi, ki posnema v zid vložene drage kamne. Gre za okras, ki ga je v naše srednjeveško slikarstvo prinesla giotovska tradicija.²⁰ Apostoli so postavljeni v naslikane niše, sestavljene iz poligonalnih gotskih stebrov in polstebrov, ki so med seboj povezani z ločnimi zaključki. Na severni steni prezbiterija so naslikani trije apostoli. Prvi je sv. Peter in ga spoznamo po velikem ključu, ki ga drži v rokah. Ohranil se je le deloma, ker je bila v spodnjem delu njegove postave izkopana v zid manjša odprtina za shranjevanje različnih predmetov. Ob Petru stoji apostol Pavel. V rokah drži dva značilna atributa: meč in knjigo. Tudi naslednji apostol, sv. Jakob, se je ohranil le fragmentarno. Vidna sta samo glava z značilnim romarskim pokrivalom in desnica, s katero blagoslavlja. Na severovzhodni steni prezbiterija sta naslikana dva apostola. Apostol na levi je mlad in golobrad, z desnico blagoslavlja, v levici, ki je v znak spoštovanja pokrita z oblačilom, pa drži kelih. Apostol predstavlja sv. Janeza Evangelista. Proti Janezu Evangelistu se obrača apostol, ki drži v levi roki sekiro. Nadaljnja dva apostola sta upodobljena na jugovzhodni steni prezbiterija. Prvi je ohranjen samo v zgornjem delu postave in je videti, da drži v levi roki sekiro. Na njegovi desni je naslikan apostol Filip, ki drži v desni roki orodje mučeništva. Trije apostoli na južni steni prezbiterija so uničeni, ker je bila pozneje na tem mestu narejena v zid manjša vdolbina, nad njo pa so napravili okno.

Posamezne slike na trikotnih zaključkih sten prezbiterija so obrobljene z rombastim vzorcem. Na vrhu severne stene vidimo Mučeništvo sv. Ahaca in tovarišev. Prizor je naslikan v skladu s srednjeveško legendjo in se dogaja na ozkem pasu, vrhu nekakšne vzpetine, ki predstavlja verjetno goro Ararat. Iz tal raste ostro, zelo stilizirano trnje, na katerem so v različnih legah nabodena skoraj gola telesa mučencev. Sv. Ahac kot glavni mučenec je večji od ostalih figur na sliki. Njegovo pomembnost še podčrtuje kompozicija, saj je postavljen v zgornji del slike z glavo tik pod šilasti zaključek. Od ostalih mučencev se razlikuje tudi po križnem nimbu. Ahacu in tovarišem tečejo po telesu kaplje krvi, vendar

so izrazi njihovih obrazov idealizirani in nikakor ne ustrezajo mukam, katerim so podvrženi.

Ikonografsko zelo soroden prizor najdemo v podružnični cerkvi sv. Uršule v Lanišču pri Šmarju na Dolenjskem.²¹ Tudi v Lanišču se prizor dogaja na nekakšni vzpetini, kjer so na trnu naboden sv. Ahac in tovariši. Ahac je za razliko od onega v Prilesju enako velik kot ostali mučenci in se od njih loči le po svetniškem nimbu. Telesa mučencev so tako kot v Prilesju skoraj gola, vendar bolj razgibana v najrazličnejših položajih. Na vrhu slike se na modrem ozadju prikazuje močna postava nadangela Mihaela. V rokah drži prt, s katerim sprejema duše pravkar umrlih mučencev.

Na vrhu severnovzhodne stene prezbiterija je naslikan sv. Volbenk, prikazan kot škof. Oblečen je v obredna oblačila, v pokriti desni roki drži atribut — model cerkve, v levici pa škofovsko palico. Na glavi ima mitro. Na vzhodni steni prezbiterija so na vrhu okna naslikani ostanki Veronikinega potnega prta. Okno v tej steni je obrobljeno z enakim rombastim vzorcem kot freske na vrhu sten prezbiterija. To nam dokazuje, da je nastalo že v gotski dobi. Na levem notranjem robu tega okna najdemo fragment večbarvne dekorativne poslikave. Na zaključku jugovzhodne stene prezbiterija je upodobljen neznani sveti škof. Svetnik je podobno kot sv. Volbenk oblečen v liturgična oblačila, z desnico blagoslavlja in drži v levi roki pastoral. Pokrit je s škofovskim pokrivalom.

Na vrhu južne stene prezbiterija je slika sv. Helene, ki je v spodnjem delu okrnjena. Tja namreč sega pozneje narejeno okno. Sv. Helena je prikazana kot cesarica, ki sedi na prestolu, z desnico blagoslavlja, z levo roko pa pridržuje križ, ki je prislonjen na njeno ramo. Glavo ima pokrito s krono. Za njeno postavo visi zavesa, okrašena z značilnim gotskim patroniranim vzorcem. Ob straneh klečita dva angela (levi je močno poškodovan) in pridržujeta zaveso.

Polja na oboku so enako kot v prezbiteriju na Suhi na Gorenjskem obrobljena z vzajemnim suličastim vzorcem.²² Najvažnejša figura na oboku je Kristus sodnik, naslikan v mandorli. Upodobljen je sedeč, oblečen v rdeč plašč in z razgaljenimi prsmi. Z desno roko blagoslavlja, levo roko pa je iztegnil proti nebu na desni. Za njegovo glavo je naslikan križni nimb. Po njegovih prsih, rokah in obrazu tečejo kaplje krvi. Pravzaprav gre pri tej sliki za zanimivo ikonografsko združitev Kristusa sodnika in Kristusa trpina. V oglu levo od Kristusa je naslikan angel, ki igra na srednjeveški instrument fidel.²³ Angel se z levim licem značilno naslanja na glasbilo, kar je mikaven realistični element, in vleče z lokom po strunah. Angel v oglu desno od Kristusa je slabo ohranjen, vendar je kljub temu razločiti, da igra na lutnjo, ki jo ima prislonjeno na prsih.²⁴ V dveh poljih ob Kristusu so upodobljeni simboli evangelistov. Na levi strani vidimo krilatega vola, ki predstavlja sv. Luka, in angela s priprto knjigo, simbol sv. Mateja. V polju na desni strani sta naslikana krilati lev s knjigo, ki predstavlja sv. Marka, in orel s knjigo, ki predstavlja sv. Janeza.

V treh obočnih poljih na vzhodni strani prezbiterija so naslikane tri dvojice angelov. V levem polju — gledano proti vzhodu — angela držita odprtlo knjigo. Angel v srednjem polju drži v levi roki priprto knjigo, z desnico pa prebira njene strani. Drugi angel je uničen in je od njega ostal samo del draperije, pri tleh bogato naguban. V desnem obočnem polju sta naslikana dva angela, ki igrata na trobento.²⁵ Pri obeh srečamo zanimivo realistično podrobnost: njuna lica so kot pri pravih godbenikih značilno napihnjena.

Na oboku so s toplimi dekorativnimi barvami poslikana tudi rebra. Ob koncu opisa fresk je potrebno omeniti še grb, upodobljen na edinem sklepniku na oboku. Iz okroglega sklepnika izstopa izklesan ščit, na katerem je naslikan takle grb: polje ščita je vertikalno razdeljeno na dve enaki polovici. Leva je bele,

desna pa rdeče barve. Prek obeh polj sega naslikan polmesec, ki je na svetli polovici temne barve in obratno. Že Antonio Morassi²⁶ je opazil, da je enak grb izklesan nad arkadami hiše na stolničnem trgu (Piazza del Duomo) v Gorici, ki jo je dal zgraditi leta 1441 Simeone Volchero iz družine Ungrispachov. Iz tega je sklepal, da je cerkev v Prilesju dal naslikati potomec te družine.²⁷ Ksenija Rozman pa je opozorila, da enak grb najdemo tudi na oboku cerkve sv. Lenarta v Bodeščah pri Bledu in na oboku prezbiterija župne cerkve v Pazinu. Postavlja se domneva, ali ne gre morda v vseh primerih za grb iste družine.²⁸ Tako Prilesje kot Bodešče spadata s svojimi stenskimi slikami v isto slikarsko skupino — suško — prileško smer, pri kateri pa so na drugi strani opazne sorodnosti tudi s freskami v Pazinu.²⁹ Razrešitev vprašanja naštetih grbov bi verjetno marsikaj pojasnila tudi pri proučevanju stilnih zvez med spomeniki srednjeveškega slikarstva na Gorenjskem, v Posočju in v Istri.

Freske v Prilesju je leta 1923 označil kot gotske že Antonio Morassi in je hkrati opozoril na strogi ikonografski red v celotnem konceptu poslikave, kakršnega je pri »kranjskih prezbiterijah« opazil tudi dr. Stele: na oboku simboli evangelistov, na zaključkih sten prizori s svetniki, v njihovem spodnjem delu apostoli, na slavoločni steni Oznanjenje. Po njegovem mnenju je cerkev poslikal nemški slikar, ki je »dobro poznal italijanski jezik in je že bil videl ter študiral našo (italijansko; op. M. V.) umetnost.«³⁰ Freske je napačno datiral v začetek 16. stoletja. Morassi je srednjeveško slikarstvo v Posočju namreč obravnaval kot sad vplivov dveh velikih umetnostnih tokov: italijanskega in nemškega oziroma beneškega (renesančnega) in gotskega.³¹ Ko je prof. Stele leta kasneje komentiral omenjeni Morassijev članek, je med drugim zapisal tudi tole: »Kolikor sega do sedaj moje znanje, se s slovenskim jezikovnim ozemljem sev. od Gorice več ali manj krije srednjeevropski gotski stavbni tip v arhitekturi, ž njim ozko zvezani ikonografski program poslikanja prezbiterija ter srednje-evropski slikarski slog, penetracija beneškega kroga v to ozemlje je sporadična.«³² Čas nastanka fresk v Prilesju je pomaknil nazaj, v sredo 15. stoletja.³³

V poznejših razpravah na primer v knjigi »Monumenta artis slovenicae« je F. Stele trdneje opredelil tudi mesto prileških fresk v našem srednjeveškem slikarstvu. V Soški dolini je v isto vrsto postavil še Goljevico in Avče, na Gorenjskem pa Suho pri Škofji Loki, Bodešče pri Bledu, Otok pri Radovljici in Staro Fužino. Pri tej slikarski skupini je opozoril na močan vpliv grafike, ki se ne odraža samo v direktnem prenosu motivov in kompozicij, ampak zlasti še v posnemanju grafičnega značaja v slikarstvu, na primer pri risbi obrazov, predvsem pa oblek. Prilesje je uvrstil med najvažnejše poslikane »kranjske prezbiterije«.³⁴ Prof. Stele ugotavlja slogovno sorodnost fresk v Prilesju in Avčah s prezbiterijem na Suhi tudi v knjižici »Umetnost v Primorju«,³⁵ širše pa je spregovoril o zvezah gotskega slikarstva v Posočju s slikarstvom na Gorenjskem in v Istri v drugi, povečani izdaji knjige »Umetnost v Primorju«. V tem besedilu je hkrati spomnil na posredniško vlogo Furlanije pri razvoju slovenskega srednjeveškega slikarstva.³⁶ Ksenija Rozman prišteva k suško-prileški skupini poleg zgoraj omenjenih spomenikov še Mošnje pri Radovljici in Brod v Bohinju.³⁷ Pri skupini je poleg elementov, ki kažejo na sorodnost s furlanskimi delavnicami, opazila močno težnjo po tektonizaciji figur. Izrazi obrazov spominjajo na grafiko, zlasti lesoreze, pri oblačilih pa so značilne bogate dekorativne gube, ki jih pozna tudi slikarstvo evropskega severa na prelomu iz gotike v renesanso — oljne in tabelne slike, zlasti pa še grafike. Ksenija Rozman je za del ohranjene draperije angela na levi strani slavoloka v Prilesju dokazala, da je nastal pod vplivom grafičnega lista Isrella van Meckenema ml., učenca mojstra E. S., ki je z najstarejšimi deli znan v šestdesetih letih 15. stoletja. Podobne trikotne gube najdemo tudi pri angelih

na oboku prezbiterijev v Prilesju in na Suhi, zato je K. Rozmanova, kot omenjeno, datacijo suško-prileške skupine premaknila nekoliko naprej, v šestdeseta leta 15. stoletja.³⁸ Suško-bodeško prileška skupina je udomačena naslednica furlanskih delavnic, ki so ob koncu 14. in v začetku 15. stoletja zanesle k nam napredne pridobitve italijanskega slikarstva Giottove in sienske smeri.³⁹

V nakazanem okviru bi splošne značilnosti fresk v Prilesju na kratko označili takole: prizorišče, v katerega so postavljene figure, je ponavadi plitvo in neprepričljivo, globinska iluzija je le nakazana, včasih je prizorišče kar brezprostorno. Obrazi so posplošeni, kljub temu pa so ostro izrisani in v nekaterih primerih ekspresivno poudarjeni. Značilna je nadalje jasna, na grafični izraz spominjajoča obrisna risba predmetov in figur v temni barvi. Pri upodobitvah figur, golih teles, obrazov in dolgih cevastih gub pri oblačilih je vtis plastičnosti dosegel slikar z barvnim senčenjem. Gube se pri tleh lahko ostro zalamljajo, včasih v obliki bogatih trikotnih dekorativnih sestavov. Kretnje pri apostolih, svetnikih in angelih se ponavljam (na primer blagoslavlajoča roka), včasih pa srečamo tudi nekatere mikavne realistične elemente, na primer pri angelu s fidom, v človeško poudarjenem pogledu Marije pri prizoru Oznanjenja in pri obeh angelih s trobento, ki imata napihnjena lica. Pri nekdajih furlanskih delavnicah se že srečamo s polno plastično oblikovanimi figurami, z mehko prelivajočimi se barvami in elegantnimi linijami, medtem ko se v Prilesju figure zdijo kot okamenele in so s pomočjo otrdelega gubanja oblačil dekorativno naglašene. Izrazito italijansko pogojen pa je naslikan giotovski ornament dragih kamnov, ki ga Prilesje še pozna. Poslikana slavoločna stena in prezbiterij se s svojimi toplo žarečimi barvami odlikujeta v primerjavi z golimi in svetlo pobeljenimi stenami ladje. Tako prihaja lepo do izraza poleg liturgične in verskopoučne funkcije, vezane na strogi ikonografski koncept, predvsem krasilna vloga poslikave slovenske srednjeveške podružnice.

¹ Domovina, 14. 6. 1867, štev. 24, str. 99. V članku z naslovom »Zgodovinske drobtinice o farni cerkvi v Kanalu na Goriškem«, ki je izhajal v več nadaljevanjih, beremo med drugim naslednje: »Iz mnogih okolščin se povzame, da starost cerkvi v Desklji, na Banjšici, M.D. nad Avčo, v Kalu, v Ligu in sv. Ahaca (podčrtal M.V.) sega naravnji v 15. stoletje; cerkev pa v Ročinji je gotovo še starejša kot ravno omenjene.«

² Domovina, 21. 6. 1867, št. 25, str. 105. V rubriki »Domače vesti« lahko preberemo tudi tale podatek: »Kakih 30 let je že, kar so se poganjale nektere poleg Soče raztresene vasi gorenjevaškega vikarjata (v kanalski fari), da bi si smeles zidati namesti stare bogate kapelice sv. Ahacija novo prav potrebno večo cerkvo.«

³ Antonio Morassi, *Antica pittura popolare in Val d'Isonzo, Le vie d'Italia*, XXIX/1923, str. 1338—1340.

⁴ France Stele, Goriško, freske v Soški dolini, Zbornik za umetnostno zgodovino, IV/1924, str. 204. — V zvezi s Prilesjem najdemo nekatere podatke tudi v naslednjih člankih: F. Stele, Slikani svodovi gotskih prezbiterija v Slovenačkoj, Starinar, III/5, 1930, str. 1378; Emilian Cevc, Umetnostno zgodovinski spomeniki — važen del turistične posesti Slovenskega Primorja, Slovensko Primorje v luči turizma, Ljubljana 1952, str. 238—239; isti, Goriška v slovenski umetnostni preteklosti, Goriški zbornik 1947—1957, Nova Gorica 1957, str. 35; Rafael Nemeč, Zaščita kulturnih spomenikov, Obveščevalec (Iskra, Šempeter pri Gorici), III/1973, št. 5—6, str. 12.

⁵ Ksenija Rozman, Stensko slikarstvo od 15. do srede 17. stoletja na Slovenskem. Problem prostora. Doktorska disertacija, Ljubljana 1964 (tipkopis), str. 8—12; ista, K profilu poznogotskega stenskega slikarstva, Zbornik za umetnostno zgodovino, VII/1965, str. 231—232. Freske suško-prileške smeri je Ksenija Rozman obdelala tudi v svoji diplomskej nalogi (Freske suško-prileške smeri, Ljubljana 1959, tipkopis).

⁶ Listina je nastala v Lienzu 12. maja 1457, vsebuje pa seznam nekaterih posestev na Goriškem, ki jih je izročil goriško-tirolski grof Ivan v fevd. Iz nje navajam uvodni in zaključni del: »Ivan, palatinski grof koroški, grof goriški in tirolski . . . naznanja, da je dal svojemu fevdniku, grofu Vilhelmu iz Scheremperga, njegovi sestri Doroteji in vsem njunim dedičem v fevd nasledja posestva in fevde . . . nato nekoliko posestev na Kanalskem v Prileščjah (»Im Chanal ze Prileciach«), namreč eno posestvo, katero obdeluje Matija, in eno, katero obdeluje Sobodin (»Zobodin«) (Fran Kos, Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, XII/1902, str. 121—122).«

⁷ Milko Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del, Ljubljana 1954, str. 28.

⁸ Prav tam, str. 29.

⁹ Cerkev na Slovenskem, Ljubljana 1971, str. 268.

¹⁰ France Stele, Gotsko stensko slikarstvo, Ljubljana 1972, str. LXXXII.

¹¹ Giuseppe Marchetti, Votivne cerkve v Furlanski Sloveniji, Koledar Mohorjeve družbe za navadno leto 1965, Celje 1964, str. 122 (s sliko). Prim. tudi delo istega avtorja »Le chiesette votive del Friuli« (Udine 1972, str. 18).

¹² France Stele, Slikani svodovi gotskih prezbiterija . . . str. 72—73; isti, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960, str. 46; Ivan Komelj, Gotska arhitektura na Slovenskem. Razvoj členov in cerkvenega prostora, Ljubljana 1973, str. 80 (s sliko).

- ¹³ N. d., str. 1338.
- ¹⁴ Ivan Komelj, Gotska arhitektura, Ljubljana 1969, str. LXXII.
- ¹⁵ Iсти, Gotska arhitektura na Slovenskem . . . str. 282.
- ¹⁶ Odprto ostrešje lope je po mnenju Ivana Komelja še iz gotske dobe. Prim. njegovo delo »Gotska arhitektura na Slovenskem . . .«, str. 74.
- ¹⁷ Pri opisu posameznih prizorov in figur sem se naslonil na naslednja dva krajša opisa fresk v Prilesju: France Stele, Goriško, freske v Soški dolini . . . str. 204; isti, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960, str. 81—82. Poleg tega sem uporabil še seznam fresk na slavoloku in v prezbiteriju, ki je skupaj s shematičnimi oštevilčenimi risbami objavljen v prav tako Steletovi knjigi »Gotsko stensko slikarstvo« (Ljubljana 1972, str. LXXXII).
- ¹⁸ France Stele, Goriško, freske v Soški dolini . . ., str. 204; isti, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960, str. 81. Avtor sicer točneje ne navaja, na kakšni strani slavoloka je bil naslikan Abel, vendar je videti, da je prav na mestu, kjer bi moral biti naslikan, poslikava zelo trpela.
- ¹⁹ Ksenija Rozman, Stensko slikarstvo . . ., Ljubljana 1964 (tipkopis), str. 12.
- ²⁰ Prav tam, str. 11.
- ²¹ Marko Vuk, Cerkev sv. Ahaca v Prilesju pri Plaveh, Novi list, 8. 4. 1971, št. 837, str. 7.
- ²² France Stele, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960, str. 81—82.
- ²³ Primož Kuret, Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah na Slovenskem, Ljubljana 1973, str. 102.
- ²⁴ Prav tam, str. 107.
- ²⁵ Prav tam, str. 117.
- ²⁶ N. d., str. 1339—1340. Na podatek opozarja Ksenija Rozman v razpravi »Stensko slikarstvo 15. stoletja v slovenski Istri«, ki je objavljena v publikaciji »Slikarstvo, kiparstvo in urbanizem ter arhitektura v slovenski Istri«, (Koper 1972, str. 13).
- ²⁷ N. d., str. 1340.
- ²⁸ Ksenija Rozman, Stensko slikarstvo 15. stoletja v slovenski Istri . . ., str. 13.
- ²⁹ Prav tam, str. 13—14.
- ³⁰ N. d., str. 1338—1339.
- ³¹ N. d., str. 1335 in sledеče.
- ³² Goriško, freske v Soški dolini . . ., str. 205.
- ³³ Prav tam, str. 204.
- ³⁴ Monumenta artis slovenicae, I, Srednjeveško stensko slikarstvo, Ljubljana 1935, str. 2, 6.
- ³⁵ Ljubljana 1940, str. 11.
- ³⁶ Ljubljana 1960, str. 71—92.
- ³⁷ Ksenija Rozman, Stensko slikarstvo . . ., Ljubljana 1964 (tipkopis), str. 8.
- ³⁸ Prav tam, str. 10 (tudi opomba 21). Glej tudi že omenjeno razpravo iste avtorice »K profilu pozognogotskega stenskega slikarstva«.
- ³⁹ France Stele, Monumenta artis slovenicae, I . . ., str. 1; isti, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960, str. 77; isti, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja, Ljubljana 1969, str. 120, 128, 130, 135—136, 138; isti, Gotsko stensko slikarstvo, Ljubljana 1972, str. VII, XI, XII; Emilijan Cevc, Slovenska umetnost, Ljubljana 1966, str. 53, 54, 56.

LA CHIESA MEDIOEVALE DI PRILESJE PRESSO PLAVE

Riassunto

Nel saggio l'autore descrive la chiesa filiale medioevale di Prilesje presso Plave dedicata a sant'Acazio. La chiesa, costruita nella prima metà del XV secolo, ha un'architettura nettamente gotica. Nel portico, nella navata e nel presbiterio sono conservati affreschi (verso 1460). Questi affreschi fanno parte di una nutrita serie di comune fattura sia nel Goriziano che nella Carniola Superiore.

Branko Marušič, višji kustos-zgodovinar, Goriški muzej

PRIMORSKI TABORI (1868—1871)

Razprava predstavlja le nekatere značilnosti in podatke o taborskem gibanju na Primorskem ali točneje o primorskih taborih. Raziskava problematike šestdesetih in sedemdesetih let preteklega stoletja na Primorskem še ni dosegla take stopnje, da bi omogočila bolj zaokrožen prikaz obravnavanih dogodkov, ki so močno odmevali v življenju primorskih Slovencev, ne le kot dokaz dokajšnje politične miselnosti širokega kroga ljudi, temveč tudi kot močno odmevajoči odgovor na ozemeljske zahteve italijanskega iridentizma. Pregledani še niso v celoti vsi arhivski viri, ki bi predvsem s stališči državne oblasti dopolnjevali podobo taborskega gibanja; oblast je namreč z dovoljenjem ali s prepovedjo vplivala na potek, razširjenost, usmerjenost in konec gibanja. V največji meri so kot vir služili časniki, zato so tudi zaradi tega razloga opravičljive pomanjkljivosti, ki so nastale zaradi ene vrste virov. V manjši meri so služile tudi nekatere arhivske listine (del mikrofilmskih posnetkov arhiva tržaškega namestništva, Arhiv Slovenije v Ljubljani). Praznovanje stoletnice nekaterih slovenskih in istrskih taborov pa je pobudilo tudi objavo številnih zgodovinskih prikazov posameznih taborov. Z izjemo tolminskega so v posebnih publikacijah prikazani ostali primorski oziroma istrski tabori.*

1. Predmet obravnavanja so naslednji tabori: tabor na Veliki Otavi pri Šempasu 18. oktobra 1868, po vrsti tretji slovenski tabor, imenovan tudi »šempaski«; tabor na potoku Reka pod Drnovkom v biljanski občini v Brdih, prvi slovenski tabor v letu 1869, sicer četrti slovenski tabor, imenovan tudi »briški«, napovedan je bil za dan 18. aprila 1869, toda zaradi slabega vremena prestavljen na 25. april 1869; tabor v Tolminu 1. maja 1870; tabor v Sežani 29. maja 1870; prvi istrski tabor 7. avgusta 1870 v Kubedu, v slovenski Istri. Pregled bi bil nepopoln, ko ne bi upoštevali še »pivškega« tabora na Kalcu pri Zagorju 9. maja 1869 ter tabora v Vipavi 14. avgusta 1870 (napovedan sicer za 29. junij, vendar zaradi slabega vremena prestavljen) ne le zato, ker sta bila v krajih, ki ju vključujemo v današnje ozemeljsko in tudi upravno pojmovanje Primorske, temveč ker se je zlasti pri prvem pokazala zelo aktivna prisotnost Primorcev. Iz podobnih razlogov vključujemo v ta pregled tudi tabor v okolici (Rubeši) Kastva pri Reki 21. maja 1871, ki je imel hrvatsko-slovenski značaj.¹ Po takratni upravni porazdelitvi so bili štirje od navedenih taborov v goriško-gradiščanski deželi (šempaski, briški, tolminski, sežanski), dva v Istri (kubejski in kastavski) in dva na Kranjskem (pivški in vipavski). Ob taborih, ki so se vršili, pa nikakor ne gre prezreti tistih, ki so bili sicer napovedani, a jih je oblast prepovedala. Takih neuresničenih taborov je bilo na Primorskem troje in sicer za 20. junija 1869 (ali za prvo nedeljo meseca julija 1869) napovedani tabor pri Fernetičih v okolici Trsta (vendar na ozemlju Goriško-Gradiščanske), za 11. junij 1871. leta napovedani tabor v Renčah in za 29. september (ozziroma 6. oktober) 1872. leta napovedani tabor prav tako v Renčah pri Gorici. Razprava obravnava potem takem 8 taborov od skupnih 18 slovenskih oziroma istrskih tabo-

rov razdobja od 1868 do 1871, obravnavani so tudi trije prepovedani tabori, le bežno so vključeni v razpravo še trije primorski oziroma istrski tabori iz leta 1878 (Kojsko, Kobarid, Dolina pri Trstu), ki zaradi svojih pobud in vsebine pa tudi zaradi časovne odmaknjenosti ne sodijo v tipično slovensko taborsko gibanje na prelomu šestdesetih in sedemdesetih let 19. stoletja.

2. O porajanju taborske ideje na Slovenskem točneje na slovenskem Štajerskem obstaja več podatkov, problematiko obravnavajo tudi nekatera historiografska dela. Vsega tega za primorsko taborsko gibanje nimamo, nič ni znanega o samih začetkih širjenja taborske misli.

Tako kot v drugih slovenskih pokrajinah so nekakšne skromne zametke bodočih političnih zborovanj, kar so tabori v resnici bili, predstavljal maloštevilne množičnejše prireditve nekaterih primorskih čitalnic. Prireditev goriške čitalnice 12. julija 1863. leta, posvečena »v spomin začetka omike med Slovenci po krščanstvu in narodnem pismenstvu«, je privabila številne udeležence iz raznih delov goriškega podeželja, prišli so tudi Vipavci z bližnjega Kranjskega.² Le dva dni zatem je na prireditvi čitalnice v Tolminu odvetnik dr. Karel Lavrič govoril »o narodnih shodih«. Kljub napovedi, »Novice« tega govora niso objavile, kar so sicer storile za nekatere druge Lavričeve govore na prireditvah tolminske čitalnice.³ Dve leti kasneje je ajdovska čitalnica, ki jo je vodil dr. Lavrič, priredila 15. avgusta 1865 svojo prvo veselico »pod milim nebom« v Palah pri Ajdovščini,⁴ 1. junija 1867 je ista čitalnica pripravila srečanje primorskih čitalnic pod Školjem pri Ajdovščini, kar naj bi bil »uvod v taborske shode«.⁵ Ta prireditev najbrže ni imela izrazito političnega značaja, glavni govornik dr. Lavrič je govoril »o potrebi obrtnijskega napredka«.⁶

Taborsko idejo je na Primorsko prinašalo tudi slovensko časopisje. Tržaški »Primorec« je 5. julija 1868 (št. 13) ponatisnil članek iz »Slovenskega gospodarja« (25. 6. 1868), v katerem je pisec dr. Prelog pozival vse Slovence, med temi tudi primorske: »Zberimo se tedaj v blagem namenu lastne boljše bodočnosti in prida državnega tudi Slovenci na Kranjskem, Primorskem, Koroškem, Štirskem, povsodi, kder stanujemo, v velike tabore in izrecimo po slavnem izgledu naših bratov Čehov svoje želje, svoje zahteve.« Podobno je pozival v ljubljanskih »Novicah« (15. julija 1868) Božidar Raič, bilo je to že v času po sestanku v Mariboru, kjer so se obravnavali bodoči tabori, vse pa kaže, da je program taborov obsegel le slovensko Štajersko, dasiravno ne moremo povsem izključiti možnosti, da je sestanek načrtoval tabore tudi v ostalih slovenskih pokrajinah, o čemer bi lahko sklepali prav iz pisanja že omenjenega Raičevega članka.⁷

Čeravno so prvi tabor na Primorskem pripravili Goričani, pa so prvi glasovi za pripravo takega tabora prišli iz Trsta. V »Primorcu«, ki je ponatisnil dr. Prelogov članek, je bilo v vesti o delovanju čitalnice v Rojanu tudi zapisano: »Ko se ovije venec slovenskih čitalnic okoli Trsta, dogovorē se vse Čitalnice i napravimo ,Tabor', da se o naših rečeh pomenimo i zahtevamo to, kar nam po pravici gre.« Kasneje po ljutomerskem je misel na tabor tržaških Slovencev ponovno oživila, uredništvo »Primorca« je predlagalo tabor na Primorskem,^{7a} ker verjetno tedaj še ni bilo seznanjeno z načrti Goričanov, o čemer je drugi tržaški slovenski list »Slovenski Primorec«^{7b} pisal dan pred prvim neuspelim organizacijskim sestankom Goričanov. Če naj verjamemo časopisnim poročilom, so Tržačani v začetku septembra zelo resno pripravljali svoj tabor (»Dela se uže zato, in ko se skliče, bodite zagotovljeni, nijeden okoličan takrat ne ostane domá, in da bi bolen bil, v postelji se dá prinesti k taborju.«), ki naj bi bil v tržaški okolici oktobra meseca in čeravno mu ni bil program določen, naj bi obravnaval združitev Slovencev v politično celoto, po čemer čutijo tržaški Slovenci največjo potrebo.^{7c}

Prav na dan ljutomerskega tabora, 9. avgusta 1868 je sedem veljavnejših goriških Slovencev na čelu z dr. Karlom Lavričem podpisalo vabilo, ki ga je naslovilo najvplivnejšim Slovencem (tudi županstvom in čatalnicam) v goriški deželi in kot kaže tudi na Tržaškem. Vabilo je govorilo o pomenu ljudskih masovnih zborovanj in s sledečo analogijo govorilo v prid taboru na Primorskem: »Štajerski Slovenci so na nemški meji, mi pa smo na laški, i ravno na mejah nam je sveta dolžnost, zvesto skerbeti za narodnost našo, da ne peginemo, kajti le predobro so nam znani naklepi naših nasprotnikov; skerbeti pa nam je tudi za splošno blagostanje«.⁸ Vabilo je tudi prineslo program tabora, »kteri naj bi sklenil:

I. da se imajo vpeljati brez zamude ne samo slovenske normalke, ampak tudi slovenske gimnazije, realke i više šole. Mi hočemo omiko in napredek, vidimo pa po svetu, da se ni nobeden narod omikal drugače, kakor po narodnih šolah — to že zdrava pamet kaže, zraven pa i na podlagi narodnega jezika naj se mladina uči še drugega jezika, če ga potrebuje.

II. da se izda postava, da imajo c. k. uradniki brez odloga po slovenskih uradnjah slovensko pisati vse, kar pride slovenskim strankam v roke, da se pa ob enim odloči čas, stavimo 2 letna doba, po preteku ktere imajo po teh uradnjah le po slovensko uradovati. To zato, ker so uradniki, koje mi plačujemo za nas tukaj, pa ne mi zarad uradnikov i ker je uradovanje v ptujem nam neznanim jeziku našem gmotnem interesam nasprotno, pa tudi zato, ker spoznamo, da će niso šole i uradnije narodne, je to očividni dokaz, da je narod ptujcem duševno sužen, zares — sklav.

III. da se ima ves slovenski narod zediniti v »eno« kronovino, ki bi imela en sam deželni zbor.

Mi Slovenci smo razkosani v 6 delev, i to je veliko zlo.

Če razkosamo kakoršno koli telo, živalsko ali človeško, gotovo umre, če pa razcepimo kteri koli narod, živel bode le navidez, hiral bo nekaj časa, a potem tudi umre i zgine, kar vsak lehko razvidi.

Ako hočemo tedaj še živeti mi Slovenci, živeti v korist sebi in Avstriji, moramo celo telo biti.

Združeni bomo lehko skerbeli za se, i krepko branili bomo sebe in Avstrijo zoper sovražne napade. Veči kronovina pa bode v primeri tudi manj administrativnih stroškov uzrokovala.

IV. Se bodo tudi druge nasvete posameznih oseb pretresovalo.«

S tem vabilom so podpisniki povabili na sestanek v Goricu 24. avgusta 1868, sestanek naj bi sklenil, »ali i kdaj se ima sklicati ta Slovenski tabor in kje bode zboroval.«

Najznačilnejši in najpomembnejši del tega prvega dokumenta taborskega gibanja na Primorskem je formulacija »zednjene Slovenije«, ki je v program pripravljalnega sestanka postavljena na tretje mesto. Niti Prelogove, niti točke programa (štajerskih) taborov na podlagi sestanka 7. julija 1868 v Mariboru te formulacije ne vsebujejo; »zednjena Slovenija« tudi ni prišla v vabilu za tabora v Ljutomeru in v Žalcu. Prvi primorski tabor so pripravljali Goričani, med podpisniki vabila na pripravljalni sestanek so širje župani (ajdovski Danijel Godina, dornberški France Keršovani, štandrežki Jožef Nanut in solkanski Matija Doljak), dva podžupana (ajdovski, sicer odvetnik dr. Karel Lavrič, vrtojbenski France Maraž) in en posestnik (Ivan Ličen iz Rihemberka, danes Branika). Skoraj vsi podpisniki so bili kasneje aktivni člani prvega slovenskega političnega društva na Goriškem z imenom »Soča«, ki je združevalo radikalnejše predstavnike slovenskega javnega življenja v deželi. Pobuda je potem takem prišla od tabora, ki je takrat že dovolj jasno pokazal svojo opredeljenost, zato pa je staroslovenska goriška »Domovina« menila, da bi morali pobudniki sestanka počakati na rezultate tabora v Ljutomeru.⁹ Sicer je o tem prvem

slovenskem taboru našel goriški slovenski tednik mnogo pohvalnih besedi, saj »zaznamuje novo dobo v zgodovini našega narodnega razvoja, zaznamuje določeni prestop na politično polje.«¹⁰ Toda potem, ko so goriški Italijani preprečili prvi sestanek v Gorici dne 24. avgusta 1868 (zato je bil prestavljen na 7. september 1868), je »Domovina« zapisala: »Ali je bil tabor torej nujen ali ne, nočemo razsojati, po tem pa, kar ste na sv. Jerneja videli, zdi se nam, da je zdaj skoraj potreben.«⁹ Tako so se tudi konservativnejši elementi na Goriškem, kjer je bila diferencijacija slovenske politične miselnosti takrat na Primorskem najbolj razvita, pridružili taborški ideji. Pobuda je tudi kasneje ostajala pri radikalnejši struji (»Novice« so o obeh taborih iz leta 1870 skoro pisale) ter je bil od obravnavanih taborov le Vipavski, ki so ga organizirali in vodili kranjski staroslovenci. Vipava je tedaj bila na Kranjskem in tu so se razmere kazale povsem v drugi luči kot na sosednjem Goriškem.

Istočasno ob pripravah za prvi primorski tabor je tisk priobčil vest, da se na Kastvu pri Reki ustanavlja odbor za tabor med Kastvom, Jelšanami in Podgradom.¹¹ Zamisel se takrat ni uresničila in so se v Istri pričeli pripravljati na prvi tabor leta 1870. Tako se je 15. maja 1870 zbralo na otvoritvi čitalnice v Boljuncu pri Trstu 2000 ljudi in bilo je po pisanju »Novic« vse bolj »taboru kot čitalničnu shodu podobno. Ako nam nade naše po sreči steko, kaj velja, da na istem kraju bode meseca avgusta za Istro važen tabor.«¹² Namesto v Boljuncu je bil prvi istrski tabor 7. avgusta 1870 v Kubedu.¹³

Poleg organiziranih skupin posameznikov so zamisel novih taborov pobujali tudi posamezniki. Ideja taborov in korist njih prirejanja je prodirala v zavest nekaterih dopisnikov slovenskega tiska. Neznani dopisnik iz Prvačine je v »Slovenskem narodu« pozival Vipavce, da bi se zbrali na tabor pri romarski cerkvi v Logu pri Vipavi ob priliki vsakoletnega romanja na mali šmaren.¹⁴ Drug dopisnik iz Vipavske doline pa je ob pripravah za tretji slovenski tabor na Goriškem predlagal, da bi na dnevni red sprejel obravnavo predloga, da bi deželni zbor poslal v ustrezne kmetijske šole nekaj mladeničev, da bi tam pridobljeno znanje prenašali po podeželju.¹⁵ Iz Krepelj pa je v »Primorcu«^{15a} dopisnik — Ž. — zapisal: »Ko se tudi na Krasu skliče tabor, porok sem, da bode od pravoklicev po naših kamnih in brežinah i pečinah donelo, da bo odmeval jek po Evropi!«

3. Primorski tabori so se med seboj v marsičem razlikovali, bodisi po njih pobudnikih, programu, vsebini, organizaciji in tudi po odnosu oblasti do vsakega posameznega tabora.

Prvi primorski tabor je organiziral poseben odbor, ki je bil izvoljen na prvem pripravljalnem sestanku v Gorici 7. septembra 1868. Sestavljal ga je 25 članov, med temi so bili 3 poslanci goriškega deželnega zbora, 1 poslanec tržaškega mestnega sveta, 14 županov, 1 podžupan, 2 posestnika, 2 uradnika, 1 odvetnik in 1 duhovnik. V odboru so bili predstavniki iz vseh predelov goriške dežele, nasejlenih s Slovenci, le en član odbora je bil s Tržaškega. Ta odbor je na svojem drugem sestanku (14. septembra 1868) izvolil iz svoje vrste ožji odbor, ki se je pred taborom sestal še trikrat (20. septembra, 4. in 12. oktobra 1868); imel je pet članov. Širši odbor je imel svojega predsednika in tajnika, reševal je programska vprašanja, določil je kraj in datum zborovanja ter reševal tudi finančne probleme, za katere je bilo sklenjeno, »da bo celi odbor solidarno stal za vse stroške, ki se ne bi založili s prostovoljnimi prispevkvi.«¹⁶ Po končanem taboru se je odbor zahvalil vsem udeležencem in s tem je njegovo delo prenehalo. Odbor je bil potem takem izvoljen le za pripravo enega tabora in zato je imel drugi tabor na Primorskem, v goriških Brdih, povsem nov pripravljalni odbor.

Zamisel za tabor v Brdih se je porodila že na taboru pri Šempasu.¹⁷ Na prvem pripravljalnem sestanku 21. marca 1869 v Biljani je bil izvoljen odbor tabora, ki

je štel kar 37 članov. Med temi je bilo 21 Bricev, 9 članov iz ostalih predelov Goriške (zastopali so vsak svoj sodni okraj), 7 odbornikov je bilo iz ostalih slovenskih pokrajin in sicer po dva iz Koroške, Štajerske in Kranjske in eden s Tržaškega; Istra ni imela svojega zastopnika. Medtem ko je bil v odboru šempaskega tabora le en duhovnik, jih je odbor briškega štel že pet: poleg zastopnika Korošcev Matije Majerja in šebreljskega župnika Kacina še tri duhovnike iz Brd. Brda je zastopalo 6 županov, 3 duhovniki in 12 drugih mož, med temi je bil tudi en učitelj.¹⁸

Tabora v Tolminu 1. maja 1870 in v Sežani 29. maja isto leto je že pripravilo politično društvo »Soča«. Vabilo na tabora je podpisal odbor tega društva. Politično društvo »Soča«, ki je združevalo radikalne predstavnike slovenskega javnega življenja na Goriškem, je oblast potrdila 2. septembra 1869; v program svojega dela si je društvo zastavilo tudi prirejanje taborov (»sklicevanje narodnih shodov (taborov) na podlagi dotičnih postavnih določil«). Na občnem zboru društva aprila 1870 sta bila predlagana tabora v Tolminu in v Sežani.¹⁹ Tudi v letu 1871 si je pod dr. Lavričevim predsedstvom »Soča« prizadevala, da obudi tabore. O novem taboru je razpravljal občni zbor »Soče« 27. aprila 1871.^{19a} Kljub kasnejši prepovedi tabora, ki ga je društvo pripravljalo v Renčah, pa so na občnem zboru čez leto dni, 11. aprila 1872, znova razpravliali o primernosti tabora. Na Klavžarjev ugovor, da pač ni trenutno potreba po taboru, je dr. Lavrič odgovoril s primerom Angležev, ki so toliko časa taborovali, da so se jim izpolnile zahteve; pri tem je Lavrič posebno poudaril vprašanje »zedinjene Slovenije«.^{19b}

Svoj odbor je imel kot je razvidno iz časopisnih vesti, tudi prvi istrski tabor v Kubedu, vendar je prošnjo za prireditev tabora odposlala občina Rožar; sploh pa je bil glavni organizator taborskega gibanja v Istri duhovnik Franjo Ravnik.^{19c}

Pivški tabor je imel svoj odbor, ki ga je sestavljalo 68 članov. Od teh so bili trije Goričani in en Tržačan, več, 9 po številu, je bilo Istranov.²⁰ Vabilo na vippavski tabor je podpisal odbor, ki ga je sestavljalo 98 mož (imena teh niso ohranjena). Tabor v okolini Kastva pri Reki je imel svoj širši in ožji odbor (7 članov), člena širšega odbora za Goriško sta bila dr. Karel Lavrič in Viktor Dolenc, kot je poročala »Soča«.²¹

Podobno je bilo tudi s tabori, ki jih je oblast prepovedala. Na prvem pripravljalnem sestanku za tabor pri Fernetičih (prvotno so ga mislili prirediti pri Žavljah) 25. aprila 1869²² so se zbrali »njajveljavniši možje iz teržaške okolice«, to pomeni, da je tabor pripravljala skupina, ki je od srede leta 1868 ustanavljala čitalnice v tržaški okolici (I. Zor, F. Cegnar idr.). Tabor je imel tudi svoj odbor, v katerem pa kot kaže ni sodeloval Ivan Nabergoj, češ, da je tabor škodljiv; sploh pa sta se eden od organizatorjev tabora Zor in Nabergoj sporekla na sestanku 10. junija 1869, ker je prvi predlagal ureditev slovenskega vprašanja po zgledu Ogrske (dualizem).^{22a} Prepovedana tabora pri Renčah je pripravilo, kot povedano, goriško politično društvo »Soča«.

Primorske tabore so potem takem pripravljali posebni odbori, ali pa je tako nalogo nosila slovenska politična organizacija. Odbor za prvi tabor je imel glede na svoj sestav (v odboru je bil le en tržaški Slovenec) nekak goriški značaj, odbor briškega tabora je bil širše postavljen, lahko bi rekli, da je bil vseslovenski, slovensko-hrvatski sestav je ime odbor pivškega tabora, hrvatsko-slovenski pa je bil širši odbor tabora pri Kastvu. Niso ohranjena imena odbornikov taborov v Kubedu in v Vipavi, toda ker ima tudi »Naša sloga«, kastavski tabor za »prvi hrvatski tabor«,¹³ so tabor pri Kubedu pripravljali le istrski Slovenci.

Mnogo bolj so primorski tabori nosili navedene karakteristike zaradi udeležencev in zaradi programa, ki so ga predhodno najavljali in ga sprejemali. Tako so imeli posamezni tabori svoje značilnosti. Šempaskega tabora so se udeležili predvsem Goričani, manj je bilo Tržačanov (od teh prišlo 200 z vlakom, 500 z vo-

zovi); iz sosednje Kranjske pa so prišli prebivalci nekaterih vasi zgornje vipavske doline. Najbrže je bil edini štajerski Slovenec dr. Josip Vošnjak, časopisna poročila so pisala o nekaterih udeležencih iz Ljubljane, medtem ko so kranjski prvaki poslali pozdravne telegrame (Bleiweis, Costa). Tudi na briškem taboru so večino tvorili Goričani ali točneje Brici, poročilo v goriški »Domovini«²³ pove, da so se tabora z zastavo udeležili tudi prebivalci narodnostno mešane vasi Rutarji (Ruttars) na zahodu Brd. Vabilo na tolminski tabor je pisalo: »Dragi bratje Slovenci in posebno vi goriški domačini«,²⁴ udeleženci so bili predvsem domačini, nekaj pa jih je bilo tudi iz širšega območja Goriške. Drugače je bilo na sežanskem taboru, sklicalo ga je sicer društvo »Soča« skupaj z »rodoljubi iz Sežane in tržaške okolice«.²⁵ Tabor je bil namenjen predvsem Kraševcem in tržaškim okoličanom,²⁶ a prišli so tudi ostali Goričani, Postojnčani in udeleženci z Razdrtega. Pivški tabor, prvi na Kranjskem, na katerem so Goričani sodelovali kot govorniki (Dolenc, Lavrič, Klavžar), je imel biti po besedah glavnega organizatorja Miroslava Vilharja »slovensko-ilirski tabor«.²⁷ Vipavskega tabora se Goričani niso udeležili zaradi taborovega programa, ki je v eni izmed točk govoril o izgradnji vipavske železnice od Škofje Loke na Gorico in Trst;²⁸ Goričani so na svojih taborih zahtevali predelsko železnico. Najbrž je imelo tako zadržanje Goričanov le zunanjji okvir, organizacija tabora je bila namreč v rokah konservativnih Kranjcev.

Tabori so bili različni tudi po številu udeležencev. Najmanjše število je imel kubedski tabor, po raznih časopisnih vesteh je bilo njih število od 4 do 6.000. Najštevilnejši je bil vipavski, »Novice« poročajo o 12.000 udeležencih, »Slovenski narod« pa jih je naštel od 12.000 do 15.000. Časopisna poročila v obeh vodilnih osrednjih slovenskih listih dajejo različne in sicer naslednje številke:

»Novice«: »Slovenski narod«:

šempaski	10.000	10.000 — 12.000
briški	6.000	7.000 — 8.000
tolminski	8.000	7.000 — 8.000
sežanski	6.000	6.000

ostali tabori:

pivški	9.000	8.000 — 9.000
kubedski	6.000	7.000 — 8.000
vipavski	12.000	12.000 — 15.000
kastavski	10.000	7.000 — 8.000

Sledič poročilom »Novic« je bilo na vseh goriških taborih 30.000 udeležencev, med tem ko jih je »Slovenski narod« beležil med 30.000 in 34.000. Skupaj z obema kranjskima in kubedskim taborom je bilo vseh udeležencev taborskega gibanja na današnjem Primorskem 57.000 (»Novice«) oziroma od 55.000 do 62.000 (»Slovenski narod«). Govorimo lahko o številki 60.000 udeležencev, s povečanjem udeležencev kastavskega tabora bi dobili kakih 70.000 taboritev. Primorski taboriti so se udeleževali tudi drugih slovenskih taborov (Žalec, Vižmarje).

4. Zanimive ugotovitve nam daje tudi pregled govorniškega in vodstvenega sestava taborov. Ugotavljamo medsebojno povezanost gibanja, obstajal je nekak organizacijski sistem, ki je nastal in nastajal spontano ali pa načrtovano.

Med govorniki šempaskega tabora je bilo 6 Goričanov ter po en Štajerec in Tržačan. Med Goričani imenujemo na prvem mestu dr. Karla Lavriča, ki je bil govornik o tretji točki dnevnega reda, o slovenskem uradovanju, bil pa je predsednik taborovega odbora in predsednik (župan) tabora. O slovenskem uradova-

nju je Lavrič nato govoril na pivškem taboru (3. točka dnevnega reda), bil je član odbora tega tabora in namestnik predsednika tabora. Na briškem taboru je Lavrič govoril o slovenskem šolstvu (4. tč.), bil je član taborovega odbora. Lavrič je predsedoval tudi taborom v Tolminu, Sežani in Kubedu, imel je povsod uvodne in zaključne govore in končno je bil odbornik tabora na Kastvu. Aktivni udeležbi se je Lavrič odpovedal le pri vipavskem taboru. Drugi goriški odvetnik dr. Josip Tonkli je na šempaskem taboru govoril o »zedinjeni Sloveniji« (1. tč.), bil je odbornik tega tabora, prav tako tudi odbornik briškega, ki mu je še predsedoval, govoril (1. tč.) in dopolnjeval govornika zagovarjanju »zedinjene Slovenije« (2. tč.). Dr. Tonkli je nato govoril še na taboru v Tolminu o potrebah tolminskega šolstva (5. tč.) in v imenu goriških Slovencev pozdravil tabor v Vižmarjih 17. maja 1869. Tretji govornik šempaskega tabora je bil poslanec tržaškega mestnega sveta Ivan Nabergoj s Proseka, govoril je za uvedbo slovenskega jezika v šole (2. tč.), bil je še odbornik šempaskega, briškega in pivškega tabora. Tudi Viktor Dolenc, goriški uradnik, je bil med aktivnimi udeleženci taborskega gibanja na Primorskem. Bil je odbornik šempaskega tabora, na katerem je govoril, da naj se podeljujejo službe domačinom, ki jih je veliko zunaj domačih krajev (4. tč.). Bil je še odbornik pivškega tabora in je na njem govoril o slovenski zavarovalni družbi (4. tč.) ter bil tudi odbornik tabora pri Kastvu, ki ga je pozdravil v imenu goriškega političnega društva »Soča«. Dolenc je kasneje kot podpredsednik tržaškega političnega društva »Edinost« govoril na taboru v Dolini 27. oktobra 1878.

Poleg Lavričevega imena je bilo v taborskem gibanju na Primorskem najpogosteje srečati ime goriškega uradnika Ernesta Klavžarja, bil je odbornik šempaskega in briškega tabora. Na šempaskem taboru je v svojem govoru izražal željo, da bi cerkveni uradi poslovali v slovenskem jeziku (5. tč.), na briškem pa je zagovarjal upeljavo slovenskega jezika v urade (3. tč.). Na pivškem taboru je pozdravljal udeležence, na tolminskem taboru je govoril za uveljavljanje 19. člena temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov (4. tč.), govoril o »zedinjeni Sloveniji« na sežanskem taboru (1. tč.). Leta 1878 se je kot govornik udeležil vseh treh tedanjih primorskih taborov. Peti Goričan, ki je kot govornik nastopil na taboru pri Šempasu, je bil posestnik iz Skopega Josip Živec, zavzemal se je za ustavitev nekaterih glavnih šol, ki naj bi imele tudi osnovni pouk kmetijstva (6. tč.). Bil je tudi odbornik briškega tabora in na taboru pri Sežani zagovarjal petrazredno slovensko ljudsko šolo v Sežani (3. tč.). Solkanski župan Matija Doljak je bil med prvimi pobudniki prvega primorskega tabora, bil je odbornik šempaskega tabora in je na samem taboru govoril zunaj predvidenih točk programa. Bil je odbornik briškega tabora in govornik (5. tč.), govoril je tudi na taboru v Tolminu (3. tč.). Med govorniki na šempaskem taboru je treba nazadnje omeniti še dr. Josipa Vošnjaka, ki je sodeloval kot govornik v prvi točki dnevnega reda, bil je odbornik za Štajersko briškega tabora.

Imena govornikov na šempaskem taboru je bilo v taborskem gibanju na Primorskem najpogosteje srečati. Vendar je treba k navedenemu seznamu dodati še nova. Briški posestnik dr. Anton Žigon, sicer goriški deželni poslanec, je bil odbornik šempaskega tabora, namestnik predsednika tabora, predsednik odbora briškega tabora in namestnik predsednika tabora. Dr. Žigon je bil še odbornik pivškega tabora in v Tolminu zagovarjal predelsko železnico (2. tč.). Istrski duhovnik in poslanec poreškega deželnega zbora Franjo Ravnik je v Sežani govoril o uveljavljanju 19. člena osnovnega državnega zakona in o uvajanju slovenskega jezika v urade in šole (2. tč.), na taboru v Kubedu, katerega pobudnik je bil, je govoril o prvi točki programa: »Kako se imamo ravnati Slovani v Istri, da dosežemo svoje pravice?« Tolminski notar dr. Janez Premmerstein je sodeloval kot sogovornik v tretji točki programa tabora v Tolminu, tabor v Vižmarjih je pozdravljal v imenu

Tolmincev. Le enkrat je zabeležen nastop dveh taborskih govornikov, Vincenca Toroša iz Medane, ki je na taboru pri Biljani govoril o »zedinjeni Sloveniji« (2. tč.) in tolminskega rojaka Roberta Mianijsa, uradnika iz Gorice, ki je v Tolminu govoril o istem predmetu (1. tč.). Tolminski tabor je zanimiv tudi zato, ker se je takrat na Goriških taborih prvič med govorniki pojavilo ime duhovnika; volčanski duhovnik Rutar je dopolnjeval dr. Tonklijevo razpravljanje v prid osemrazredne meščanske šole v Tolminu. »Slovenski narod« je o Rutarju zapisal: »takih govornikov, ki znajo tako popularno govoriti, bi nam trebalo na taborjih.«²⁹ Tudi ime Jurija Gerdola, ki je v Sežani govoril za ustanovitev meščanske šole za tržaško okolico (4. tč.) se je pojavilo le takrat. V Sežani je prvič nastopal kot taborski govornik podžupan iz Oseka Josip Faganel, razpravljal je o davčni politiki (5. tč.). Faganel, ki je kmalu zatem postal deželni poslanec. Izvoljen na listi »Soče«, je še nastopal tudi kasneje in sicer leta 1878 na taborih v Kobaridu in Dolini. Na taboru v Kubedu je duhovnik Blažič iz Dolenje vasi govoril o drugi točki dnevnega reda, o uvajanju slovenskega jezika v urade in šole, medtem ko je posestnik Cepek iz Rožarja govoril o davčni politiki (3. tč.). Jurij Jan, dolinski dekan, ki je v Kubedu govoril o potrebi glavne šole v koprskem okraju, je leta 1878 na taboru v Dolini govoril o prvi točki dnevnega reda.

Drugače je bilo na kranjskih taborih. Predsednik pivškega in vipavskega tabora je bil E. H. Costa, na prvem taboru je govoril o pogozdovanju Krasa (5. tč.). Josip Nolli, odbornik briškega tabora za Kranjsko, je na Kalcu zagovarjal »zedinjeno Slovenijo« (1. tč.), v Vipavi pa vpeljavo slovenskega jezika v urade in šole (2. tč.). Na pivškem taboru je nastopal tudi kaplan Anton Domicelj iz Šmarij na Dolenjskem, govoril je o uvajanju slovenskega jezika v šole (2. tč.), dalje sta tabor pozdravila Kastavca Franjo Steidle in kastavski glavar Anton Rubeša, ki je govoril hrvatsko. Bila sta kasneje člana ožjega odbora kastavskega tabora; Steidle je bil predsednik osrednjega taborovega odbora, Rubeša pa predsednik tabora. Na vipavskem taboru je o »zedinjeni Sloveniji« (1. tč.) govoril Jožef Zelen iz Senožeč, Rihard Dolenc iz Vipave je govoril o ukrepih za izboljšavo sadjarstva in vinogradništva v Vipavski dolini (3. tč.), dr. Jakob Razlag je zagovarjal vipavsko (loško) železnico (4. tč.), vipavski dekan Jurij Grabrijan pa je imel otvoritveni govor. Od govornikov kastavskega tabora je treba omeniti Ernesta Jelušića s Kastva, zagovarjal je vpeljavo materinega jezika v urade in šole (1. tč.), odvetnik dr. Marijan Derenčin z Reke je razpravljal o pomorstvu v Primorju (2. tč.), predvsem Liburniji (Kvarneru), deželni poslanec Franjo Marotti je zagovarjal svobodno luko na Reki (3. tč.). Jelušić in Marotti sta bila tudi odbornika tabora.

Da bi bila lista najvidnejših udeležencev taborskega gibanja na Primorskem še popolnejša, je potreba še omeniti, da je poleg dr. Josipa Vošnjaka zastopal v odboru briškega tabora štajerske Slovence trgovec Franc Kapus iz Celja, Miroslav Vilhar glavni organizator pivškega tabora pa je bil poleg Josipa Nollija odbornik briškega tabora za Kranjsko. Korošce sta v odboru briškega tabora zastopala Matija Majar in odvetnik dr. Valentin Pavlič iz Velikovca.

5. Pri pregledu programskih točk taborov in sprejetih resolucij velja najprej pozornost politični vsebini. »Zedinjeno Slovenijo« je kot enega izmed sklepov postavilo že vabilo na prvi sestanek za primorski tabor, datirano v Gorici dne 9. avgusta 1868. Ta programska točka je imela zanimivo pot na dokončni program prvega tabora. Že na prvem sestanku v Gorici 7. avgusta 1868 je Matija Doljak v razpravi o programu bodočega tabora menil, naj o primernosti vnašanja »zedinjene Slovenije« v program tabora razpravlja taborov odbor. Teden dni zatem je na prvem sestanku odbora šempaskega tabora Matija Doljak svetoval, naj se zahteva »zedinjene Slovenije« ne postavlja v program tabora, ker po njegovem »moralni bi vsi ljudje kakoršnega si bodi naroda v bratovski zvezi med seboj živeti;

s tim pa, da se hočemo od drugih narodov ločiti in sami svoji biti dokazujemo, da nam ni za to mar, temveč mora vsak soditi, da smo mi všim drugim nasprotni ter da jih imamo za neprijatelje. Zadostovati bi nam moralno, da se nam naše narodne pravice ne kratijo, ampak v enaki meri pripuste, kakor všim drugim narodom, s katerimi živimo v eni državi.³⁰ Doljak s svojimi predlogi ni prodrl in tako je vabilo na šempaski tabor postavilo kot prvo odločno zahtevo programa tabora: »Tabor zahteva: 1. Naj se zedinijo vsi Slovenci v eno kronovino z svojim edinim deželnim zborom«.³¹ Briški tabor je »zedinjeno Slovenijo« postavil kot drugo točko dnevnega reda. Taborov odbor jo je predlagal v naslednji obliki: »Vse slovenske pokrajine naj se zedinijo v eno kronovino ‚Slovenijo‘ z enim samim deželnim zborom.¹⁸ Zaradi intervencije oblasti je bila ta točka programa spremenjena v obliko, ki je bila mnogo manj odločna in sicer: »se bo razgovarjalo o tehle točkah... 2. Vsi Slovenci naj se zedinijo po postavno-ustavni poti v eno kronovino z enim samim deželnim zborom.«³² Oblast je zahtevala dodatek »po postavno-ustavni (konstitucionalni) poti«,³³ da besede »Slovenija« ni v besedilu.³⁴ Na podoben način formulirano »zedinjena Slovenija« sta vsebovali tudi vabili za oba naslednja goriška tabora. Tako je bilo zapisano v vabili na tolmirski tabor, da bodo udeleženci »na taboru pretresovali in potrjevali te točke: 1. Vse slovenske pokrajine naj se po postavni poti zedinijo v eno kronovino z enim deželnim zborom«.³⁴ Vabilo na sežanski tabor piše: »zberite se v sežanskem taboru, kolikor vas je, da boste združeni, kakor po drugih narodnih shodih, zahtevali zedinjeno Slovenijo, in potrjevali te za vas potrebne točke: 1. Vsi Slovenci naj se po postavni poti zedinijo v eno kronovino z enim deželnim zborom.«²⁵ Trije goriški tabori so postavili »zedinjeno Slovenijo« v prvo točko programa, le na briškem je bila na drugem mestu. Na že omenjenem pripravljalnem sestanku za briški tabor 21. marca 1869 v Biljani, na katerem so sprejeli program tabora in določili govornike (njih sestav se je nato menjal), je nekdo predlagal taborsko točko: »Slovenski poslanci naj zapuste zbor«. Toda čeravno so prisotni, sodeč po časopisnem poročilu,^{34a} soglašali s takim predlogom, pa so se zbal morebitnih ovir in ga niso sprejeli na dnevni red tabora.

Povsem drugače je svojo glavno politično zahtevo postavil tabor v Kubedu, vabilo je poudarjalo, da se bo na taboru »govorilo o sledečih točkah: 1. Kako se imamo ravnati Slovani v Istri, da dosežemo svoje pravice? (Tu se bo povdarjalo zedinjenje Slovencev)«.³⁵ Ni ugotovljeno, od kod taka formulacija, toda pozabiti ne smemo, da je bil tabor v upravni enoti, kjer so bili Slovenci v manjšini.

Oba kranjska tabora sta tudi imela v svojem programu »zedinjeno Slovenijo«. V povabili na pivški tabor je pisalo: »Vabimo Vas 9. maja na mejo slovensko, primorsko in hrvaško, da se zedinimo, da se okrepimo v slavo avstrijskemu cesarstvu!«³⁶

Vabilo na vipavski tabor je v prvi točki postavljalo: »Da se vsi Slovenci v vladno skupino — v ‚Slovenijo‘ — zedinijo.«³⁷ Povsem drugače pa je imel zastavljen svoj program tabor na Kastvu in sicer je prva točka programa obravnavala protest proti združenju Istre, Goriške s Trstom v eno politično enoto, druga točka pa govorila o zedinjenju Jugoslovanov. Obe točki je »tenkovestna vlada«, kot je zapisal »Slovenski narod«,³⁸ črtala iz programa.

Politično vsebino so imeli tudi prepovedani trije tabori. Tabor pri Fernetičih je imel »zedinjeno Slovenijo« v prvi točki programa.³⁹ Toda v programu prvega prepovedanega tabora v Renčah »zedinjene Slovenije« ni bilo. Program tabora, ki ga je sprejel občni zbor društva »Soča« 27. aprila 1871, je imel tri politične točke programa, na prvem mestu obravnavo ljubljanskega programa o jugoslovenski zvezi, na drugem mestu nasprotovanje združitvi Istre, Goriške in Trsta v eno enoto in na tretjem mestu željo za sestanek voditeljev vseh avstrijskih slovencev

z namenom, da postavijo program enotnega nastopa.⁴⁰ Prvi osnutek programa drugačnega prepovedanega tabora v Renčah je imel le eno politično točko in sicer je glasila: »Naj se poda prošnja za predlog narodnostne postave za Goriško v smislu dotednjega Hohenwartovega predloga za Češko«.⁴¹ Toda na sestanku organizatorja tabora, političnega drbštva »Soče«, je bil 24. avgusta sprejet nov program, ki je v prvi točki postavil znova »zedinjeno Slovenijo«, v tretji točki pa narodnostni zakon za Goriško.⁴² Kot zanimivost velja spomniti, da se je sestanek odvijal prav na dan četrte obletnice prvega neuspelega sestanka za šempaski tabor.

Pregled politične vsebine primorskih taborov daje predvsem dve ugotovitvi. Zahtevo po »zedinjeni Sloveniji« je najbolj odločno postavil v svojem programu in v sprejeti resoluciji šempaski. Tako formulirani program tabora z ostalo vsebino je tudi goriški namestniški svetovalec in okrajni glavar baron Pino sporočil namestništvu v Trst v pismu dne 15. oktobra 1868.⁴³ Le sežanski tabor se je po svoji odločnosti približal šempaskemu, tudi v programu tega tabora je govor o »zahtevi« po »zedinjeni Sloveniji«, briški rabi v vabilu namesto besede »zahlevati« »razgovarjati«, tolminski »pretresovati« oziroma »potrjevati«, kubeljski »govoriti«, vabilo na pivški tabor, ki ga je prinesel »Slovenski narod«, pa rabi izraze »razgovarjati« oziroma »sklepati«. Druga ugotovitev pa je vsekakor značilnost vsebine oziroma glavnih političnih točk taborov, ki so bili pred ljubljanskim sestankom jugoslovanskih politikov decembra 1870 in onih, ki so bili ali točneje, ki naj bi bili po tem srečanju. Za prve tabore je značilna ideja »zedinjene Slovenije«, po letu 1870 pa se je ta projekt umaknil v korist zahtevam po uresničenju programa ljubljanskega sestanka. Vendar v taborskem gibanju na Primorskem ni nikdar bilo razpravljanje o tem programu uresničeno. Ljubljanski program naj bi obravnaval vsaj eden od napovedanih taborov v Renčah, bil je tudi na programu tabora v Kastvu.

Med preostalimi taborskimi zahtevami splošno slovenskega značaja gre omeniti predvsem zahteve in priporočila glede rabe slovenskega jezika v javnem življenju, v uradih in šolah. Zahteva za rabo slovenskega jezika v uradih in šolah (pridružena zahteva za slovensko pravno fakulteto v Ljubljani) sta bili kot 2. in 3. točka zahtev šempaskega tabora. Pri tem je zanimivo, da je bila zaradi zahteve udeležencev pripravljalnega sestanka prvotna formulacija programa tabora, da se slovenski jezik v šolah na Slovenskem uvajati »precej začne ali vsaj v enem letu«, spremenjena tako, da je del formulacije »ali vsaj v enem letu« odpadel. Briški tabor je v svoj program in sklep sprevzel na šempaskem taboru sprejeto formulacijo pouka slovenskega jezika v šolah (4. tč.), medtem ko je ta tabor razpravljal o slovenskem jeziku kot uradnem v tretji točki svojega programa. Obe zahtevi sta nato prišli združeni v program in resolucije tolminskega (4. tč.) in sežanskega tabora (2. tč.), kjer je bil za njih uresničenje za razliko od tolminskega programa in resolucij postavljen rok — »precej začne« in je bilo njih uresničenje tudi povezano z uveljavljanjem 19. člena. Združeno se je vprašanje slovenskega jezika v uradih in šolah obravnavalo tudi v Kubedu (3. tč.), prav tako je tabor na Kastvu razpravo o materinem jeziku v uradih in šolah napovedal v tretji točki svojega programa (v resnici se je o tem na taboru govorilo v prvi točki dnevnega reda). Na pivškem taboru sta se vprašanji slovenskega jezika v šolah (2. tč.) in uradih (3. tč.) obravnavali ločeno, vipavski tabor je razpravo združil v drugi točki programa. Enako je bilo postavljeno v programu prepovedanega tabora pri Fernetičih, pridružena je bila še zahteva po slovenski pravni fakulteti v Ljubljani (2. tč.). Napovedani tabor v Renčah za leto 1872 je vprašanje enakopravnosti slovenskega jezika nanovo postavil in sicer v prvem osnutku programa na sledeči način: »Naj slovenski poslanci interpellujejo vlado, ali misli vendar enkrat izvršiti enakopravnost, da bodo vsi uradi na Slovenskem poslovali v narodnem jeziku se Slovenci in da se bodo vsaj

vse slovenske vloge v enakem jeziku reševale.«⁴¹ Vpeljavo slovenskega jezika v šole pa osnutek programa tabora ni predvideval.

Vendar z vsem navedenim programi taborov glede zahtev in priporočil za ureditev razmer na področju šolstva in slovenskega uradovanja še niso povsem izčrpani. Obravnavani problemi so splošno slovenski ali pa so omejeni na ožje področje, kjer se je tabor odvijal. Najbolj splošne zahteve je imel šempaski tabor (pa tudi pivški), saj so bile razen šeste točke programa (želja o ustanovitvi glavnih šol na slovenskem Goriškem, ki naj bi dobole najpotrebnejši pouk v kmetijstvu) veljavne za vse slovensko ozemlje. Četrta točka programa in sprejeta resolucija tega tabora je postavila zahtevo, da se v deželi dajejo službe domačinom, saj teh veliko službuje izven domače dežele. V peti točki programa šempaskega tabora je bila pojasnjena želja, da bi se v cerkvenih in škofijskih uradih na Slovenskem uradovalo v slovenskem jeziku. V Tolminu je bila razprava o ustanovitvi slovenske meščanske šole z osmimi razredi (5. tč.), v tretji in četrti točki sežanskega tabora so bile zahteve za ustanovitev slovenske ljudske šole v Sežani in slovenske meščanske šole za tržaško okolico, tabor v Kubedu je govoril o glavni šoli v koprskem okraju (4. tč.). Tudi prepovedani tabor pri Fernetičih ni zanemaril šolskih vprašanj, razpravljal naj bi o ustanovitvi treh glavnih šol in kmetijske šole v tržaški okolici (4. tč.).

Številne in zelo različne so bile gospodarske zahteve taborov. Briški tabor je razpravljal o predelski železnici in njeni koristi za deželno gospodarstvo (5. tč.), podobno je razpravljal tudi tolminski (2. tč.), predelska železnica pa je prišla tudi na program prepovedanih taborov: pri Fernetičih (8. tč.) in v dokončni program prepovedanega tabora v Renčah leta 1872 (2. tč.). Vipavski tabor je razpravljal, kot smo že spoznali, o železnici iz Škofje Loke čez vipavsko dolino na Gorico in Trst (4. tč.). Z davčno politiko se je ukvarjal tolminski tabor, ki je postavljal: »Naj se državno gospodarstvi tako vredi, da se bodo javni davki kolikor je mogoče znizevali ali vsaj ne od leta do leta poviševali« (3. tč.).⁴² Enako je zastavljal sežanski (5. tč.) in nato še kubedski tabor (3. tč.). Pogozdovanje Krasa je obravnaval pivški tabor (5. tč.), na istem zborovanju je bil govor tudi o slovenski zavarovalni družbi (4. tč.). Pomorstvo Istre in Reke sta obravnavali druga in tretja točka kastavskega tabora (napovedani sicer kot četrta in peta). Napovedana peta točka programa tabora na Pivki o pokončevanju divjih zveri je odpadla, ker se je pripravljal načrt zakona in ker je o zadevi že razpravljal kranjski deželni zbor. Prav tako so odpadle napovedane tretja in šesta točka vipavskega tabora, kjer naj bi se razpravljal o razširjenju občinske avtonomije in o prošnji za vladno podporo za regulacijo reke Vipave.

Več drugih gospodarskih vprašanj naj bi obravnavali tudi prepovedani tabori. Program tabora pri Fernetičih je predvidel razpravo o mnogih upravnih spremembah tesno povezanih z gospodarskim položajem kmeta tržaške okolice (točke 3, 4, 5, 6, 7, 9). Program prvega renškega tabora je postavljal vprašanje sanacije razmer v Trnovskem gozdu (4. tč.).

Poseben del taborskih programov predstavlja razpravljanje o spremembah na področju administracije. Tako je že pri sestavljanju programa za šempaski tabor Matija Doljak predlagal razpravo o tem, »da se obravnave po vseh uradih kolikor mogoče skrajšajo in da se napravijo v ta namen primerne postave.«⁴³ Ta točka pa ni bila sprejeta, ker se je večina izrekla proti z razlogom, da je ob novi upravni reorganizaciji pričakovati izboljšanje razmer. Mnogo bolj pomembna se je zdela razprava briškega tabora (tč. 1) o upravnih spremembah v Brdih, da se osnuje v Brdih lastna sodnija in da se županije Biljana, Medana in Dolenje pridružijo političnemu okraju Gorica. Tako spremembo v goriških Brdih, ki so pripadala građiščanskemu političnemu okraju, je že ob koncu leta 1865 predlagal goriški deželni

zbor, vendar se kljub urgencam slovenskega poslanca dr. Tonklija na seji deželnega zбора 25. avgusta 1868 in kljub upravnim spremembam tega leta, vključitev Brd v goriški okraj, kjer je bila večina Slovencev, ni nikoli izvršila. Napovedane razprave o razširitvi občinske avtonomije, da bi se dalo odpraviti veliko dragega uradniškega aparata in bi se tako zmanjšalo število stroškov in tudi davkov, na vipavskem taboru ni bilo (3. tč.). Veliko upravnih sprememb je predlagal program tabora pri Fernetičih, tako ureditev tržaške mestne uprave, da bo pravična Slovencem in Italijanom (3. tč.), volitev županov tržaške okolice vsaka tri leta in razširitev njihovih uradnih kompetenc (5. tč.), ureditev predračunov in računov mesta Trst in okolice na način, da bo razvidno, koliko stroškov oziroma dohodkov ima mesto in koliko okolica (6. tč.), pobiranje užitnine v okolici tako, kot zahteva zakon za kmečke občine, kamor sodijo tudi občine tržaške okolice (7. tč.), ponovna namestitev poljskih čuvajev v tržaški okolici (9. tč.). Prvi osnutek programa drugačega renškega tabora je predvidel v drugi točki razpravo: »Naj se vloži peticija za preneredbo deželno zborškega volilnika za Goriško po svobodomislenih načelih«.⁴¹ Četrta točka tega osnutka pa je govorila o prošnji, da deželni zbor obravnava zakon o javnih zemljiskih knjigah. Končni program tega tabora pa je v četrti točki postavljal slovenski notarijat v Gorici.

Programi taborov, ki so jih vsebovala vabila bodisi v obliki plakatov ali časopisnih vesti, so se razen malenkostnih popravkov, ki smo jih omenili, v celoti izvajali in tako med programskimi točkami taborov in sprejetimi resolucijami ni bistvenih razlik. Uresničeni in prepovedani primorski tabori kažejo med sabo mnoge povezave, zlasti glede na mnoge sličnosti vsebine. Pri tem je večja razlika med vsebino obeh kranjskih taborov, zlasti izstopa pri tem vipavski.

6. Zaradi pomanjkljivega poznavanja arhivskih virov ostaja še vedno premalo raziskan problem odnosa oblasti do taborskega gibanja. Na prvo mesto lahko postavimo prvi pripravljalni sestanek v Gorici 24. avgusta 1868. Goriški Italijani so pričakovali pravi slovenski »meeting« in so z nastopom preprečili povabljenim slovenskim prvakom z Goriške, da bi se lahko sestali na prvem pripravljalnem sestanku za prvi primorski tabor. Toda za šempaski tabor se oblast ni pomislila, dovoljenje je bilo izdano v štirih dneh (3. oktobra vloženo, 7. oktobra je izdalo okrajno glavarstvo v Gorici dovoljenje št. 770). Tržaški namestnik je zahteval od goriškega okrajnega glavarja Pina stroge varnostne ukrepe. Ta je izdal 15. oktobra 1868 trijezični razglas, ki je določal ukrepe, ki naj jih upoštevajo udeleženci tabora, zlasti pri poti skozi Gorico na zborovališče pri Šempasu (podoben razglas je v dveh jezikih le dan prej izdal tržaški magistrat). Ukrep oblasti je kajpak odmeval med udeleženci tabora in med taborom je obsodil take ukrepe dr. Josip Vošnjak (»Ali to ni žalostno in razžaljivo, da se nam Slovencem na naši slovenski zemlji pot zapira skozi slovensko mesto?«), goriški nemški časnik »Görzer Zeitung« pa je pisal, da je tak ukrep v nasprotju »s svobodo, človeškim dostojanstvom in vzajemnostjo«.⁴² Manjše težave je imel briški tabor, kjer je bilo potreba po formulaciji »zednjene Slovenije« dodati še, da se le-to mora izvršiti »po postavn, ustavn (konstitucionalni) poti«.⁴³ V zvezi s prireditvijo tabora pri Fernetičih je slovensko časopisje več časa objavljalo zelo različne vesti. Že sredi maja 1869 je »Slovenski narod« pisal, da tabora ne bo, da se po besedah namestnika Möringa »mir ne kali in ne draži«.⁴⁴ Vest je bila nato demantirana, saj je »taborovanje v naši državi dovoljeno, in tabor v okolici biti mora, kakor sem že omenil v zadnjem dopisu; kar je pri enem mogoče, se ne zgodi pri drugih veljakih okolice, njih Möring ne bo, čeravno svojo zvitost še stokrat potencira«.⁴⁵ Ker dovoljenja, kljub zagotovilom dolgo ni bilo in ker so se zaradi dogodkov na Jančah pri Ljubljani (spopad med slovenskimi kmeti in nemškimi turnarji kmalu po vižmarskem taboru) razmere zaostrike ter je zaradi tega prišel v javnost glas, da tržaškega tabora

oblast ne bo dovolila, je prireditveni odbor za vsak primer prestavil tabor na prvo nedeljo meseca julija.^{47a} Sežanski okrajni glavar je 9. junija izdal dovoljenje, da se lahko pripravi tabor na senožeti »Divinčina« pri Fernetičih.^{47b} Tedaj pa sta nastopila zoper tabor tako tržaški župan kot kranjski deželnji glavar; ta je v dopisu 1. junija odsvetoval tržaškemu namestništvu, da dovoli tabor. Namestnik Möring je 24. junija 1869 sporočil v Sežano, naj se izdano, a prosilcem še ne vročeno dovoljenje, prekliče.^{47c} O prepovedi je Polley pisal 15. junija 1869 F. Cegnarju, da »namestniškemu vodniku vzvidelo se je iz viših političkih obzirov taborovanje medčasno ustavili«.⁴⁸ Leta 1870 so Tržačani ponovno mislili na tabor, a zelo verjetno je iz tega nastal v povezavi s Goričani sežanski tabor.^{48a}

Oblast je okrnila tudi program kastavskega tabora, »Naša sloga« je sporočila: »Pučki sastanak u Kastvu dozvoljen, ali nije dozvoljeno govoriti proti združenju Istre, Trsta i Gorice, ni za duševno združenje južnih Slovencev«.⁴⁹ Po pisanju istrskega lista so taboru nasprotovali istrski Italijani. Napovedani tabor v Renčah za 11. junij 1871 je oblast »glede na to, da so nedopustljive kot obravnavani premeti ljudskega shoda pod milim nebom tri perve točke programa, ... ker so one skozi spodbijanje že obstoječih in vzbujanja nasprotnih prizadev posebno prikladne, zaploditi draženje in sovražljivost v deželi živečih narodov med sedoj v taki meri, da bi nasledki zamogli postati nevarni občnemu blagru in javnej varnosti ... spoznam za dobro prepovedati, da se drži tabor.«⁵⁰ Ta ukrep goriškega glavarstva je potrdilo namestništvo v Trstu. Društvo »Soča« je vložilo pritožbo, glasilo društva z istim imenom pa je ugovarjalo prepovedi, vendar prireditev »za Jugoslavijo prvega tabora« (tako je renški tabor imenoval tržaški »Primorec«)⁵¹ v letu 1871 ni bila uresničena. Goriško okrajno glavarstvo je celo prepovedalo občni zbor društva »Soča«, ki je imel biti v Dornberku 25. junija tisto leto.⁵²

Leta 1872 je goriška »Soča« znova pripravljala tabor, na sestanku društva 24. avgusta 1872 je bil sprejet kraj tabora, čas in program. Pojavila se je tedaj celo misel, da bi tabor priredili na Velikih Rojah v neposredni bližini Gorice, vendar predlog ni bil sprejet, ker bi verjetno oblast tabor prav zaradi bližine mesta prepovedala. Dva dni po sestanku je bila prošnja za dovoljenje izdana, 8. septembra 1872 pa je okrajni glavar Recbach zavrnil prvo in drugo točko programa napovedanega tabora: »Zahtevanje, da se napravi eno kronovino Slovenije, in da narodne postave namerja premembe ustavne obstojnosti dežel v izključivem pridu enega naroda, in da zamore njih razlaganje v ljudskem zberališču pod prostim nebom napraviti razdražbe in sovraštvo med narodi v deželi nahajajočimi, v taki meri, da bi vtegnili škodo trpeti javno blagostanje in javna varčnost.«⁵³ Tudi tokrat se je društvo »Soča« pritožilo. Uspeha ni bilo in tako je bilo taborsko gibanje na Primorskem na polomu šestdesetih in sedemdesetih let končano.

Zanimiv odnos do taborskega gibanja nam je pokazal v svojem dnevniku iz dijaških let kasnejši slovenski zgodovinar Simon Rutar. Poročal je, da so profesorji goriške gimnazije ovirali dijake, da bi se udeležili tolminskega tabora 1. maja 1870. Zahtevali so namreč, da se tega dne dijaki udeleže maše, nekateri profesorji, pa so dali namenoma težke domače naloge in potem vpraševali udeležence tabora. Rutar se tabora ni udeležil in je po pripovedovanju udeležencev pripomnil, da so odhajanje preprostih ljudi s prizorišča tolminskega tabora še pred njegovim iztekom zakrivili »sokoli« in dijaki, ker se tem ljudem niso znali približati.^{54a} Oblast je tudi prepovedala nositi taborske značke.

Kljub pripovedim pa misel o širokih ljudskih zborovanjih tudi kasneje ni zamrla. Katoliški tisk je »Pijeve procesije« leta 1872 vzposejal s tabori, bile so sicer množične, vendar izrazito verske in klerikalne manifestacije,^{54b} njih namen je bil opozoriti na problem »vatikanskega jetnika«. Leta 1874 je goriško politično

društvo na svojem občnem zboru konec aprila pripravljalo tabor v Tolminu, ki naj bi obravnaval izključno predelsko železnico. K taboru je »Soča« nameravala povabiti tudi konservativno društvo »Gorica«.^{52c} Ker pa tolminska občina ni dala prostora za zborovanje, pa tudi zato, ker je bil zaradi poljskih del neugoden čas, je prireditelj prestavil tabor na jesen.^{52d} Drugega o taboru ni znano. Sredi leta 1875 je razpravljalo o taboru za tržaško okolico društvo »Edinost« v Trstu, program, ki ga je obravnaval občni zbor na Proseku 20. junija 1875, je obsegal tržaško lokalno problematiko, predvsem iz razmerja med mestom in njegovo slovensko okolico. Tabor naj bi bil na pomlad leta 1876.^{52e}

7. Za konec pregleda primorskih taborov, ki so bili s temi dovolj povezani, se zaustavimo še pri treh taborih iz leta 1878. Ne moremo jih vključiti v tipična taborska zborovanja na prelomu šestdesetih in sedemdesetih let, njih vsebina je drugačna, ne le zato, ker ne vključuje več zahtev prvih taborov, marveč tudi ker stremijo k vzbujanju avstrijskega patriotizma, proti aspiracijam italijanskega irendentizma. Koncepte je prav nazorno pokazalo vabilo na dolinski tabor 27. oktobra 1878. Ieta: »Uže 10 let je minolo, kar se je naš narod zbiral v taboru, da javno proglaša svoje želje in težnje, svoj narodni program, od katerega nij odstopil nikoli in ne bode. Nastopila je potem tih doba; delali smo mirno na narodnim polji dolgih 10 let; naš narod pa še zmerom čaka svojih najsvetjejših pravic — Prišli so resni časi; važno slovensko prašanje na Jutrovem rešuje se prav zdaj in pretresa vso Evropo. Tudi naše cesarstvo je močno prešinola ta nova doba, katera mora poroditi osodopolne prenaredbe. Teh prenaredeb pa se namamo batimi Avstrijski Slovani, ki se vedno zaupljivo obračamo na mogočnega našega vladarja, katerega želja je, naj kraljuje mir in pravica mej narodi, pod njegovim žezлом živečimi. Ta težnja pa je našla odmev tudi na Primorskem; osnovala se je mej Italijani v Trstu, Gorici in nekaterih Istrskih mestih neka stranka, ki drzno proglaša primorske pokrajine za del italijanskega kraljestva in te nakane javi po veleizdajskih činih.«⁵³

Prvi tabor je zgodaj pomladi 31. marca 1878 v Kojskem, v Brdih. Časopisno poročilo piše v taboru: »Serce je slehernemu rodoljubu močno vtripalo, videl tu, le par ur oddaljenosti od italijanske meje, na tisoče zbrane zveste sinove slave i Avstrije mej vihrajočimi trobojnicami ter čuti iz dna srca izvirajoče gromovite: 'Živio klice!' na Avstrijo pa ponosne i Mi smo i hočemo ostati avstrijski, zvesti Slovenci!. Govorniki na taboru so bili predsednik goriške slogaške »Slove« Fran Povše, znani taborit Ernest Klavžar, I. N. Toroš in okrajni glavar Recbach, taisti, ki je prepovedal oba renška tabora. Tudi drugi tabor v Kobaridu 7. aprila 1878 je imel tudi avstrijsko patriotsko vsebino, saj je ljudstvo »pod milim nebom slovesno pokazalo svoje navdušenost do Avstrije«.⁵⁴ Govorniki so bili Povše, Faganel, Klavžar, Andrej Kocjančič, domaćin Anton Belin in okrajni glavar Schemerl.⁵⁵

Tabor v Dolini je pripravilo tržaško politično društvo »Edinost«. Prva točka programa je vsebovala vdanostno izjavo cesarju in protest proti aspiracijam irendentizma, druga točka blagostanje slovenskega naroda in posebej Primorcev, tretja točka šolstvo na Primorskem, četrta točka pa je obravnavala problem golih površin Krasa in Istre. Med govorniki tega zbara srečamo nekaj že poznanih govornikov na prejšnjih taborih: podpredsednik »Edinosti« Viktor Dolenc, dolinski dekan Jan, Jožef Faganel (tabor pozdravil v imenu Goričanov) in Ernest Klavžar. Ostali govorniki so bili Peter Peršić, Ljudevit Vuličević in T. Novak. Kot na prejšnjih dveh taborih je tudi v Dolini govoril vladni zastopnik in sicer Vilhelm Jetmar, okrajni komisar v Kopru.⁵⁶ Auersperg-Lassarjeva vlada se je potem takem poslužila primorskih Slovencev, ki naj bi bili kot protiutež aspiracijam italijanskega irendentizma, zato je tabore dovolila in ti tabori na Primorskem so bili prav zaradi posebnega položaja edini slovenski tabori v tistem času sploh.

Kasneje je društvo »Edinost« nameravalo prirediti konec septembra ali v začetku oktobra 1880. leta tabor v srednji Istri (verjetno blizu Pazina).⁵⁷ V Trstu je med Slovenci še vedno živila misel o odcepitvi mesta od tržaške okolice, v »Soči«⁵⁸ je dopisnik iz Rojana pozival naj se cepitev zahteva po časnikih, taborih in na sestankih. Leta 1880 tabora niso organizirali, pač pa je v Brezovici, v Brkinih komaj ustanovljena čitalnica 3. junija 1883 pripravila tabor v sodelovanju s tržaškim političnim društvom »Edinost«. Časopisno poročilo je tabor pozdravljalo: »Živila srečna, napredujoča Istra! Naj bode geslo tega, četrtega (Kubed, Kastav, Dolina, Brezovica; op. BM) tabora v Istri, kateri nam skoro gotovo še letos porodi še drugi važnejši tabor v sredini Istre mej brati Hrvati.«⁵⁹ Prireditev velikega tabora sredi Istre je bila tudi ena izmed točk programa tabora v Brezovici; poleg tega je tabor obravnaval problematiko šolstva, enakopravnost slovenskega jezika v uradilih in nekatera gospodarska vprašanja. Na taboru se je zbralo nad 3000 ljudi. Z brezoviškim taborom se končuje pregled taborskega gibanja na Primorskem v letih 1868—1872; pobude za oživitev gibanja iz sledečega desetletja so rodile nekaj uspehov (tabori leta 1878 in tabor 1883), na tem mestu jim je bila posvečena manjša pozornost, ker ne sodijo več v tipično taborsko obdobje.

* Ob jubileju šempaskega tabora je izšel faksimilirani ponatis Klavžarjeve knjižice iz leta 1858 »Tabor pri Šempasu« s spremnimi besedili V. Mellka, B. Marušiča, in M. Breclja (Nova Gorica 1968, 40 + XXXII strani). Brošura o briškem taboru je izšla leta 1969 pod naslovom »Ne vdajmo se!« (Dobrovo v Brdih 1969, 51 strani); obsega teksta (B. Marušiča) in L. Zorzuta. Za proslavo pivškega tabora isto leto je prireditelj izdal skromnejšo ciklostirano publikacijo. Ko so leta 1970 obhajali jubilej sežanskega tabora, je v Sežani izšla knjižica »Ob stoletnici sežanskega tabora 1870—1970« (35 + IX strani) s teksti B. Marušiča, A. Grmekca in S. Čehovlina. Isto leto je tudi izdal koprski pokrajinski muzej monografijo J. Kramarja »Prvi tabor v Istri« (69 strani), ki je poleg Vrbovskove razprave o ljutomerškem taboru edina prava monografska obdelava kakega slovenskega oziroma istrskega tabora, če so seveda pri tem izvzeti Strčlečevi doneski k zgodovini prvega pravega hrvatskega tabora v Istri leta 1871 v bližini Kastva; to sta predvsem dva in sicer samostojni »Prvi tabor Hrvata Istre I Kvarnerskih otoka« (Rijeka 1971, 105 strani), ki prinaša vire ter razprava »Prvi hrvatski tabor u Istri in na kvarneshim otocima« (Pazinski memorial, 1971, knjiga 2, str. 201—264).

¹ Petar Strčić v svojem temeljitem članku »Prvi hrvatski tabor u Istri i na kvarneshim otocima« (Pazinski memorial, knjiga 2, str. 201—264) razpravlja o narodnostnem značaju tega tabora in omenja, da ga slovenski zgodovinarji uvrščajo med ostale slovenske, bodisi, da ga označujejo kot »hrvatsko-slovenski«. Strčić ga označuje kot »hrvatski«. Hrvatsko-slovenski značaj tabora potrjujeta tudi sledeči dve navedbi v virih.

Poziv na ta tabor, ki ga je podpisal osrednji taborov odbor in ki ga je prinesel tržaški »Primorec« (št. 7, 2. 4. 1871, str. 49—50) pravi: »Bratje hrvatski, posebni Vi dragi Istrijani in prebivalci nekdaj daleč sloveče Liburnije! čitali in čuli ste o taborih, kako jih je sedanja leta na dan poklicala bratinska nam Slovenija. — Nš tabor pa naj bode prvi na hrvatskem zemljišču, in to prav v pokrajini i sterski, kjer si podajata Hrvat in Slovenec bratovsko roko. Naš tabor naj budi med Hrvati in Slovenci zavest, da so sinovi jedne iste matere drage, jedne iste širje domovine!« Osrednji odbor kastavskega tabora je poziv objavil tudi v »Naši slogi« (št. 8, 16. 4. 1871), ki poleg drugega tudi piše: »Na ovaj sastanak pozivljamo braću Slovence i braću Hrvate. Bit će veličanstveno viditi toliku braću, koja su se sastala, da se pogovore i dogovore o svojo sadašnjoj i budućoj sreći« (Fran Barbalic, Narodna borba u Istri od 1870 do 1915 godine. Prema bilješkama iz »Naše sloge«. Zagreb 1952, str. 21—2).

² Novice (odslej dalje N), št. 30—3, 29. 7., 5., 12., 19. 8. 1863; str. 239—240, 246—7, 245—5, 264—5. Ena izmed prvih množičnejsih, če ne ravno prva prireditev take vrste je bila na gradu Zemono pri Vipavi 8. septembra 1862 posvečena obisku ljubljanskih čitalničarjev v Vipavi. Zbralo se je okoli 800 ljudi, prišli so tudi Goričani, Kraševci in Tržačani (N, št. 38—9; 17., 24. 9. 1862; str. 320—3, 328—330).

³ N, št. 20, 20. 5. 1863, str. 157—8; št. 29, 22. 7. 1863, str. 234.

⁴ N, št. 45, 15. 11. 1865, str. 376.

⁵ Stefan Trojar, Taborsko gibanje na Primorskem. Goriška srečanja, št. 7, 1967, str. 25.

⁶ N, št. 32—3; 7., 14. 8. 1867; str. 259—260, 268—9.

⁷ Vasilijs Mellik, Slovenski tabori. Kronika, zv. 2, 1968, str. 68 in dalje; Viktor Vrbovšek, Prvi slovenski tabor v Ljutomeru. Maribor 1968, str. 66 in dalje.

^{7a} Stev. 16, 16. 8. 1868.

^{7b} Stev. 16, 23. 8. 1868.

^{7c} Primorec, št. 17, 6. 9. 1868.

⁸ Po originalu, ki ga hrani Narodna in študijska knjižnica (NSK) v Trstu. Na roko pisano vabilo (rokopis Ferfilov.) je na kamnotisku tiskal tiskar Seltz v Gorici.

⁹ Domovina (odslej D), št. 35, 28. 8. 1868, str. 139.

¹⁰ D, št. 34, 21. 8. 1868 str. 133—4.

¹¹ Slovenski gospodar, št. 38, 12. 9. 1868; Slovenski Primorec, št. 17, 13. 9. 1868.

¹² N, št. 21, 22. 5. 1870, str. 169.

¹³ O kubekskej taboru je pisala v svoji peti številki dne 1. avgusta 1870 »Naša sloga«. Vest je povzela po »Novicah« oziroma »Slovenskem narodu«, tabor je imenovala tudi kot »ročišče«. Kasneje ob kastavskem taboru imenuje »Naša sloga« (članek »Sto su tabori?« objavljen v številki 8, z dne 16. aprila 1871) taboro tudi kot »Pučki sastanci« (F. Barbalic, n. d., str. 19, 22—4).

¹⁴ Slovenski narod (odslej SN), št. 97, 19. 8. 1869.

¹⁵ D, št. 24, 18. 6. 1869, str. 99—100.

¹⁶ Stev. 23, 22. 11. 1868.

¹⁷ Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868. Gorica 1868, str. 10. Tudi anastatični ponatis z dodatkom, Nova Gorica 1968, 40 + (XXXII) strani.

¹⁸ D, št. 44, 30. 10. 1868, str. 174—5; št. 52, 25. 12. 1868, str. 207—8.

- ¹⁸ D, štev. 13, 2. 4. 1869, str. 54; »Primorec« (štev. 7, 4. 4. 1869 navaja 36 odbornikov, med temi je 20 Bricev).
- ¹⁹ D, štev. 37, 17. 9. 1869, str. 153; SN, štev. 46, 21. 4. 1870. Predlog za tabor v Tolminu je sprožil dopisnik iz Tolmina v »Domovini« (štev. 19, 14. 5. 1869, str. 19).
- ^{19a} Soča, štev. 3, 10. 5. 1871.
- ^{19b} Soča, štev. 16, 20. 4. 1872.
- ^{19c} J. Kramar, Prvi tabor v Istri, Koper 1970, str. 55.
- ²⁰ N, štev. 18, 5. 5. 1869, str. 143. Dr. Lavrič je že na šempaskem taboru pobudil misel za tabor na Bistriškem področju (SN, štev. 12, 28. 1. 1869), v pozdravnem brzojavu istemu taboru se je za tabor na Pivki zavezil tudi Miroslav Vilhar (Primorec, štev. 22, 23. 11. 1868).
- ²¹ Štev. 3, 10. 5. 1871. Dr. Lavrič je že v Kubedu predlagal, da bi še isto leto priredili tabor v Kastvu ali Pazinu (J. Kramar, n.d., str. 62).
- ²² SN, štev. 48, 24. 4. 1869; Primorec, štev. 10, 16. 5. 1869.
- ^{22a} Primorec, štev. 11, 6. 6. 1869; J. Kramar, n. d., str. 29—34.
- ²³ D, štev. 17, 30. 4. 1869, str. 69.
- ²⁴ N, štev. 17, 27. 4. 1870, str. 140.
- ²⁵ Po lepaku, mikrofilmski posnetek, Odsek za zgodovino in etnografijo NŠK v Trstu; N, št. 21, 25. 5. 1870, str. 172.
- ²⁶ SN, štev. 50, 30. 4. 1870.
- ²⁷ V. Melik, n.o.m., str. 75.
- ²⁸ N, štev. 35, 31. 8. 1870, str. 280; Š. Trojar, n.o.m., str. 28. V dopisu, ki ga je objavil »Slovenski narod« (št. 74, 28. 6. 1870) so dr. Tonkli, dr. Lavrič, Josip Faganel in Jožef Leban sporočali, da so prevzeli odborništvo vipavskega tabora zaradi prvih štirih točk programa, ko pa so iz časnikov izvedeli, da bo na programu tabora tudi zahteva po »loški« železnici, »ne moremo več podpirati tabora, kjer drugi nasprotno železnico nasvetuje dokler ni tominska črta določena«. Zato so izstopili iz odbora. Zadeva je tudi še kasneje ob volitvah leta 1873 znova prišla v javnost. »Novice« (št. 31, 30. 7. 1873, str. 250) so ob predlogu Vipavcev, da bi njihov kandidat za volitve v državni zbor Viktor Dolenc, omenile Dolenčeve zadržanje ob vipavskem taboru. Tedaj naj bi kot »govorniki in obiskovalci« odpovedali udeležbo na taboru poleg Dolenca še Lavrič in Faganel prav zaradi »loške« železnice (ker je tedaj dr. Tonkli pristopil v tabor konservativcev, ga razumljivo ta reminiscanca ni omenjala; op. BM).
- ²⁹ SN, štev. 55, 12. 5. 1870.
- ³⁰ Tabor pri Sempasu 18. oktobra 1868, str. 8—9.
- ³¹ Po originalnem lepaku, ki ga hrani NUK v Ljubljani.
- ³² Po lepaku, mikrofilmski posnetek v Arhivu Slovenije, arhiv namestništva v Trstu, 146/55.
- ³³ D, štev. 15, 16. 4. 1869, str. 61 (lepak objavljen z nebistvenimi spremembami).
- ³⁴ D, štev. 14, 9. 4. 1869, str. 59.
- ³⁵ Podoben dodatek je rabila goriška »Domovina« že ob poročanju o šempaskem taboru, dasiravno sprejeta resolucija za »zedinjeno Slovenijo« ni vsebovala formulacije »po postavni poti« kot beremo v časnikovem poročilu (D, štev. 43, 23. 10. 1868, str. 171).
- ³⁶ SN, štev. 43, 13. 4. 1869.
- ³⁷ Primorec, štev. 7, 4. 4. 1869.
- ³⁸ N, štev. 30, 27. 7. 1870, str. 241; SN, štev. 87 28. 7. 1870.
- ³⁹ N, štev. 18, 5. 5. 1869, str. 143.
- ⁴⁰ V »Slovenskem narodu« (št. 43, 13. 4. 1869) piše, da se bo na taboru »razgovarjalo in sklepalo«: »Slovenci želijo biti zedinjeni v eno krovino z enim deželnim zborom.«
- ⁴¹ N, štev. 24, 15. 6. 1870, str. 194.
- ⁴² SN, štev. 61, 27. 5. 1871.
- ⁴³ Program tržaškega tabora je povzet po časopisnih objavah (Primorec, štev. 10, 16. 5. 1869; N, štev. 20, 19. 5. 1869, str. 158; SN, štev. 58, 20. 5. 1869). Razen 1. točke o »zedinjeni Sloveniji« in 8. točke o predelski železnici, je bil program posvečen izključno lokalnim razmeram. Obstaja še verzija programa tabora po aktih tržaške policije (J. Kramar, n. d., str. 29).
- ⁴⁴ Soča, 31. 3. 1871; Soča, štev. 3, 10. 5. 1871.
- ⁴⁵ Soča, štev. 25, 20. 6. 1872.
- ⁴⁶ Soča, štev. 37, 12. 9. 1872.
- ⁴⁷ Arhiv namestništva v Trstu — mikrofilmski posnetki v Arhivu Slovenije, 143/194—5.
- ⁴⁸ B. Marušič, Šempaski tabor (str. XVII in dalje). V ponatisu »Tabor pri Šempasu 18. oktobra 1868«. Nova Gorica 1968.
- ⁴⁹ Dopisnik v »Domovini« (št. 15, 16. 4. 1869, str. 63) komentira vzdušje pred briškim taborom: »Od 18. oktobra do 18. aprila — od Šempaska do biljanskega tabora je preteklo ravno pol leta. Kak hrup zaradi tabora je bil takrat po Gorici, kako grozenje! in zdaj? zdaj je vse tiko in mirno. To nas veseli, da so naši laški sosedje spoznali, da postava je za vse in da zbirati se v tabore velja nam in njim za nekaj navadnega, nekaj, kar se razume samo po sebi. Nadjamo se torej tudi, da to pot ne bo treba ni straž ni zamer.« Še leta 1872 je goriški »Glas« (št. 2, 12. 7. 1872) zapisal ob spominu na ukrepe oblasti ob šempaskem taboru tudi sledče: »Se li spominjaš šempaskega tabora? Gotovo, da ti je še v spominu; nij mogoče, da bi Ti ona glasovita zadeva iz glave izpalila! Kaj ne? — oni čudni plakati, katere je mogočna roka tedanjega glavarstva na vse strani, kder mirni goriški Slovenci prebivajo, razposlala; oni svarilni listek, da naj Slovenci, kakor »božji volki« tiko in mirno na taborišče potujejo — in sicer po ovinkih; — mesta se morajo ogibati — ... take stvari naj bi se pozabile! Nij mogoče! I da bi se ukaz gotovo spolnoval, i nesreča, nemir, nevarnost, o čemur se je nekterim merodajnam osebam sanjalo, odstranili, da bi gobovi(I) Slovenci ne šli skozi mesto i tako mestnih prebivalcev ne nadlegovali — čuj — so stali tam na razpotju pred mestom prekrižani može z nasajenimi bodali in odkazovali mirnim Slovencem pot, po kateri morajo hoditi.« Ko je kasneje goriški okrajni glavar Pino, ki je lepak o prepovedi prehoda skozi Gorico podpisal, postal minister za trgovino, je nepodpisani člankar v »Edinstvu« (št. 4, 26. 1. 1881) opravičeval njegov ukrep. Tržaški namestnik Möring naj bi tabor prepovedal, a se je Pino zavezil: »Če tabor prepoveste, odstopim jaz!« Möring je tabor dovolil, a je zahteval, da se na šempasko polje pripeljejo trije topovi in naj se dan po taboru tam vojaki vežbajo. Tudi tega Pino ni sprejel, a je zagotovil, da bo odgovoren za najmanjši nered.
- ⁵⁰ SN, štev. 57, 15. 5. 1869.
- ⁵¹ SN, štev. 59, 22. 5. 1869.
- ⁵² Primorec, štev. 11, 6. 6. 1869.
- ⁵³ Primorec, štev. 12, 20. 6. 1869.
- ⁵⁴ J. Kramar, n. d., str. 29—34; prikaže na podlagi arhivskega gradiva postopek oblasti za prepoved tabora.
- ⁵⁵ Primorec, štev. 12, 20. 6. 1869; SN, štev. 72, 22. 6. 1869.
- ⁵⁶ Jadranska zarja, štev. 8, 17. 4. 1870.
- ⁵⁷ F. Barbalčić, n. d., str. 34.
- ⁵⁸ Soča, štev. 5, 14. 6. 1871.
- ⁵⁹ Primorec, štev. 6, 19. 6. 1871, str. 45.

- ⁵² Soča, štev. 6, 28. 6. 1871.
^{52a} S. Rutar, Dnevnik, Trst—Nova Gorica 1972, str. 38—9.
^{52b} Na primer: Zgodnja danica, 1872, str. 287—9.
^{52c} Soča, štev. 18, 30. 4. 1874; Slovenec, štev. 59, 21. 5. 1874.
^{52d} Soča, štev. 21, 21. 5. 1874.
^{52e} Soča, štev. 27, 8. 7. 1875.
⁵³ Edinost, štev. 20, 26. 10. 1878.
⁵⁴ Edinost, štev. 7, 13. 4. 1878.
⁵⁵ A. Gabršček, Goriški Slovenci. I, Ljubljana 1932, str. 204.
⁵⁶ Edinost, štev. 21, 5. 11. 1878; 25-godišnjica tabora u Dolini 1878—1903. Trst 1903, str. 5—28; D. Kermavner, Političnozgodovinske opombe. V I. Prijatelj, slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, IV, Ljubljana 1961, str. 672—4.
⁵⁷ Edinost, štev. 32, 11. 8. 1880; II Raccoglitore, štev. 8, 23. 8. 1880.
⁵⁸ Soča, štev. 33, 13. 8. 1880.
⁵⁹ Soča, štev. 21, 25. 5. 1883.

I «Tabor» NEL LITORALE SLOVENO (1868—1871)

Riassunto

Nella vita politica degli sloveni sono di massima importanza le dimostrazioni in massa di carattere politico chiamate »tabori«, poichè significano il risveglio e la presa di coscienza delle masse popolari, che rivendicano l'unificazione amministrativa delle terre slovene dell'Austria (la cosiddetta Slovenia unita). Il saggio analizza il movimento dei »tabori« nel Litorale e nell'Istria fra gli anni 1868—1871. Ebbero luogo in quegli anni otto manifestazioni del genere (Sambasso, Collio, Piuca, Sesana, Tolmino, Covedo, Vipacco, Castua). Ne vengono analizzati dettagliatamente i programmi politici, le strutture dei partecipanti e l'atteggiamento delle autorità austriache (alcuni »tabori« furono da queste vietati). Alla fine segue una breve trattazione sui »tabori« del 1878, sorti con finalità polemiche nei confronti delle esigenze dell'irredentismo italiano.

Naško Križnar, kustos-etnolog, Goriški muzej

PLANINSKO NASELJE V POREČJU ZGORNJE SOČE (Prispevek k zgodovini in tipologiji)

V porečju zgornje Soče moremo razlikovati dvoje področij: povirje Soče s Trento in Sočo, pa Koritniško področje s Koritnico, Bavšico ter Možnico.¹ Iz prastarih planin na teh področjih so se razvile vasi: Trenta, Soča, Vrsnik, Lepena, Bavšica, Možnica in Koritnica. Šele kasneje so nastale planine na višjih mestih v bočju pogorij² in se množile kot je to narekovalo naraščanje števila drobnice, ki je že od nekdaj prevladujoča vrsta živine na Bovškem.³

Danes (1973) šteje porečje zgornje Soče 17 ovčjih (nekdaj tudi kozjih) planin, ki so takole razdeljene v pašna področja. (Karta 1).

Trenta: Zapotok, Za Belim potokom, Kukla, Zajavor, Veverica, Trebišna; Soča: V Plazeh, Nad Sočo, Za Skalo, Za Črnim vrhom, Za Grebenom, Za Depjem; Bavšica: Bala, Bukovec; Koritniške vasi: planina Mangart, Koritnica, Možnica.⁴ Planina Trenta (Rutarska Trenta), Velika Planina, (Huda raven) in Kranjska planina (Pristojnik) so sicer na področju naselja Trente, vendar spadajo v pašno območje dolinskih vasi (Rute, Podkoren, Kranjska gora), ki so na teh planinah pasle svojo jalovo živino.⁵

Na planinsko pašništvo gledamo kot na sestavni del dolinske živinoreje.⁶ Doba planinske paše (od 24. junija do 8. septembra) pa spet predstavlja samo eno poglavje celoletnega dela z živino, ki ga v celoti sestavljajo: skrb za prirastek, pomladansko sirjenje na prestajah, priprava zimske krme in visokogorska planinska paša s sirjenjem. Podatki o višini posameznih planin^{6a} nam povedo, da se vse planine nahajajo pod zgornjo mejo gozda ali na prehodu iz območja gozdnega pasu v brezgozdni visokogorski pas.⁷ Dvorsky je za Trento ugotovil, da so planine večinoma na meji vodnih izvirov.⁸ Nujnost izkoriščanja gozda in potreba po sveži vodi sta poleg dobre paše glavni zahtevi, ki sta odločali o izbiri mesta za planino.

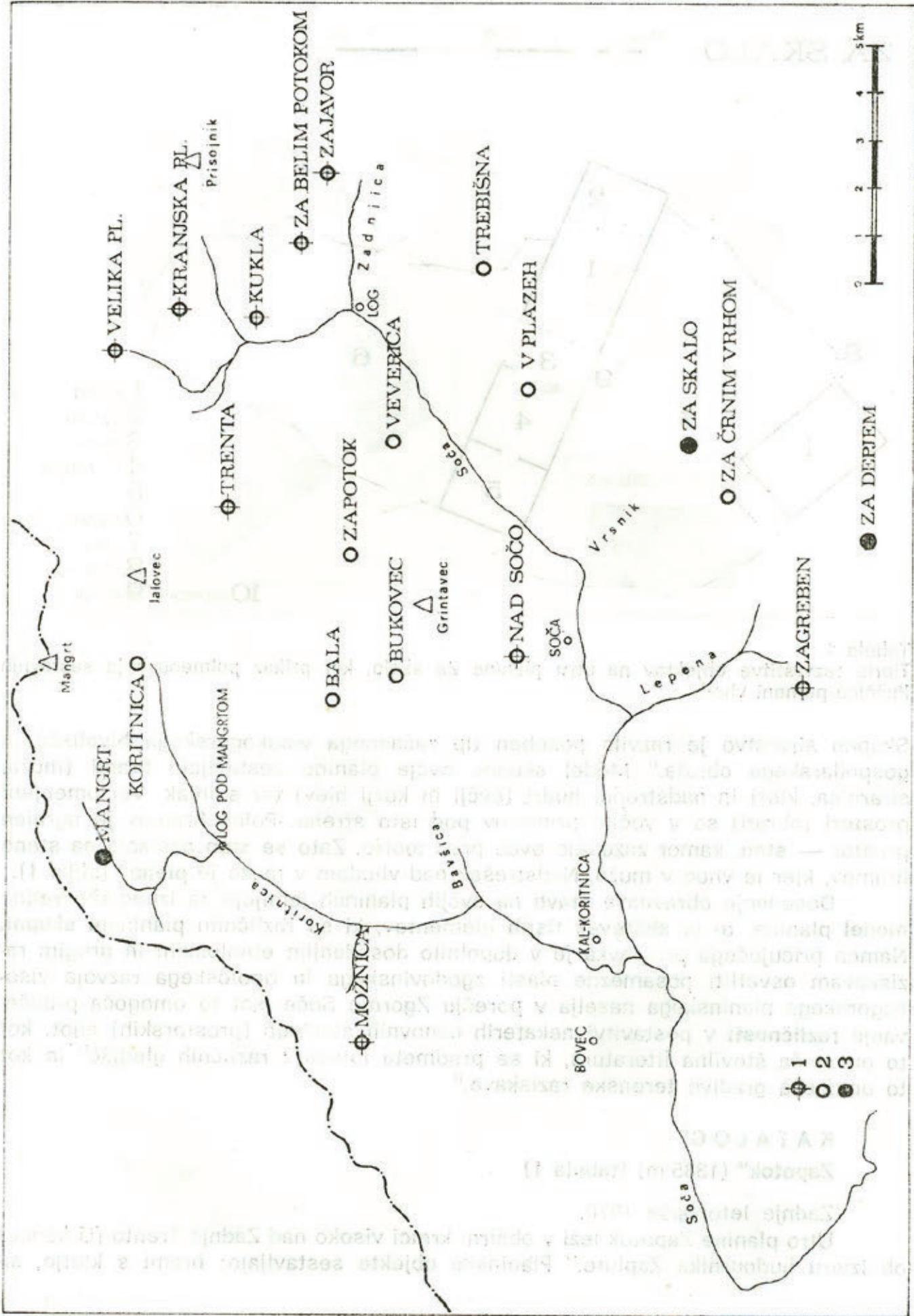
Najožje zemljišče planine, na katerem so planinski stavbni objekti, je **utro**,⁹ ki je lahko krčevina v gozdu ali planjava na meji gozdnega pasu. Planinske stavbe so graditelji vedno spretno prilagodili značilnostim zemljišča na utru in tako upravičeno štejemo za najpopolnejšo (če že ne tipično) gradbeno rešitev tiste planine, katerih **hrami** so postavljeni pravokotno na pobočje.¹⁰ Na ta način zemljišče samo dopolnjuje funkcionalnost razvrstitev prostorov (**klet**, **sirarnica**, **muža**) in olajšuje uporabo večetažnega **hudrta**.

Planinska naselja na ovčjih in kozjih planinah se od naselij na planinah z drugo vrsto živine razlikujejo na prvi pogled po neznatnem številu stavb.

Karta 1

Znaki pomenija:

- 1 = hrami opuščene planine v ruševinah
- 2 = hrami opuščene planine v dobrem stanju
- 3 = obstoječe planine

ZA SKALO

0 10 20

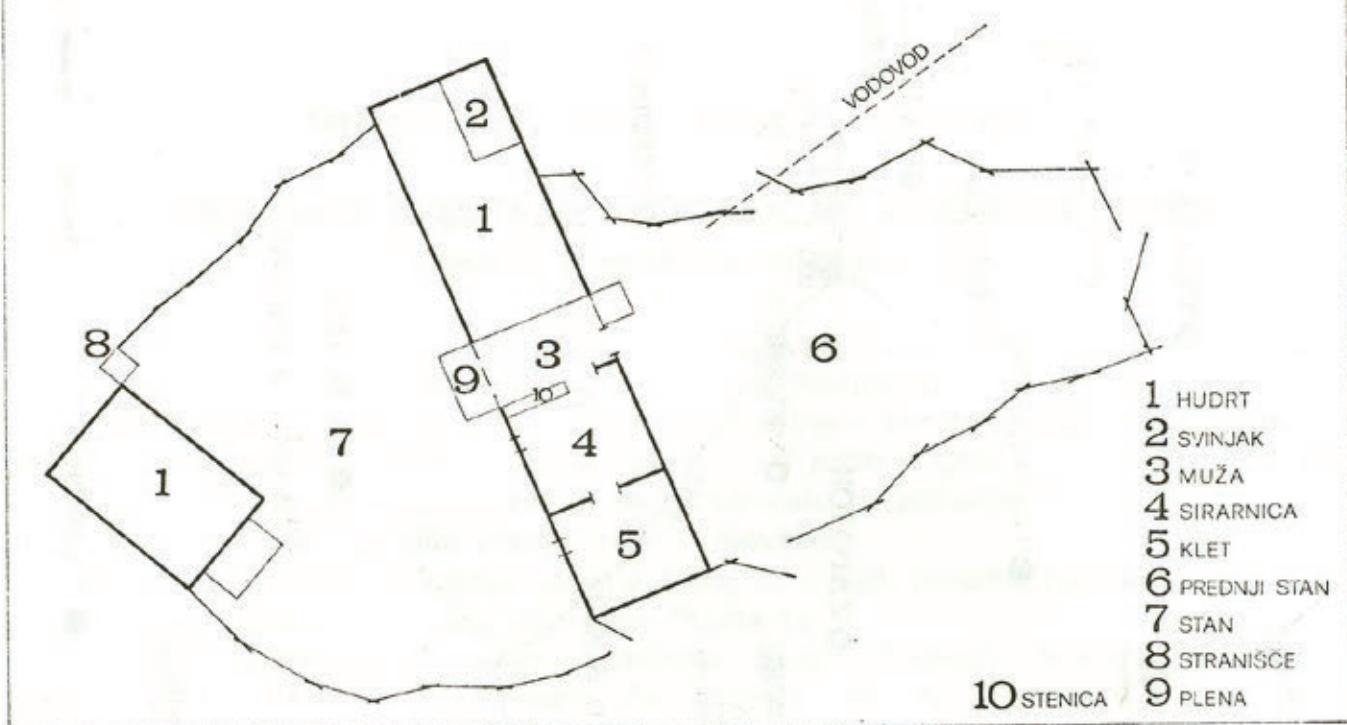

Tabela 1

Tloris razvrstitev objektov na utru planine Za skalo, kot prikaz poimenovanja sestavnih Puščica pomeni vhod

Skupno sirarstvo je razvilo poseben tip začasnega visokogorskega bivališča in gospodarskega obrata.¹¹ Model skupne ovčje planine sestavljajo hrami (muža, sirarnica, klet) in nadstropni hudrt (ovčji in kozji hlev) ter svinjak. Vsi omenjeni prostori (obrati) so v večini primerov pod isto streho. Poleg hramov je ograjen prostor — stan, kamor zaženejo ovce pred molžo. Zato se stan naslanja na steno hramov, kjer je vhod v mužo. Nadstrešek nad vhodom v mužo je plena¹² (slika 1).

Dosedanje obravnave stavb na ovčjih planinah jemljejo za izhodišče vedno **model** planine, to je seštevek tistih elementov, ki so različnim planinam **skupni**. Namen pričujočega prispevka je v dopolnilo dosedanjim etnološkim in drugim raziskavam osvetliti posamezne plasti zgodovinskega in tipološkega razvoja visokogorskega planinskega naselja v porečju Zgornje Soče, kot to omogoča proučevanje **različnosti** v postavitvi nekaterih osnovnih stavbnih (prostorskih) enot, kot to omogoča številna literatura, ki se predmeta loteva z različnih gledišč¹³ in kot to omogoča gradivo terenske raziskave.¹⁴

KATALOG¹⁵

Zapotok¹⁶ (1385 m) (tabela 1)

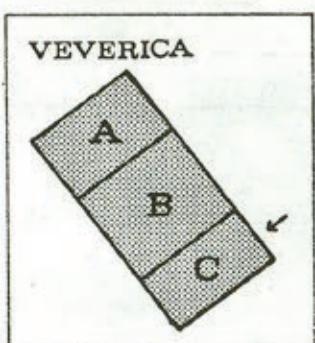
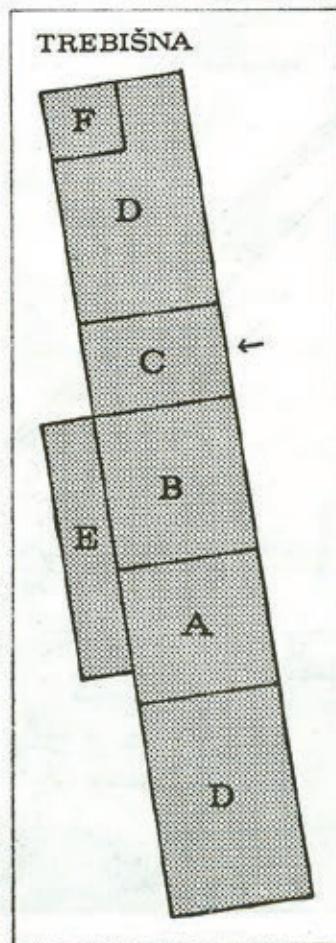
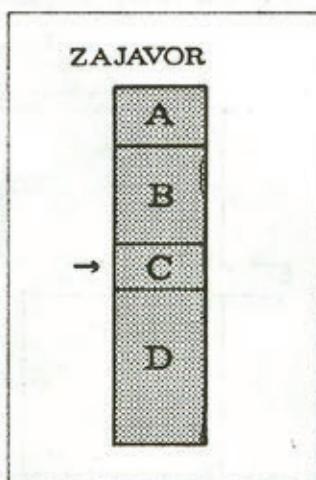
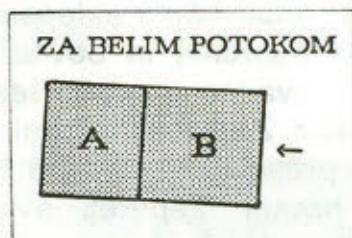
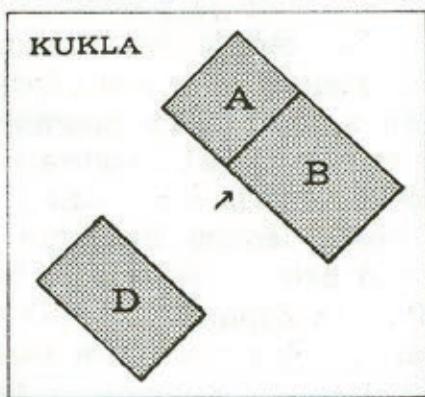
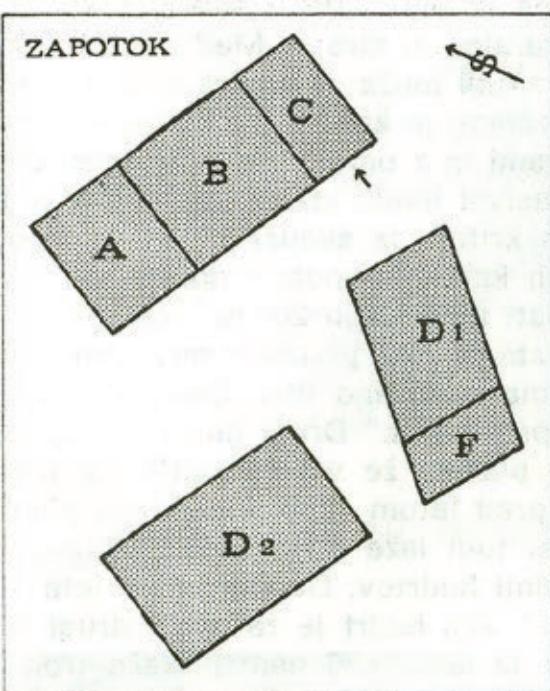
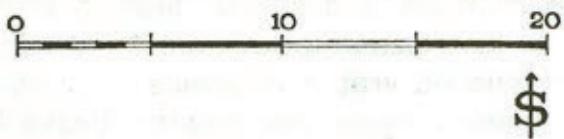
Zadnje leto paše 1970.

Utro planine Zapotok leži v obširni krnici visoko nad Zadnjo Trento (U koncu) ob izviru hudournika Zaplute.¹⁷ Planinske objekte sestavljajo: hrami s kletjo, si-

Tabela 1

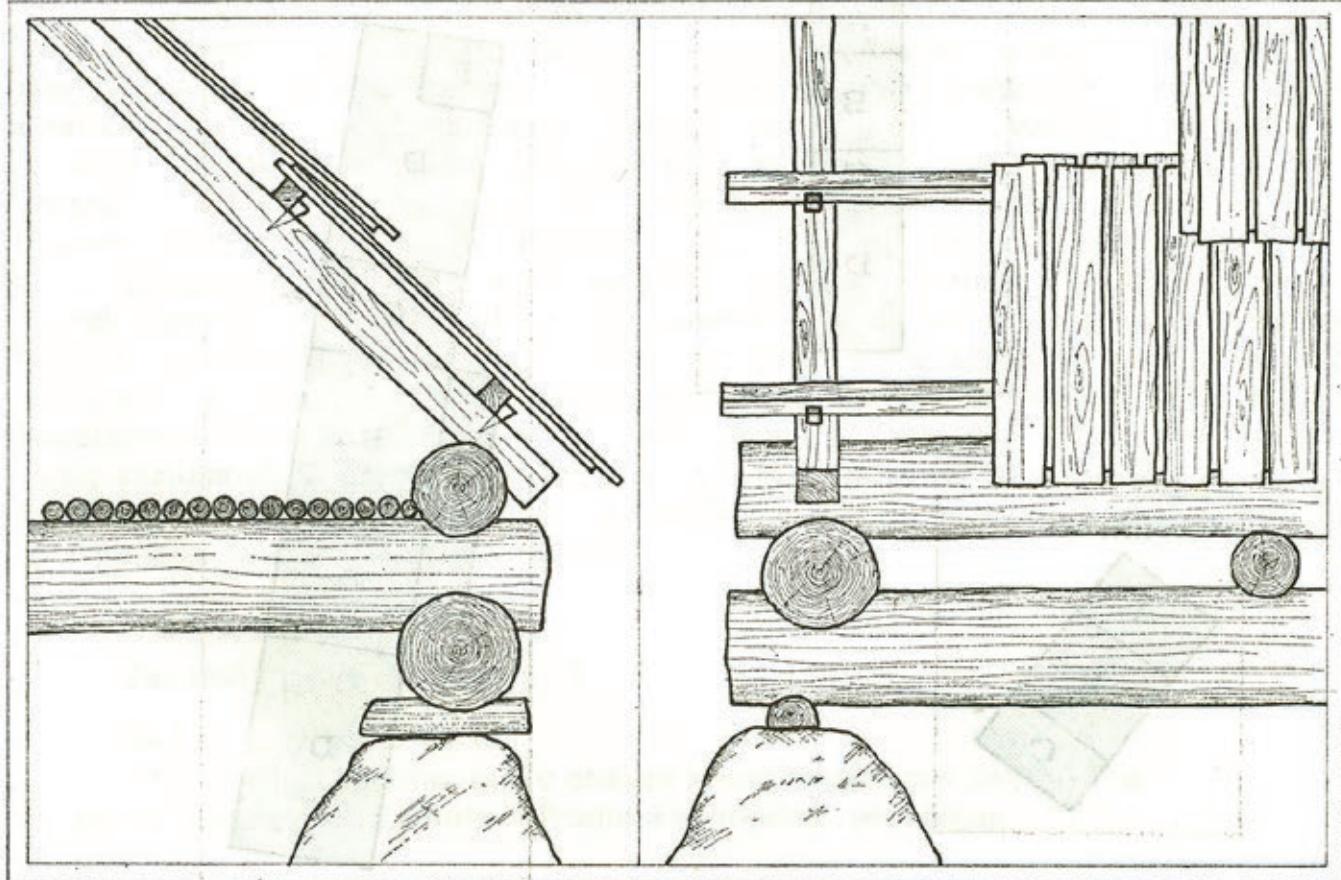
Znaki pomenijo: A = klet, B = sirarnica, C = muža, D = hudrt, E = plena, F = svinjak, Puščica pomeni vhod

T.1

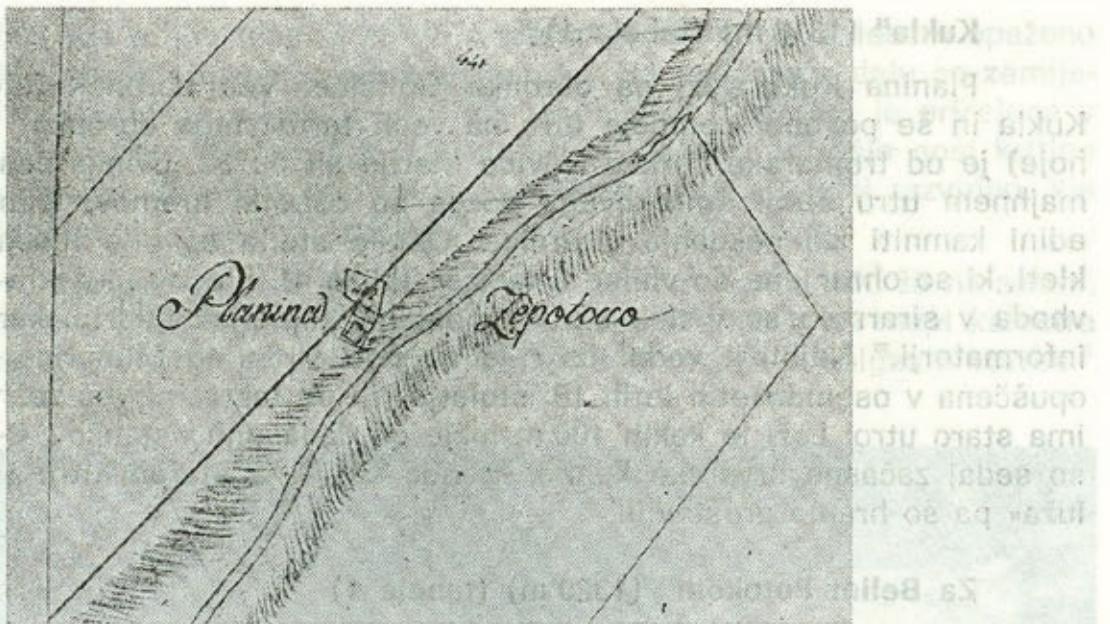

rarnico in mužo, dva hudrta, stan in stranišče. Hrami so zidani do ostrejšja, razen muže, ki je opažena z deskami.¹⁸ Tla v kleti so iz nabite zemlje, strop je iz lesnih brun, desno od vrat iz sirarnice je majhno okno. Prostor nad kletjo je danes temeljito opažen, v njem ima prostor lovška koča, ki je dostopna z zunanje strani. Med kletjo in sirarnico je predelna lesena stena iz brun. Tla v sirarnici so iz nabite zemlje. V SZ steni je majhno okno. Nad sirarnico ni stropa. Med sirarnico in mužo je lesena **stenica** in vratna odprtina z lesom. Tudi muža se zapira z lesom. Nad mužom je prostor s parstirskimi pogradi. Streha hramov je krita s skodlami. Pod mužom je prostor za svinjak. Oba hudrta tvorita s hrami in z ograjo zaprt prostor, celo majhno naselje. Hudrta sta v celoti lesena. Masivni hlodi, ležeči na velikih podpornih skalah, nosijo leseno šotorasto ostrešje s kritino iz skodel (slika 2). Pod prvim hudrtom je svinjak. **Salarje** so na sounicah kmalu ob poti v dolino.

Planina Zapotok je imela v preteklosti utro kakih 200 m višje na poti proti Zgorelcu, Za Razorcem (Na planin).¹⁹ Za staro utro je ohranjeno ime Italjanska (Taljanska) koča.²⁰ Kataster iz leta 1813 ima označeno utro Zepotocco (slika 3). Vrisani sta dve stavbi: današnji hrami in prvi hudrt.²¹ Drugi hudrt so zgradili uživalci paše okoli leta 1893.²² Takrat je bila planina že v lasti petih zasebnikov iz Trente. Po listinah lahko sklepamo, da so pred letom 1889 posedovali planino Zapotok Kranjskogorčani in Bovčani.²³ Tako si tudi laže razlagamo značilno, vendar za Trento nenavadno uporabo lesa pri gradnji hudrtov. Dvorsky nam leta 1914 že prikaže planino Zapotok s tremi zgradbami.²⁴ »En hudrt je za ovce, drugi za koze, pod obema prasci.«²⁵ Fotografija Jake Čopa iz leta 1950 nam prikaže trop koz in pastirje ob hramih. Zapotok je najbolj priljubljena trentarska planina. Z manjšimi prekinutvami je delala do leta 1965, nato spet od leta 1969 do 1970.²⁶ Bivši staniki so imeli v načrtu, da bi utro prestavili bolj na rob proti Zapodnu in so v ta namen že pričeli krčiti gozd.²⁷

Slika 2
Dva pogleda na vzhodni vogal hudrta 2 na planini Zapotok

Slika 3
Izrez iz katastra (glej opombo 21). Prikazuje planino Zapotok z enim hudrtom. Posnetek terena iz leta 1813.

Slika 4
Planina Kukla: leseno ostenje in zrušen strop

Kukla²⁸ (1318 m) (tabela 1)

Planina Kukla leži na obronku Goličice. Ves obronek (stožec) nosi ime Kukla in še posebej območje utra na večji terasi tega obronka.²⁹ Dostop (1 1/4^h hoje) je od trentarske cerkve Device Marije ali od 38. ovinka ceste na Vršič. Na majhnem utru sredi smrekovega gozda so ostanki hramov. Ognjiščna stena je edini kamniti zid nekdanje sirarnice. Ostale stene so bile lesene, enako stene kleti, ki so ohranjene do višine 2 metrov (slika 4). Sledov muže ni videti. Nasproti vhoda v sirarnico so v tleh skromni ostanki temeljev hudrta, kar potrjujejo tudi informatorji.³⁰ Najbližji vodni izvir je ob poti v dolino Mlinarice. Planina je bila opuščena v osemdesetih letih 19. stoletja³¹ in od takrat ni več zaživelia. Tudi Kukla ima staro utro. Leži le kakih 100 m nižje od današnjih ostankov — na mestu, kjer so sedaj začasne drvarske kolibe. Menda se je na starem utru »delala prevelika luža« pa so hrame prestavili.³²

Za Belim Potokom³³ (1320 m) (tabela 1)

Opusčena po l. 1905³⁴

Utro planine za Belim Potokom leži tik ob markirani poti na Križke pode, 3/4 ure hoda od odcepa v Zadnjici. Na majhni terasi strmega pobočja so vidni skromni ostanki lesene gradnje in kiklopskega zidu (slika 5). Razpoznamo dva prostora in vhod. Severna stena je konstrukcijsko naslonjena na žive skale v strmem pobočju. To je ognjiščna stena. Druge tri stene so bile sestavljene iz lesenih brun, katerih preperele ostanke prerašča trava. Sledov drugih zgradb ni opaziti. Pač pa je bila v funkcionalni zvezi s planino visoka previsna stena 50 m južneje od hramov, prav tako tik ob markirani poti, imenovana Kozji jaček. Tu je prenočevala drobnica.³⁵ Vodni izvir je v bližini. Planino za Belim Potokom so uporabljali kot dopolnilo planine Zajavor v času največje stiske za pašo.

Zajavor^{35a} (1479 m) (tabela 1)

Zadnje leto paše 1953.

Planina Zajavor ima hrame na utru v strmem južnem pobočju Pihavca. Dostopna je po markirani poti iz konca Zadnjice proti Luknji v 3/4 ure hoje. Ruševine Zajavorja so vidne tudi s prostim očesom iz Loga.

Na strmem pobočju je prostora komaj za majhen stan, zidani hrami pa so postavljeni v breg: klet, sirarnica, muža in kar v podaljšku hudrt na tri poudne. Zunanja in notranja stran kamnitih zidov v hramih in v hudrtu sta neometani, enako predelna stena med sirarnico in kletjo. Tla v hramih so iz nabite zemlje. Med sirarnico in mužo je lesena stenica. Prostori so brez oken. Ostrešje je leseno z leseno kritino (skodle). Planina Zajavor nima vodnega izvira. Topili so sneg iz snežnih jam.

Zajavor je bil v času svojega obstoja večkrat opuščen pa spet naseljen. Tako je opuščen od leta 1909 do 1914,³⁶ pa spet v obdobju okoli leta 1929, menda radi zmanjševanja števila drobnice (prepoved kozje paše).³⁷ V zasebni fototeki Jaka Čopa je fotografija hramov iz obdobja takoj po vojni (morda 1946). Zgodovino planine Zajavor moramo povezovati z dogajanjem v celotnem pašnem območju Zadnjice, ki ga sestavljajo stare planine Na utri,³⁸ Za Belim potokom in Zajavor.

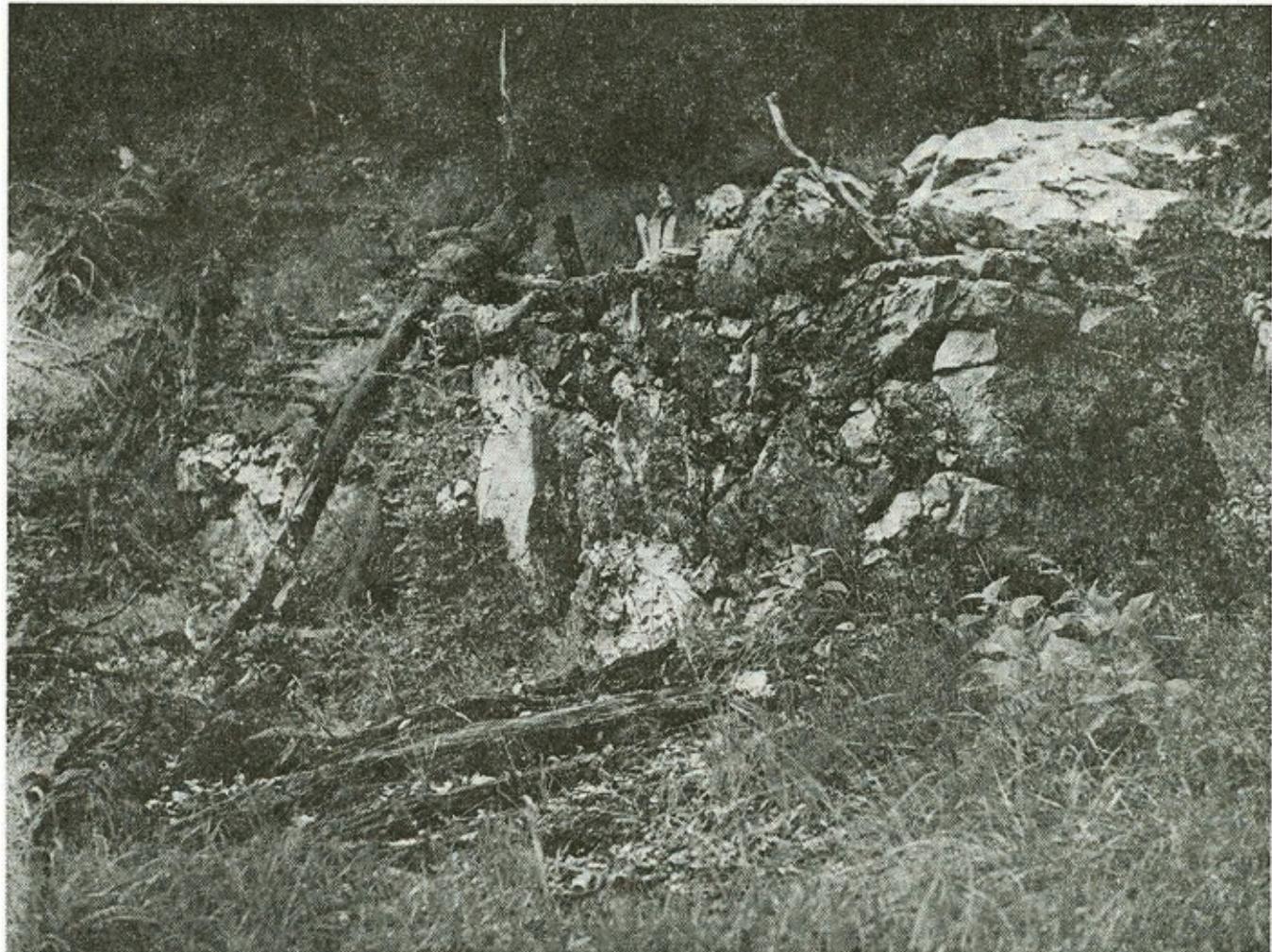
Veverica³⁹ (1246 m) (tabela 1)

Zadnje leto paše 1932.

Utro planine Veverica leži 100 m pod nekdanjo italijansko vojaško cesto iz Trente, ki vodi še naprej, prav do sedla Na Grivah. Na utru je ena sama stavba

— hrami. V zidani del s sirarnico in kletjo pridemo skoz odprto, z lesom opaženo mužo, ki je oddeljena od sirarnice z leseno stenico. Tla v zidanem delu so zemljena, muža je rahlo dvignjena od zemlje in ima lesen pod. Sirarnica je prirejena v občasen improviziran hlev. Podstrešje služi za senik. Leseno ostrešje nosi kritino iz skodel. Od stana so ohranjeni ostanki suhega kamnitega zidu. Ni razvidno, kje je stal hudrt, čeprav ga Marsano omenja.⁴⁰

Staro utro planine Veverica je više gori pod sedлом Na Grivah, že na strani, kjer se teren prevesi proti Rižam. Ostanki stavb niso ohranjeni. Na mapi katastra iz leta 1813 je na mestu starega utra napis Planina Baravica in podolgasta stavba.⁴¹

Slika 5

Preostanek planine Za Belim potokom. Masiven suh zid, naslonjen na strmo ozadje.

Verjetno misli Dvorsky na to planino, ko pravi, da planini Veverica in Kukla nista izkoriščani že od osemdesetih let preteklega stoletja.⁴² Staro utro planine Veverice pozna tudi Tuma: (citat) »Nekoliko kvišku in stopi se na lepo senožet nad Glavami 1670 m in Plešivcem 1960 m. Tu je mnogo sočne trave, senožet Na Starem utru. Nekdaj so tukaj Trentarji imeli lepo planino, sedaj drže gori le jalovino in hodijo kosit in žet travo, katero znosijo ali po poti, po kateri sva ravno prišla, ali pa dol čez Predolino v Prednjo Trento. Tudi ko sva stopila Na Staro utro sva videla senosekov.«⁴³

Na sedanjem utru so zgradili hrame leta 1928 in jih uporabljali samo eno leto, leta 1932 pa spet, vendar zadnjikrat.⁴⁴

Trebišna⁴⁵ (1401 m) (tabela 1)

Zadnje leto paše 1968.

Utro planine Trebišna je manjša terasa v strmem JZ pobočju Glave pod Ozebnikom. Dostop je iz Trente po dolini potoka Veladovca čez Krotico in Lepočo ali iz Zadnjice Čez Dol. Vsi planinski obrati na Trebišni so pod eno streho. Od juga proti severu si sledijo: nadstropni hudrt, klet, sirarnica, muža, trinadstropni hudrt s svinjakom in pri strani v stanu montažna plena. Stene hramov in hudrtov so zidane (kamen in malta) in neometane. Ostrešje je leseno, kritina je iz skodel. Tla v kleti so betonska, v sirarnici in muži pa zemljena. Eno okno je v kleti, dve okni v sirarnici. Med mužo in sirarnico je stenica. Severni hudrt je na tri poudne. Dostop na vse tri je iz muže po lesenih mostičih. Južni hudrt ima vhod v zgornji dve nadstropji z brega na južni strani, v spodnji del pa iz stana na zahodni strani. Na utru v bližini severnega hudrta je betonirano vodno korito, ki se polni po ceveh iz 400 m oddaljenega izvira.

Planina Trebišna je imela staro utro nekje višje v Trebiškem dolu. Staremu utru se reče Pri Koroščevi (Koroški) bajti.⁴⁶

Na terenu o njej ni več sledov.

Trebišna se v zgodovinskih virih omenja zelo zgodaj — leta 1328, ko je bila v oglejski posesti.⁴⁷ To je najzgodnejša omemba planine v porečju zgornje Soče. Opis planinskih stavb iz Dvorskyega nam kaže drugačno sliko od današnje.⁴⁸ Hrami so bili pred letom 1914 ločeni od obeh hudrtov, muža je bila povsem odprta. Po letu 1932 je bil severni hudrt spojen s hrami.⁴⁹ Enako sliko nam kaže fotografija iz privatne fototeke Jake Čopa, posnetna pred letom 1952, ko je snežni plaz porušil južni hudrt. Šele po tem času je dobila planina današnjo podobo. Leta 1963 so napeljali vodo na utro.

V Plazeh⁵⁰ (1540 m) (tabela 2)

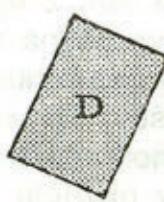
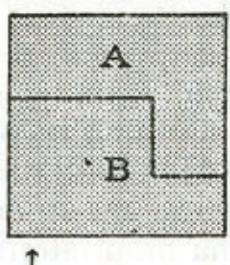
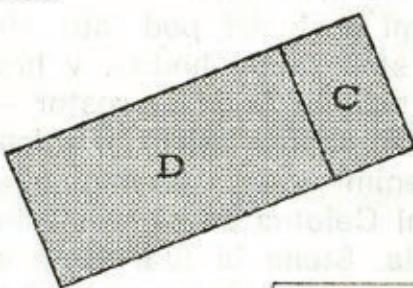
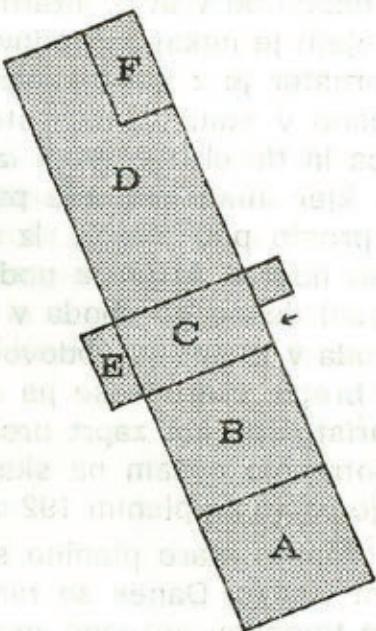
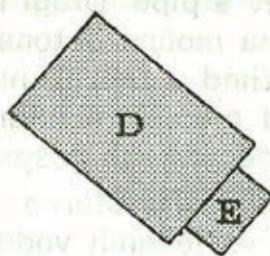
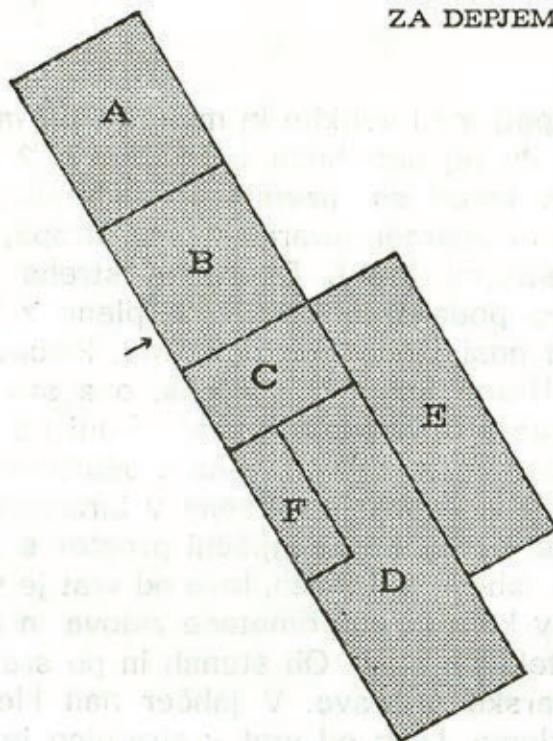
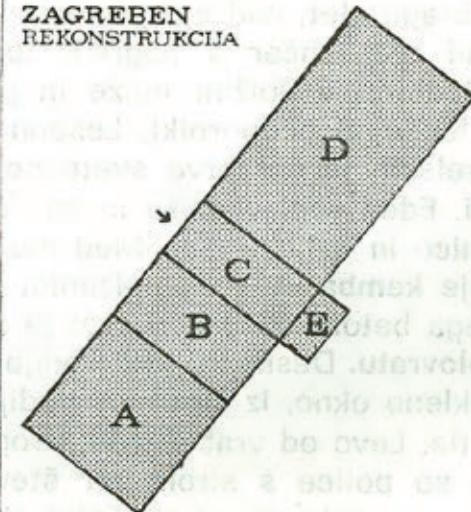
Zadnje leto paše 1955.

Utro planine V Plazeh (Plazi)⁵¹ leži v južnem pobočju Tičarice na odprttem travnatem svetu. Lego planine lepo opisuje Tuma.⁵² Danes pridemo na planino v 1/4 ure hoje od gozdne ceste. V Plazeh je najvišje ležeči planinski obrat v porečju zgornje Soče. Na utru so tri stavbe: sirarnica, muža s hudrtom in manjši hudrt-senik. Sirarnica je dobro ohranjena, v celoti zidana in ometana stavba kvadratnega tlorisa, v kateri je tudi klet ter na podstrešju spalnica za pastirje. Ostrešje je leseno, krito z deskami. Tla v notranjosti so betonirana. Nad vrati v sirarnico je v betonu zarisana letnica 1952. Muža in hudrt stojita zahodno od nove sirarnice, ostenje obeh je kamnit, neometan zid do višine ostrešja, ki je leseno. Tla v muži so zemljena, hudrt ima zgoraj pod iz tramičev, spodaj iz utrte zemlje. Mali hudrt-senik je spodaj kamnit, zgoraj lesen. Spodaj na zemlji je hlev, zgoraj prostor za shranjevanje sena. Blizu utra je vodni izvir, kjer so bile tudi salarje. Očitno je bil pred letom 1952 videz planine drugačen. Hrami in hudrt so bili pod isto streho. Današnji muži je bila priključena sirarnica, tej pa klet. Tuma pravi, da so planinski stan (hram) leta 1905 prezidali, nad sirarnico (kletjo)^{52a} so poskrbeli za senik.⁵³ Lahko, da so manjši hlev — senik zgradili šele po letu 1932, kajti Marsano ga v svojem pregledu ne omenja.⁵⁴

→
Tabela 2

Znaki pomenijo: A = klet, B = sirarnica, C = muža, D = hudrt, E = plena, F = svinjak. Puščica pomeni vhod.

\$

V PLAZEH**ZA SKALO****ZA DEPJEM****ZAGREBEN
REKONSTRUKCIJA**

Za Skalo⁵⁵ (1510 m) (tabela 2) (slika 1)

Utro planine leži na robu Komenske planote, kjer se ta prične strmo spuščati v dolino Soče nad Vrsnikom. Preko utra vodi markirana pot iz Vrsnika na Komno. Iz zaselka Na skali je do planine 1 1/2 ure hoda.

Objekte na planini sestavljajo: hrami in hudrt pod isto streho, posebej stoječi hudrt, med njimi stan ter prednji stan pred vhodom v hrame. Hrami s hudrtom stojijo na rahlo položnem terenu, tako da je prvi prostor — klet, precej vkopan v breg. Sledita sirarnica in muža. Prvi stavbni objekt je zidan do ostrejšja, razen muže, ki je na eni strani zaprta z lesenimi vrti in drsnimi zaporami (zaprnicami) za ovce, na drugi strani pa z deskami Celotna površina strehe je pokrita s skodlami in deskami. Klet ima betonska tla. Stene in tudi strop so ometani, v steni desno od vrat iz sirarnice je okno. Prostor nad kletjo služi za zasilno spalnico, v njem je nekaj pogradov, kjer spijo številni udeleženci vsakoletne mere. Vhod v ta prostor je z zunanje čelne strani hramov. Tudi sirarnica ima betonska tla in eno okno v stan, vendar stene niso ometane. Med sirarnico in mužo je lesena stenica in tik ob njej vodi iz sirarnice lestev na jahčer, z lesom obit prostor nad mužo, kjer imajo pograde pastirji. Sirarnica pa nima stropa in se dim z ognjišča suče prosto pod skodle. Iz muže se stopi desno od vhoda naravnost na zgornji pouden hudrta, ki je že pod dvokapno streho. Vstop v spodnji prostor hudrta je od strani desno od vhoda v mužo po lesenem vodoravnem mostiču. Par korakov od vhoda v hrame je vodovodna cev s pipo. Drugi hudrt sloni z eno vzdolžno stranjo v bregu, z drugo se pa opira na močne betonske stebre, ki v pritličju tvorijo bolj pristrešek kot zaprt prostor. Vhod v zgornji nivo je s čelne JV strani hudrta. Sol potresajo ovcam na skale pod previsnimi stenami Glave v bližini utra. Leta 1973 je paslo na planini 192 ovc sedemnajstih gospodarjev.

Mesto stare planine se imenuje Na starem utri,⁵⁶ tudi na Muži.⁵⁷ Leži okoli 1700 m visoko. Danes so tam ostanki lesenih vodnih korit in z zemljo pokrite ruševine temeljev neznane zgradbe. Drugi hudrt na planini Za Skalo so zgradili med obema vojnoma, leta 1955 pa vodno zajetje in napeljavjo. Čez dve leti so dvignili zidove v hramu za pol metra in položili betonska tla.^{57a}

Za Depjem⁵⁸ (1371 m) (tabela 2)

Utro planine Za Depjem leži na pol poti med velikim in malim Krnskim jezerom ob markirani poti iz Lepene na Krn. Po tej poti hodimo iz Lepene 2 uri do planine. Na utru stoji ena sama stavba, v kateri so razvrščeni naslednji prostori: v bregu klet, nad njo jahčer s pastirskimi pogradi, sirarnica brez stropa, muža, in nad njo jahčer s pogradi ter trinadstropni hudrt. Dvokapna streha se na strani stana v dolžini muže in pol hudrta podaljšuje v obširno pleno z masivnimi lesenimi podporniki. Leseno ostrešje nosi pločevinasto kritino. Pločevina je iz strelskih jarkov prve svetovne vojne. Hrami imajo dva vhoda, oba sta na JZ strani. Eden vodi v mužo in na desno v zgornji dve etaži hudrta, drugi pa vodi v sirarnico in dalje v klet. Med mužo in sirarnico je zidana stena z odprtino za podajanje **kembačev** s pomolženim mlekom. Tla v muži so lesena v sirarnici pa iz grobega betona. Nasproti vrat je v sirarnici poglobljen ognjiščni prostor s kotлом na **kolovratu**. Desno od vrat vodijo lestve v jahčer nad mužo, levo od vrat je v steni zastekleno okno. Iz sirarnice vodijo vrata v klet, ki ima ometane zidove in betonirana tla. Levo od vrat je pod stropom zastekleno okno. Ob stenah in po sredi prostora so police s sirom ter številne sirarske priprave. V jahčer nad kletjo se pride z zunanje strani na čelnih strani poslopja. Levo od vrat v sirarnico je rezervoar za zbiranje kapnice. Salarje so na **Sounicah** ob poti k malemu Krnskemu jezeru. Na vzpetini tik nad hrami je moderna lovска koča.

Leta 1973 je paslo na planini 350 ovc petintridesetih gospodarjev.

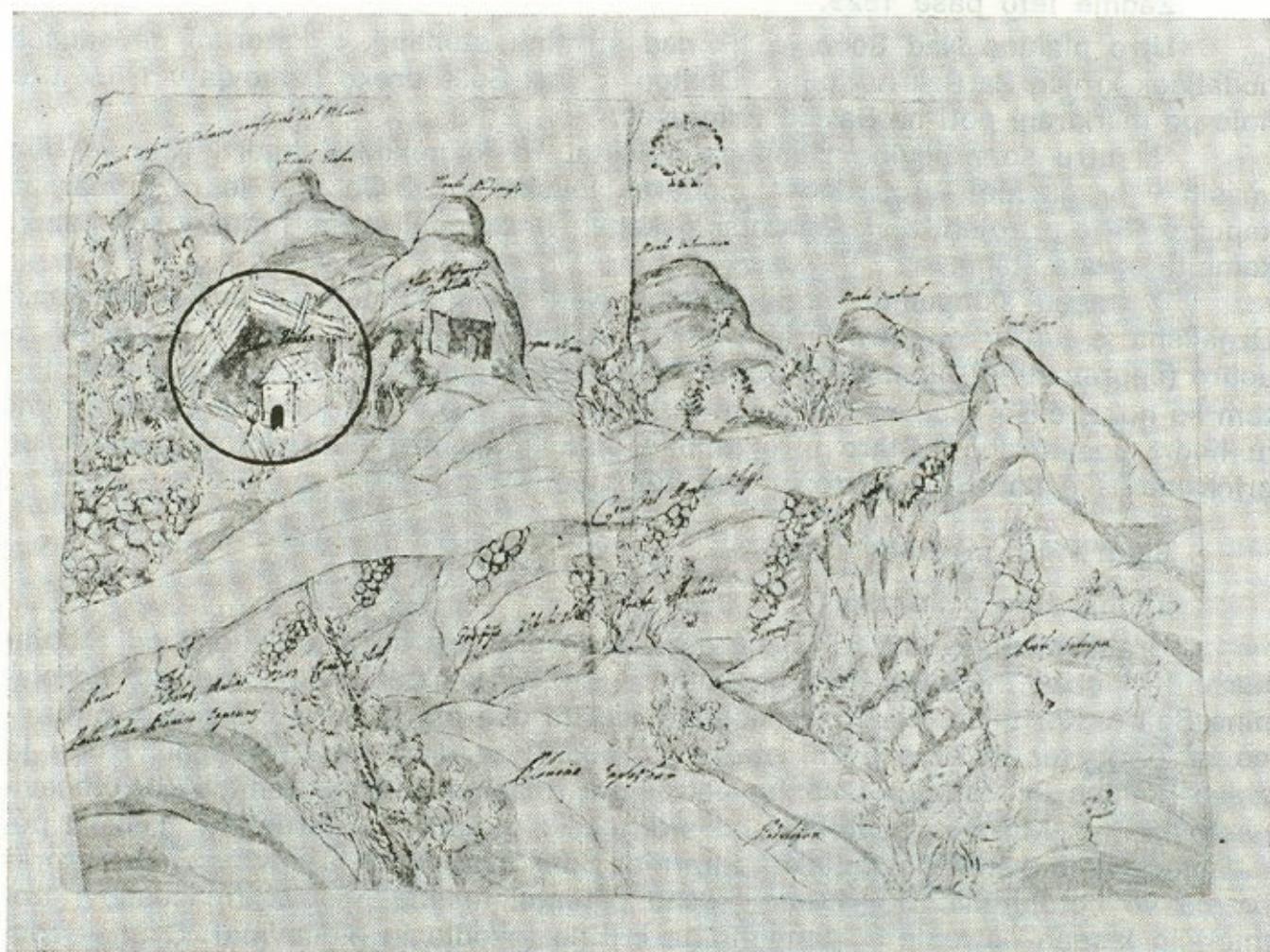
Hrame so na današnjem utru postavili leta 1906.⁵⁹ Prej so sirarili v starih tolminskih hramih v dolinici ob Krnskem jezeru, kjer so še vidne razvaline. Planina Za Depjem namreč leži na tolminskem pašnem območju.⁶⁰ Med obema vojnama so postavili dodaten hudrt v kotu stana, vzhodno od hramov, o čemer priča Čopova fotografija iz leta 1950.⁶¹ Leta 1955 zazidajo stenico med mužo in sirarnico in napravijo poseben vhod v sirarnico. Leta 1965 postavijo današnjo pleno iz materiala drugega hudrta, leta 1966 pa zgradijo rezervoar za kapnico.⁶²

Za Grébenom⁶³ (1222 m) (tabela 2)

Zadnje leto paše 1951.

Utro Za Grébenom leži na terasasti ravninici, kjer se pobočje Lipnika strmo spusti v Lepeno. Do planine je iz Lepene 1 1/2 ure hoda. Na malem utru stojita dva vzoredna kamnita zida nekdanjega hudrta, na mestu nekdanje kleti stoji moderna lovška koča. Vodni izvir je v bližini.

Uporabo planine Za Grébenom moremo slediti v konec XVII. stol.⁶⁴ Iz XVIII. stol. je morebiti zemljevid, ki kaže med drugim tudi situacijo planine Za Grébenom (slika 6). Pod vrhovi Lipnika (Lipnich), Grebena (Monte Greben) in Podgorice? (Monte Podgoriza) je narisana kamnita stavba z dvokapno streho in vhodom na čelni strani, okoli nje pa lesena ograda iz tramičev in sredi ograde napis Stan Greben.⁶⁵ Na podlagi spremljajočega materiala je zemljevid datiran v XVIII. stol.

Slika 6

Zemljevid razmejitve dveh pašnih področij, z vrisano situacijo planine Za Grebenom. O izvoru in dataciji glej opombo 65 oz. 108

Rekonstrukcija po pripovedovanju nekdanjega solastnika planine⁶⁶ nam za čas prve polovice 19. stoletja ustvari podobo planinskega objekta, ki ima pod eno streho hrame in hudrt. Prostori so si takole sledili: klet, sirarnica, muža s pleno in tri nadstropni hudrt. V bližini na utru so kasneje postavili še en hudrt, čigar sledovi niso več vidni.⁶⁷

Za Črnim vrhom^{67a} (1513 m) (tabela 3)

Zadnje leto paše 1965.

Utro planine Za Črnim vrhom leži na položnem severnem pobočju Kaludra, na robu previsnega brega nad Vrsnikom, 1/2 ure hoje od planine Za Skalo. Vsi planinski obrati so pod eno streho. V bregu je klet, sledijo pa sirarnica, muža in hudrt. Poslopje je do lesenega ostrejšja zidano (neometan grob kamnit zid) za kritino so skodle. Tla v kleti in sirarnici so iz zbite zemlje, v muži in v hudrtu so lesena. Hudrt se na pogled (v profilu) razloči od hramov, ker je njegova streha zradi lege v bregu za stopnjo nižje od strehe hramov. Različni nivoji so spremno izkorisčeni za ugodnejši dostop živine. Tako je vhod v zgornji hudrt naravnost iz muže, v srednji in v spodnji hudrt pa z brega od strani. Vodni izvir je v bližini.

V tem stoletju se planina Za Črnim vrhom ni mnogo spremenjala. O tem pričajo fotografije in podatki za leta: do 1921,⁶⁸ do 1932,⁶⁹ do 1950⁷⁰ in do leta 1973.⁷¹

Nad Sočo⁷² (1385 m) (tabela 3)

Zadnje leto paše 1929.

Utro planine Nad Sočo je tik nad strmimi stenami, s katerimi se spušča podaljšek krnice Za Raki v dolino. Dostop iz vasi Soča preko Lemovja v 1 3/4 ure hoje po markirani poti na Bavški Grintavec.

Na utru so ruševine zidanega objekta. To je nekdanji hudrt. Kjer je bila včasih v bregu klet, stoji danes moderna lovska koča. Ob njej je rezervoar za kapnico, ki je prirejen iz starega planinskega. Na zahodni strani hramov so ostanki kamnite ograle stana.

Iz imena sklepamo, da je planina Nad Sočo najstarejša soška planina.⁷³ Označena je tudi v katastru iz leta 1813.⁷⁴ (slika 7) Čeprav jo štejejo še danes za dobro (čeprav suho) planino, je bila v primeru z drugimi zelo zgodaj opuščena. Potem so nekaj časa pasli na nej krave in konje iz Bovca.⁷⁵ Še leta 1950 so bili hrami in hudrt pod streho.⁷⁶ Staro utro je bilo više proti Malemu Grintovcu, o čemer priča ledinsko ime Staro Utro in kraj Kuhinje.⁷⁷

Bala⁷⁸ (1181 m) (tabela 3)

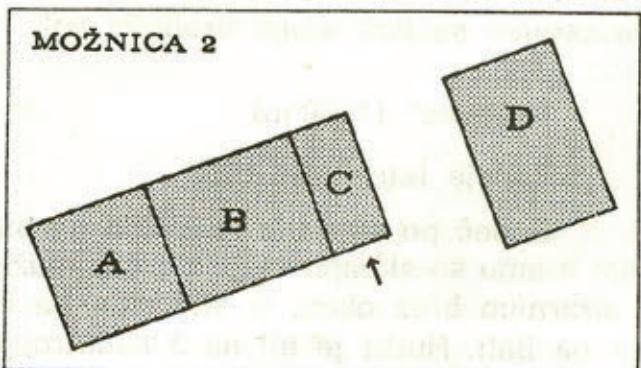
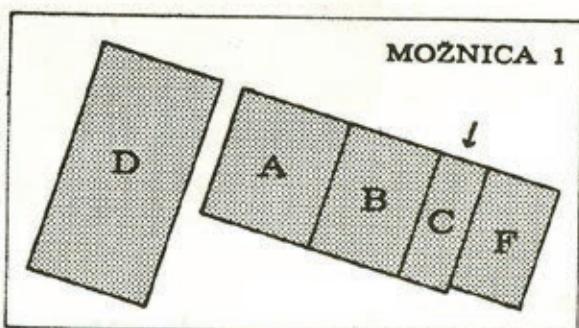
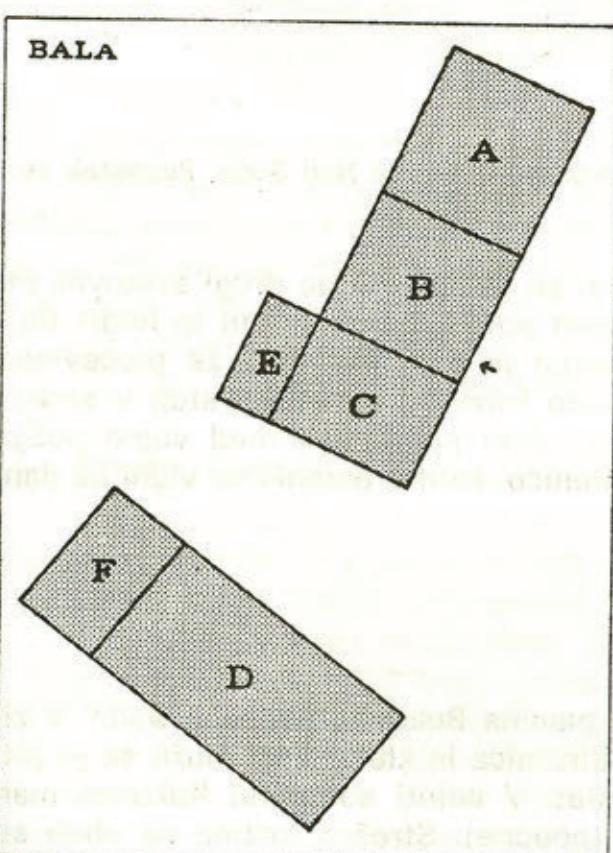
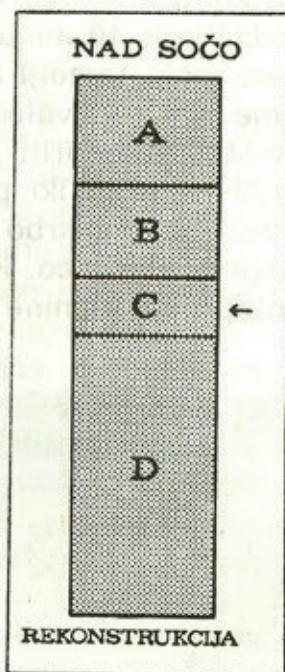
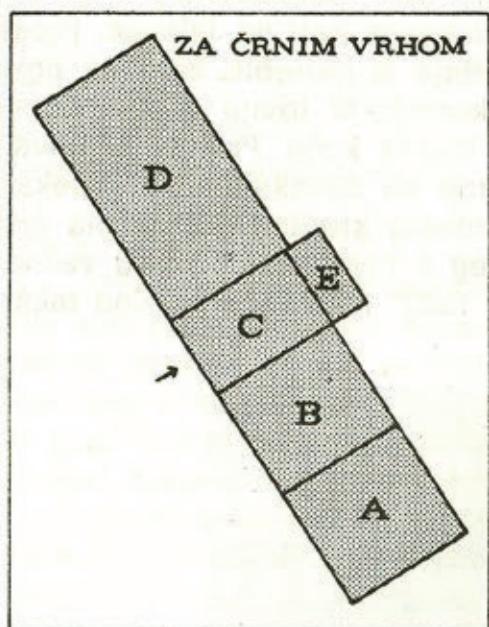
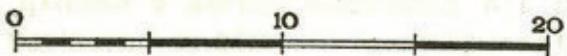
Zadnje leto paše 1968.

Hrami planine Bala ležijo na utru, ki je eno uro hoda oddaljeno od zadnjih hiš v Bavšici po markirani poti na Jalovec. Čez prelaz Čezbrežice vodi pot od planine Bala v Koritnico. Planinske objekte tvorita dve stavbi: hrami z mužo, sirarnico in kletjo ter hudrt s tremi etažami (poudni) za drobnico in svinjak. Hram je zidan (kamen in malta) z lesenim ostrešjem (masivni bukovi tramovi) in pločevino-nasto kritino. Muža je oddeljena od sirarnice z zidom, v katerem je okno za podajanje polnih kembičev mleka. Sirarnica ima svoj vhod. Tla v vseh prostorih hrama so betonirana. Hudrt ima zidano ostenje, lesene podove (macesnovi tramiči) in leseno ostrešje s kombinirano kritino (skodle in pločevina). Svinjak zav-

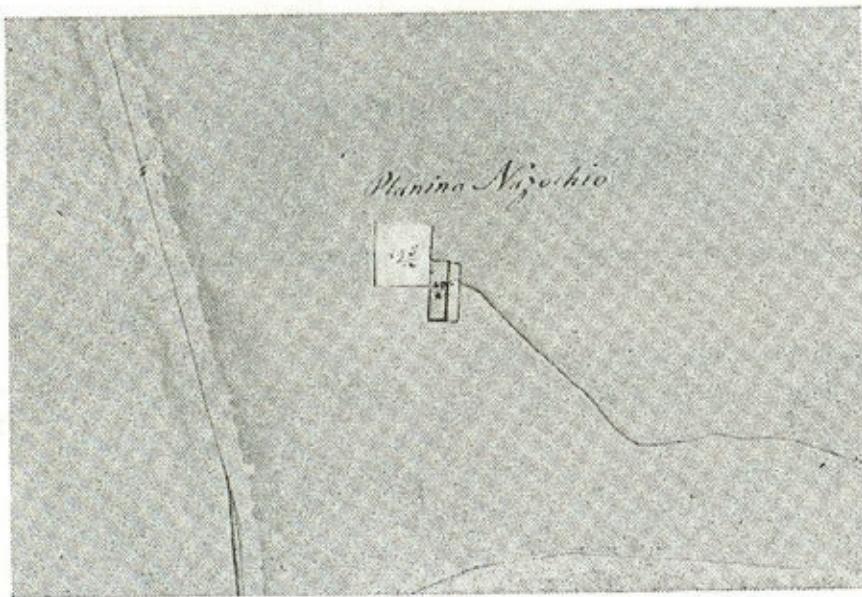
Tabela 3

Znaki pomenijo: A = klet, B = sirarnica, C = muža, D = hudrt, E = plena, F = svinjak. Puščica pomeni vhod.

T.3

zema 1/4 celotnega tlora v najnižji ravnini hudrta. Delno je vkopan v zemljo. Prostor v stanu pred mužo je betoniran in pokrit z montažnim nadstreškom (pleno). Stan je ograjen z masivno kamnito ogrado, ki izkorišča številne žive skale na terenu za svoje sestavne dele. Velik vodni rezervoar na severovzhodni strani hrama (ob zunanji steni kleti) zbira s strehe kapnico. Staro utro, imenovano Pri Koritih,⁷⁹ je od sedanjega utra oddaljeno 10 minut hoje po markirani poti na Jalovec. Prostor je zaraščen, razločijo se grobi temelji neznane gradnje in morebiti kamnita ograja stana. Kraj je dobil ime po treh velikih lesenih koritih, ki lovijo vodo močnega studenca na tistem mestu. Nad koriti je moderna lovска koča. Prebivalci Bavšice ne pomnijo, kdaj so njihovi predniki preselili hrame na današnje utro. Vsekakor je ta sprememba vplivala na preskrbo z vodo. Namesto studenčnice so na sedanjem utru uporabljali sprva snežnico. Nosili so sneg v kombačih s plazu večnega snega v bližini utra. Fotografija planine Bala iz leta 1932⁸⁰ nam kaže planino takšno,

Slika 7

Irez iz katasterskega lista (glej opombo 74). Prikazuje planino Nad Sočo. Posnetek terena iz leta 1813

kot je danes, razen rezervoarja za kapnico, ki so ga zgradili po drugi svetovni vojni, in lesene strešne kritine. Cuminov opis⁸¹ nam potrdi, da se hrami in hudrt do danes niso mnogo spremenili. Streha na hramih je bila leta 1933 že pločevinasta. Sirarnica je bila oddeljena od muže s stenico (nizko pregrado), vstop v sirarnico je bil skozi mužo. Ko so po drugi svetovni vojni popravljali med vojno požgane hrame, so na Ledinci SV od utra zgradili apnenico, katere ostanki so vidni še danes. Na Ledinci so tudi dajali drobnici sol.

Bukovec⁸² (1350 m)

Zadnje leto paše 1950.

Sodeč po opisu iz leta 1933 je bila planina Bukovec podobna Bali.⁸³ V zidanem hramu so si zapovrstjo sledili: muža, sirarnica in klet. Skozi mužo se je prišlo v sirarnico brez oken, iz sirarnice pa v klet. V celoti so hrami Bukovca manjši kot na Bali. Hudrt je bil na 3 nadstropja (poudne). Strešna kritina na obeh stavbah je bila ista — lesene skodle. Vodni izvir je v bližini utra. Danes je na planini moderna lovaska koča.

Možnica⁸⁴ (877 m) (tabela 3)

Zadnje leto paše 1942.

Danes lahko govorimo o ostankih dveh planin Možnic. Prva je delovala pred letom 1921. Drugo pa so zgradili verjetno leta 1921⁸⁵ in je zadnjikrat obratovala 1942. Možnica 1 leži v mladem bukovem gozdu na levem bregu suhe hudourniške struge ob markirani poti na Jerebico, 10 minut hoje od konca gozdne ceste v Možnici. Na položnem pobočju so sledovi porušenega kamnitega ostenja dveh stavb. Ruševine prerašča mlado bukovje. S kombinacijo skice in ustnih informacij lahko rekonstruiramo zaporedje prostorov: muža, sirarnica in klet. Svinjak je bil v nižjem nivoju z enim delom pod mužo. Hudrt je stal posebej, podrobnosti o njem niso znane. Ostanki ograje stana niso ohranjeni.

Možnica 2 leži na desnem bregu suhe hudourniške struge približno na isti višini kot Možnica 1, od katere je oddaljena v zračni črti morebiti 300 m. Ohranljeno je ostenje do višine 2,5 m, ki omogoča, da razberemo zaporedje prostorov: muža, sirarnica in klet. Na utru so še betonski stebri nekdanjega hudrta, ki je stal pravokotno na hrame. Z vodo se je Možnica 2 oskrbovala v oddaljenem izviru pod Konjem.

Staro utro možniške planine je bilo po pripovedovanju na Planji (1600—1700 m). To je planjava visoko nad Možniško planino ob poti na Jerebico. Še danes kmetje omenjajo, da je bila na Planji že od nekdaj najboljša paša. Rutar omenja Možnico, ko pravi, da so leta 1420 razsodniki v Možnici pomirili razprtije med Bolčani in Rezjani zaradi pašnih in gozdnih pravic.⁸⁶ Ne vemo, če so tedaj že stali hrami v Možnici. Kaže, da je bila v tem stoletju Možnica večkrat za dalj časa opuščena. Ko jo omenja Tuma 1911, pravi, da je opuščena.⁸⁷ Vemo, da so leta 1921 zgradili staniki v pogodbi z občino Log, lastnico planine, novo sirarno — Možnico 2.^{87a} Vendar že leta 1925 Tuma spet pravi, da je »Možnica opuščena zaradi prepovedi kozje paše«.⁸⁸ Tudi Marsano 1932 v svoji razpredelnici napiše, da je Možnica opuščana že nekaj let.

Koritnica⁸⁹ (1096 m)

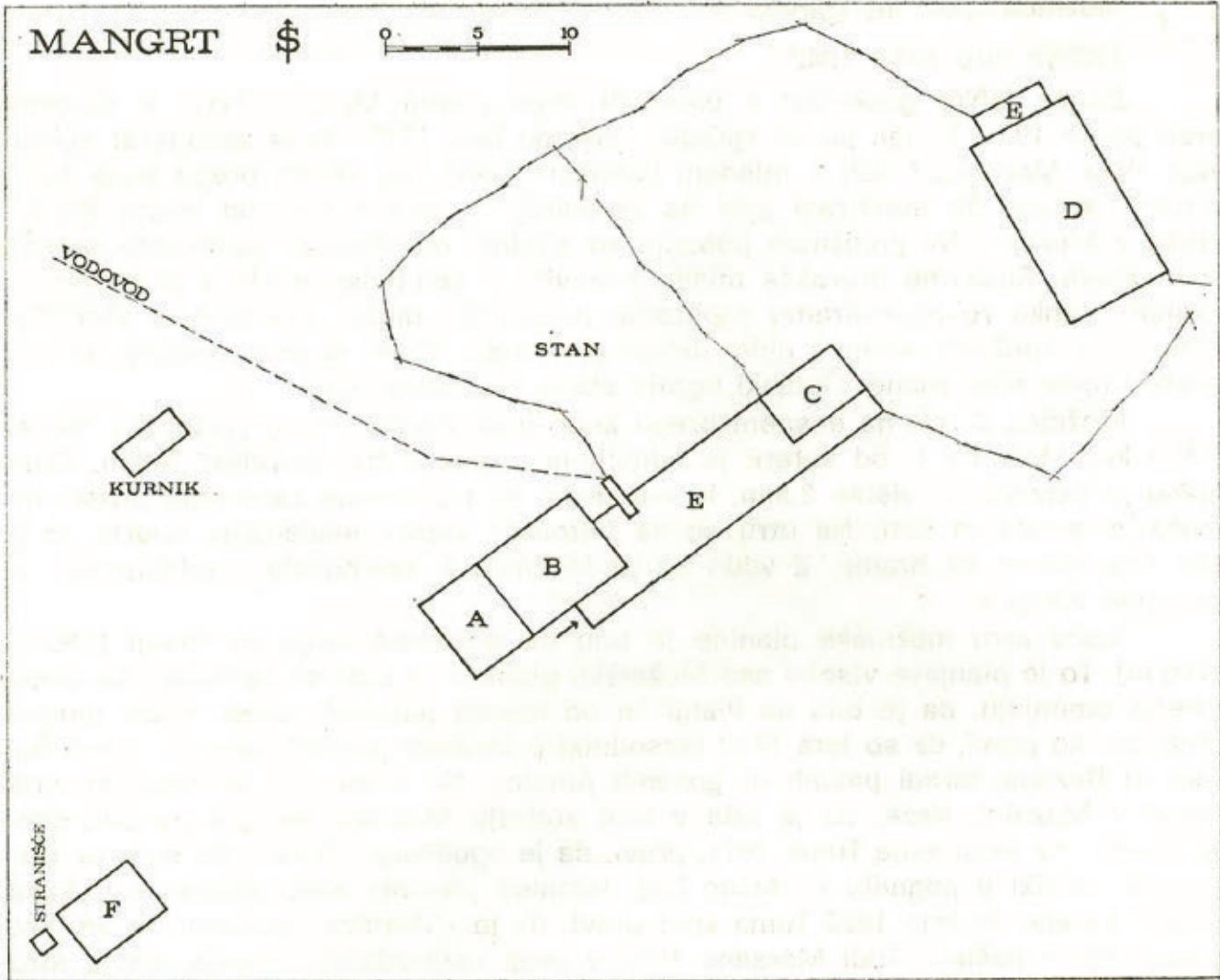
Zadnje leto paše 1959.

Utro Koritniške planine je Na brdu. Lepo se vidi s prvega velikega ovinka Predelske ceste nad Logom. Hrami in hudrt so na novo zgrajeni leta 1953. Leto pred tem je namreč starejšo planino Koritnico, ki je stala nižje od današnje, podrl snežni plaz.⁹⁰ Lahko, da misli Cumin Koritniško planino, ko govorí o planini Ucoi (1027 m).⁹¹ Druge planine kot Mangrt in Koritnica v tem predelu namreč ne poznamo. Za leto 1932 zvemo od Marsana, da je planina že štiri leta opuščena.⁹²

Planina Mangrt⁹³ (1295 m) (slika 8)

Utro je na obširni stari krčevini na desni strani Mangrtskega potoka. Teren rahlo pada proti JV. Planina je dostopna z vozilom po gozdni cesti 500 m od odcepa z alpske ceste Predel—Mangrtška koča.

Planinske objekte sestavljajo: hram s sirarnico in kletjo, velika plena, ki se razteza od hramov do muže, dvoetažni hudrt, svinjak, kravji hlev, kurnik in stranišče. Hram je zidan (kamenje, malta) in betoniran. Betonirani so temelji, zunanjji oporniki za streho pristreška, tla v sirarnici in v kleti. Ostrešje je leseno, krito s pločevinami. Velika plena (nadstrešek) med hrami in mužo ima betonske nosilce in betonska tla, leseno ostrešje in pločevinasto kritino. Lesen strop hudrta sloni na betonski nosilcih, ostrešje je leseno, kritina pločevinasta. Svinjak in kurnik sta iz desk zbiti leseni zgradbi. Tudi stranišče na luknjo je iz desk. Velik stan

Slika 8

Situacija planine po letu 1969. A = klet, B = sirarnica, C = muža, D = hudrt, E = plena, F = svinjak. Puščica pomeni vhod.

deli ograja s števnicijo v ta velk in v ta mal stan: Vodovod pripelje vodo iz oddaljenega zajetja do hrama. Salarje so oddaljene 200 m od hudrta proti vzhodu.

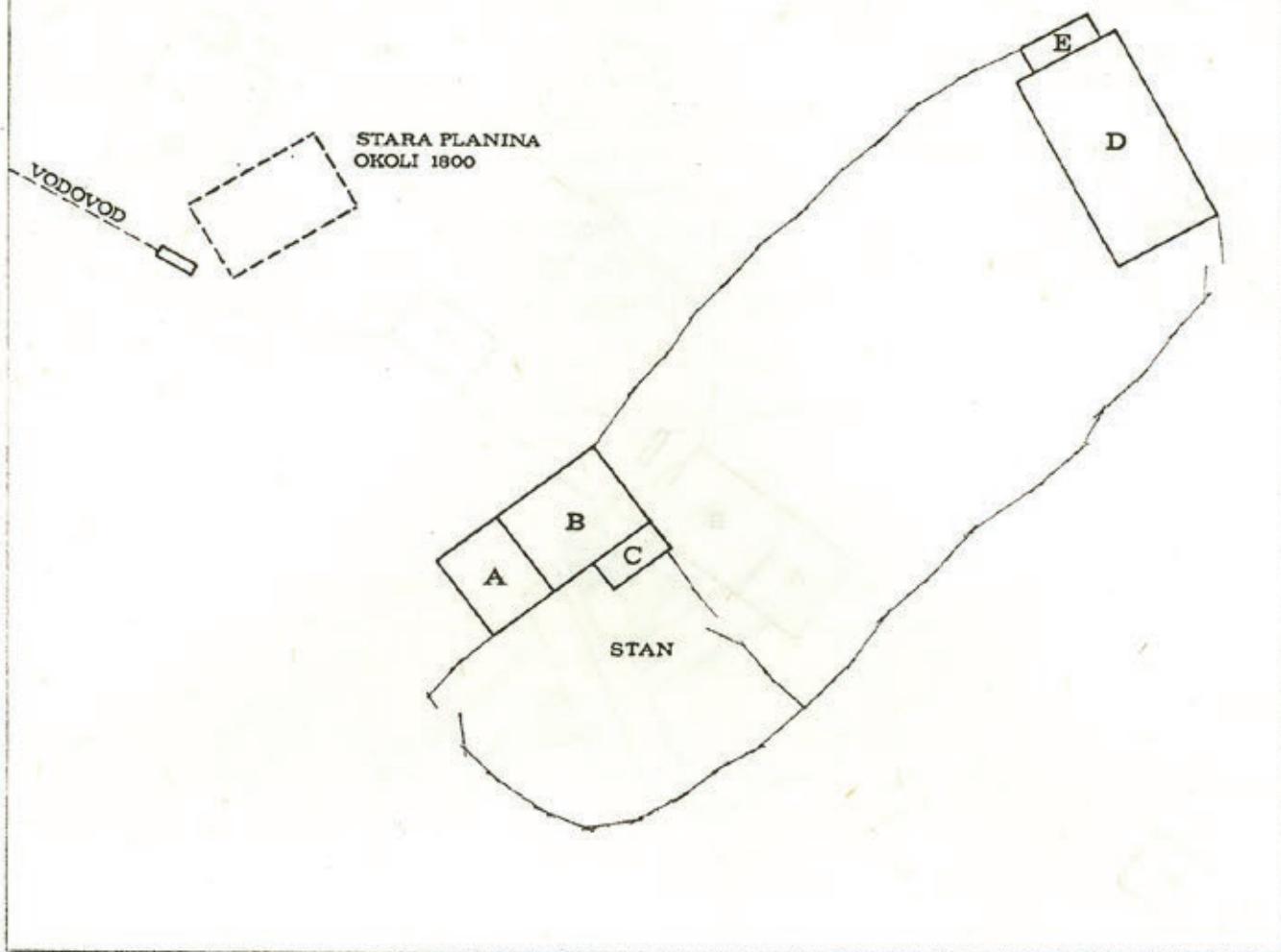
Leta 1973 je paslo na Mangrtski planini 250 ovc triindvajsetih gospodarjev.

Po ustnem izročilu, ki se kaže tudi v ledinskem poimenovanju, je bila nekdaj stara planina Mangrt na Gornjem stanu (1475 m) tik nad velikim ovinkom Mangrtske ceste, imenovanim Belvedere.⁹⁵ Danes ni več videti sledov.

Cumin omenja, da se je Mangrtska planina v dokumentu iz leta 1542 imenovala Agorida. Bila je last grofa Giorgia iz Čedada. Le-ta jo je prodal Ložanom in je ostala v njihovi lasti, s kratko prekinitevjo v 17. stoletju, do danes.⁹⁶

Ne moremo vedeti, ali je imela Agorida utro na Gornjem stanu ali blizu današnjih hramov. Planina je bila verjetno v privatni lasti, le uživanje paše je pripadal občanom Loga, Strmca, in Predela. O tem priča prepis odkupne pogodbe iz leta 1868 med privatnikoma Gašperjem Možino in Marijo Wallas in občino Log (Spodnji in Zgornji).⁹⁷

Po pripovedovanju je planina še trikrat menjala lastnika, dokler je ni leta 1939 odkupil Anton Cuder — Tici iz Bovca, ki še danes na njej mlekari.⁹⁸ Ohranjeno je izročilo, da je bila okoli začetka 19. stol. sirarnica na mestu starih vodnih korit (slika 9). Kamen — podstavek kolovrata s tega mesta so menda vzidali v današnji hram, ko so ga leta 1947 obnovili. Sedanji pastirji pomnijo letnico

Slika 9

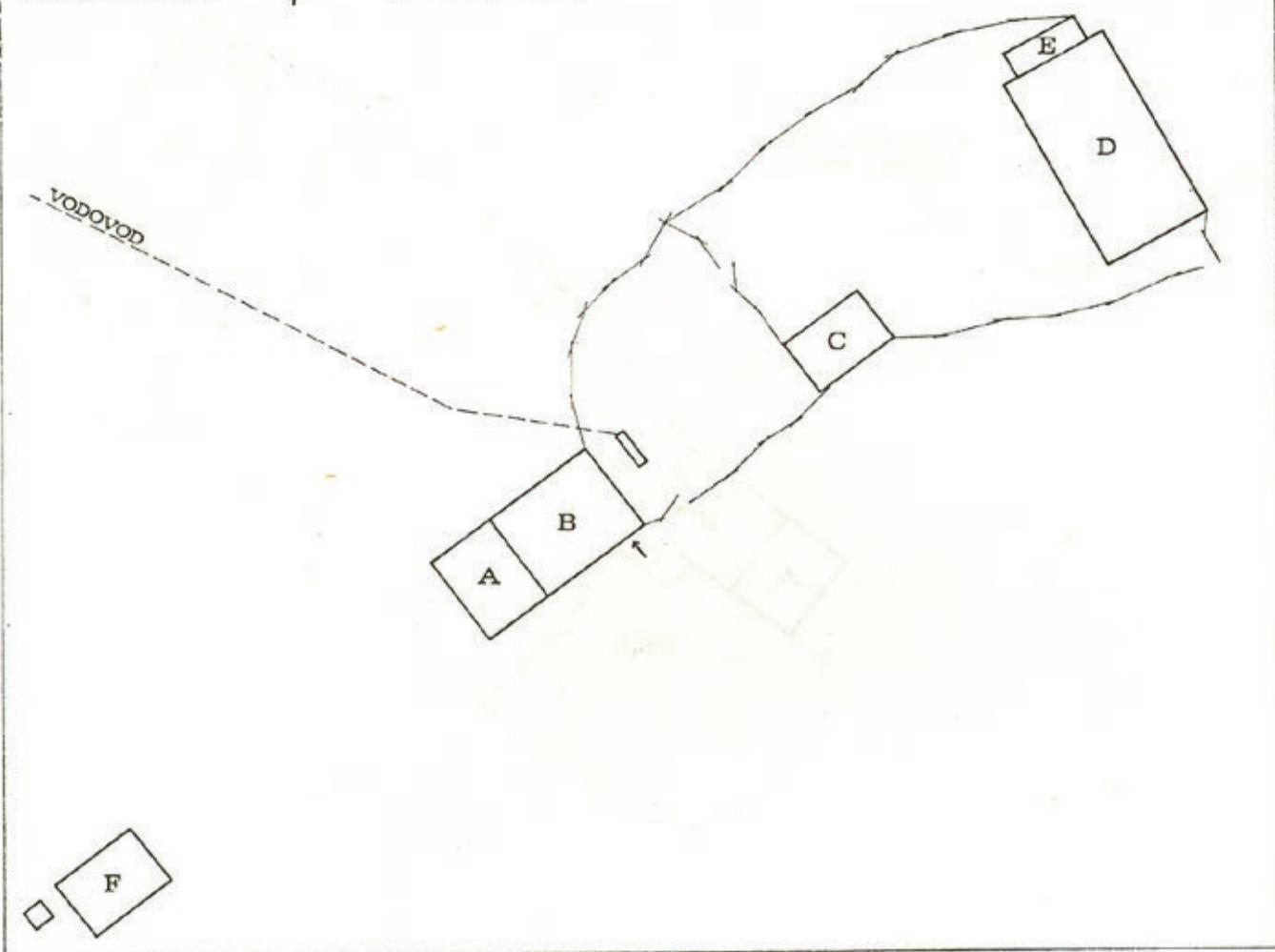
Situacija planine pred letom 1943. A = klet, B = sirarnica, C = muža, D = hudrt, E = plena

1807, vrezano v tramu starega hudrta, ki je bil med drugo svetovno vojno požgan. V tesni zvezi z Mangrtsko planino je omemba planine Na Planji,⁹⁹ ki je prav verjetno le oznaka za Gornji stan in omemba planine Ucoi,¹⁰⁰ kot da gre za prav majhno planino z dvema objektoma. Tuma pa pozna na tem mestu le skupino staj Uhóje (1034 m) in tako je tudi na specialki.¹⁰¹

Na današnjem utru je planina doživela tri velike spremembe. Najprej je stal hram na mestu starih vodnih korit. Drobnica je verjetno prenočevala na prostem. V začetku 19. stoletja so uporabniki planine prestavili hram na današnje mesto in zgradili troetažni hlev za drobnico. Muža je bila v pristrešku pred hramom.¹⁰² Iz tega obdobja vidimo še danes del masivnega kamnitega zida, ki je na eni strani ograjeval stari stan.

Leta 1943 so Italijani požgali hrame in hudrt. Leta 1946 štirje gospodarji popravijo zgradbe (v hudrtu od treh podov ostaneta dva), postavijo novo mužo in napeljejo vodovod do hramov. Postavijo svinjak (slika 10). Leta 1956 zraste hlev za krave na robu utra, 300 m proti SZ. Leta 1969 pokrijejo mužo in ves prostor od hramov z veliko pleno, ki da planini dokončno podobno (slika 8).

Uporabniki planine Mangrt načrtujejo gradnjo nove planine na mestu današnjega kravjega hleva.¹⁰³ Idejni načrt predvideva takšno razvrstitev prostorov, ki bo omogočala bolj racionalno in bolj higienско predelavo mleka, predvsem pa boljše pogoje za prehrano in prenočevanje pastirjev. Ta načrt se zgleduje pri pred-

Slika 10

Situacija planinskih objektov po letu 1946. Črke pomenijo: A = klet, B = sirarnica, C = muža, D = hudrt, E = plena, F = svinjak. Puščica pomeni vhod.

logih italijanskih kmetijskih strokovnjakov iz časa med obema vojnoma, delno pa je plod lastnih izkušenj pri planinarjenju.

* * *

Če ločimo pojem planinskega naselja od pojma planine, vidimo, da planinsko naselje v planini ni nekaj fiksnega, kar obstaja na istem mestu od ustanovitve planine dalje, ampak se utro seli in z njim vred stavbe. Od 17 obravnavanih planin jih je 8 premaknilo svoja utra kar za opazno razdaljo in višinsko razliko, 2 utri sta se le malo oddaljili od starega, za ostale planine pa ni točnejših podatkov. Nekatera utra (Možnica, Mangrt) so se kar večkrat selila.

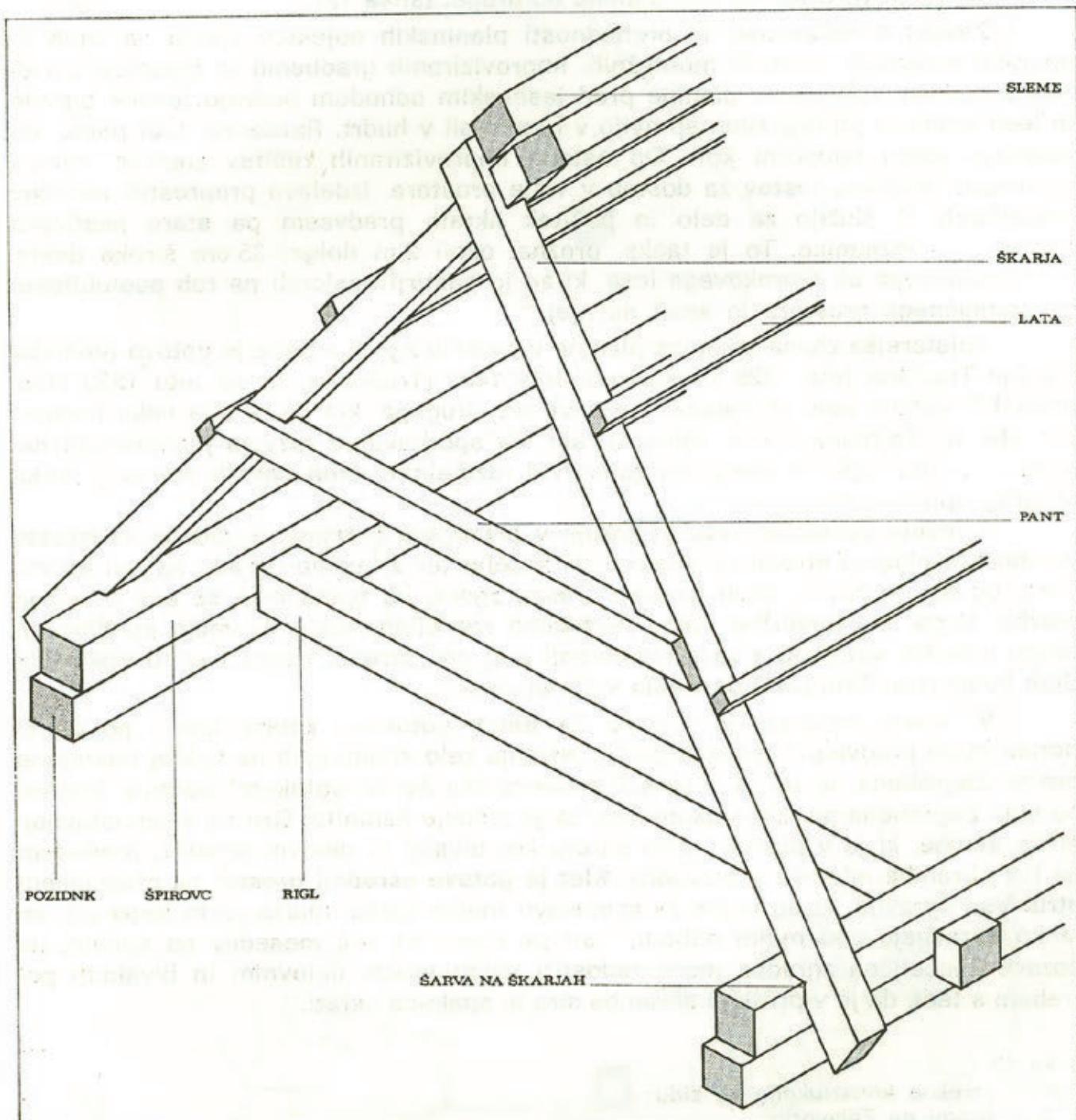
Stara utra so bila praviloma vsa na višjih mestih kot sedanja. Gozdna meja se pomika navzdol povsod v Julijskih Alpah.¹⁰⁴ Delovanje planine pa ni mogoče brez redne preskrbe s kurivom. Selitvam navzdol je v veliki meri pripomogla vedno večja želja po ugodnem pristopu, ki olajšuje prenašanje potrebščin in odnašanje predelka, pa tudi živinorejski razlogi — vedno je bolje, da se sita živila vrača s paše navzdol kot pa strmo v breg.

Planin niso samo selili, ampak tudi opuščali, pa znova ustanavljali. Od 14 opuščenih planin je 6 takih, ki so že nekajkrat v preteklosti prenehale obratovati, pa so potem spet zaživele. Nikdar v zadnjih 100 letih ni delovalo naenkrat vseh 17 obravnavanih planin.

Česte selitve v okviru planine in negotovost glede obstoja planine skupaj z visokogorskimi klimatskimi pogoji¹⁰⁵ vplivajo na gradbene rešitve planinskega naselja. Uveljavljeno je načelo funkcionalnosti in praktičnosti. Uporabniki planine pri gradnji niso gledali na udobje. Ovčarski hrami so gotovo primer najbolj asketskega bivalnega in delovnega prostora v ljudski arhitekturi zgornjega Posočja.

Vse planine druži podoben način uporabe kamna in lesa.

Najstarejši način kamnitega zidu je ohranjen na planini Za Belim potokom (slika 5). To je suh zid, zgrajen iz masivnih neobdelanih kamnov in naslonjen na žive skale v strmem zemljišču. Podoben mu je stari ognjiščni zid na Kukli, vogali ruševin Možnice 1 in stene kleti na planini Zajavor. Tudi nekatere ograde stanov so bile sestavljene iz kamnov brez uporabe malte (Veverica, V Plazeh, Za Črnim vrhom, Nad Sočo, Bala).

Slika 11
Način in poimenovanje zelo razširjene konstrukcije ostrešja in njegovih delov.

Omenjenima gradbenima materialoma se je v času med obema vojnoma pri-družil beton, primeren zlasti za izdelavo podov in okenskih ter vratnih preklad.

Les nastopa kot prevladujoč material za gradnjo starejših planin (Za Belim potokom, Kukla, Zapotok) (slika 4), pri drugih planinah pa služi za konstrukcijo ostrešja (smrekov, macesnov, v enem primeru bukov les), za kritino (klane skodle, šinkelni iz macesnovega ali smrekovega lesa), za stropove (poudne v hudrtih) in stenske opaže (muže, stranišča), predvsem pa za ograde stanov.

V konstrukciji ostrešja prevladuje način s tramom **pozidnkom** in z **riglom**, ki leži kar na pozidnku ali pa med pozidnkom in **špirovcem**. (slika 11). Pozidnka (oz. špirovca) se s šarvo oprijema **škarja**, ki prekrižana s simetrično dvojnicijo nosi sleme dvokapne strehe. Trikotno konstrukcijo škarij ojačuje **pant**. Škarje prečkajo po celi dolžini strehe **late**, ki nosijo leseno ali pločevinasto kritino. Konstrukcijski detajli ostrešja variirajo od ene planine do druge. (slika 12).

Zavest o začasnosti in prehodnosti planinskih objektov vpliva na izum in uporabo nekaterih izrazitih montažnih, improviziranih gradbenih in bivanjskih podrobnosti. Tako uporabniki planine pred jesenskim odhodom podrejo lesene ograde in lese stana in jih čez zimo spravijo v hrame ali v hudrt. Razdarejo tudi pleno, da ostanejo samo podporni koli. Od ostalih improviziranih rešitev znotraj hramov je omeniti uporabo lestev za dostop v višje prostore, izdelavo preprostih sedežev (**mužnkov**), ki služijo za delo in počitek hkrati, predvsem pa staro pastirsko posteljo — **ležaunico**. To je tanka, prožna, okoli 2 m dolga, 35 cm široka deska iz macesnovega ali smrekovega lesa, ki so jo pastirji naslonili na rob poglobljenega ognjiščnega prostora in spali na njej.¹⁰⁶

Najstarejša znana omemba planine v porečju zgornje Soče je gotovo omemba planine Trebišne leta 1328 (Trabisina), leta 1403 (Trubisina) in po letu 1535 (Trebisina).¹⁰⁷ Vendar nam ta podatek ne pove nič drugega, kot da je bila neka trentarska planina Trebišna takrat oglejska last. Za spoznavanje razvoja planinskega naselja je zanimivejši že omenjeni zemljevid razmejitve dveh pašnih področij (slika 6) (glej opombo 65).

V levem zgornjem kotu prikazuje v primitivni perspektivi zidano kvadrasto stavbo z dvokapno streho in vhodom na začelju ter z leseno ogrado na eni strani. Sredi ograde je napis: Stan Greben. Desno zgoraj od opisane je še ena podobna stavba, ki pa ima podolžno steno vertikalno razdeljeno na prvo večjo polovico in drugo manjšo, kot da gre za dve poslopji pod eno streho. Napis nad to stavbo je Stan Podgoriza. Zemljevid datiramo v 18. stoletje¹⁰⁸.

V našem katalogu je planina Za Belim potokom, katere hrami po obliki tlorisa in po predvideni rekonstrukciji ostrešja zelo spominjajo na zgoraj omenjene hrame Zagrébena, le da je v prvem primeru (Za Belim potokom) ostenje leseno, po sliki Zagrébena pa lahko sklepamo, da je zidovje kamnito. Gre za najenostavnnejši tip stavbe, ki je v planini lahko služila kot bivalni in delovni prostor, predvsem pa kot shramba mlečnih proizvodov. **Klet je gotovo osrednji prostor na planinskem utru.** Vsa opravila, ki so nujna za predelavo mleka (paša, molža, celo sirjenje), se lahko opravlja pod milim nebom,¹⁰⁹ sir pa mora bit več mesecev na suhem, da dozori. Enocelična zgradba more zadostiti najnujnejšim delovnim in bivalnim potrebam s tem, da je v pritličju shramba sira in spalnica hkrati.¹¹⁰

Slika 12

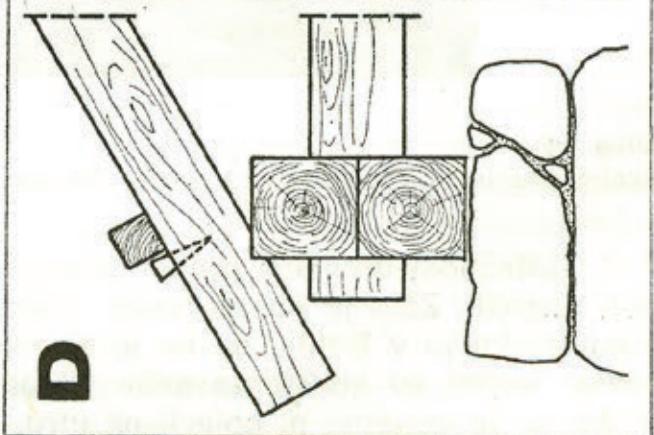
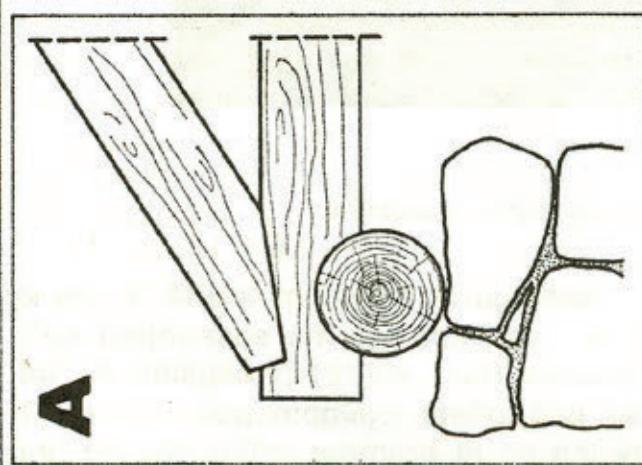
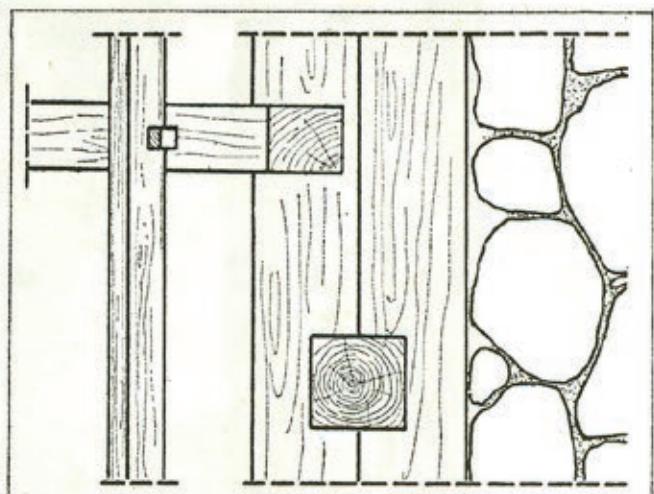
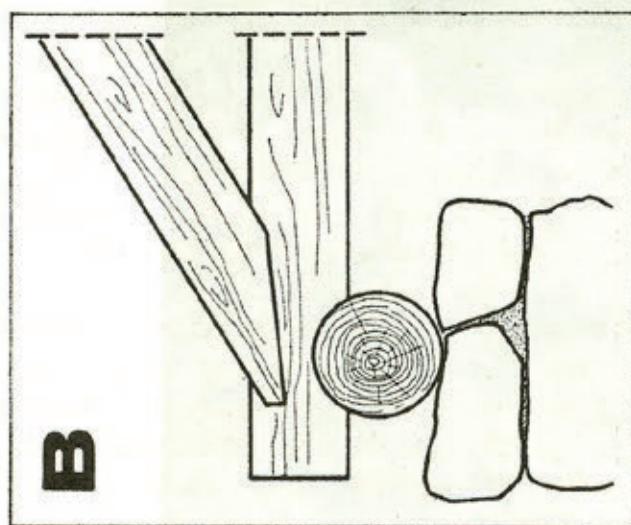
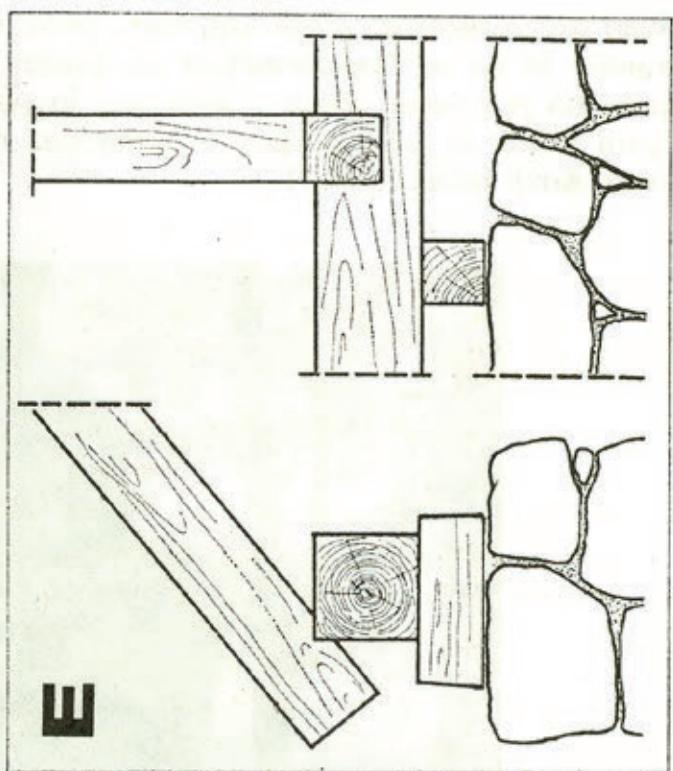
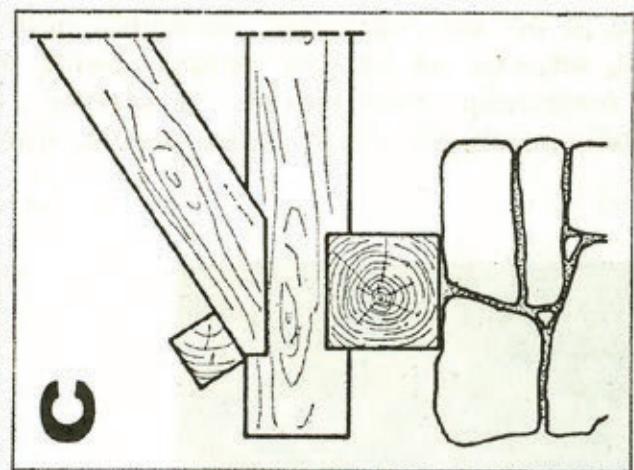
Detajli strešne konstrukcije na zidu:

A, B = hrami na Zajavorju

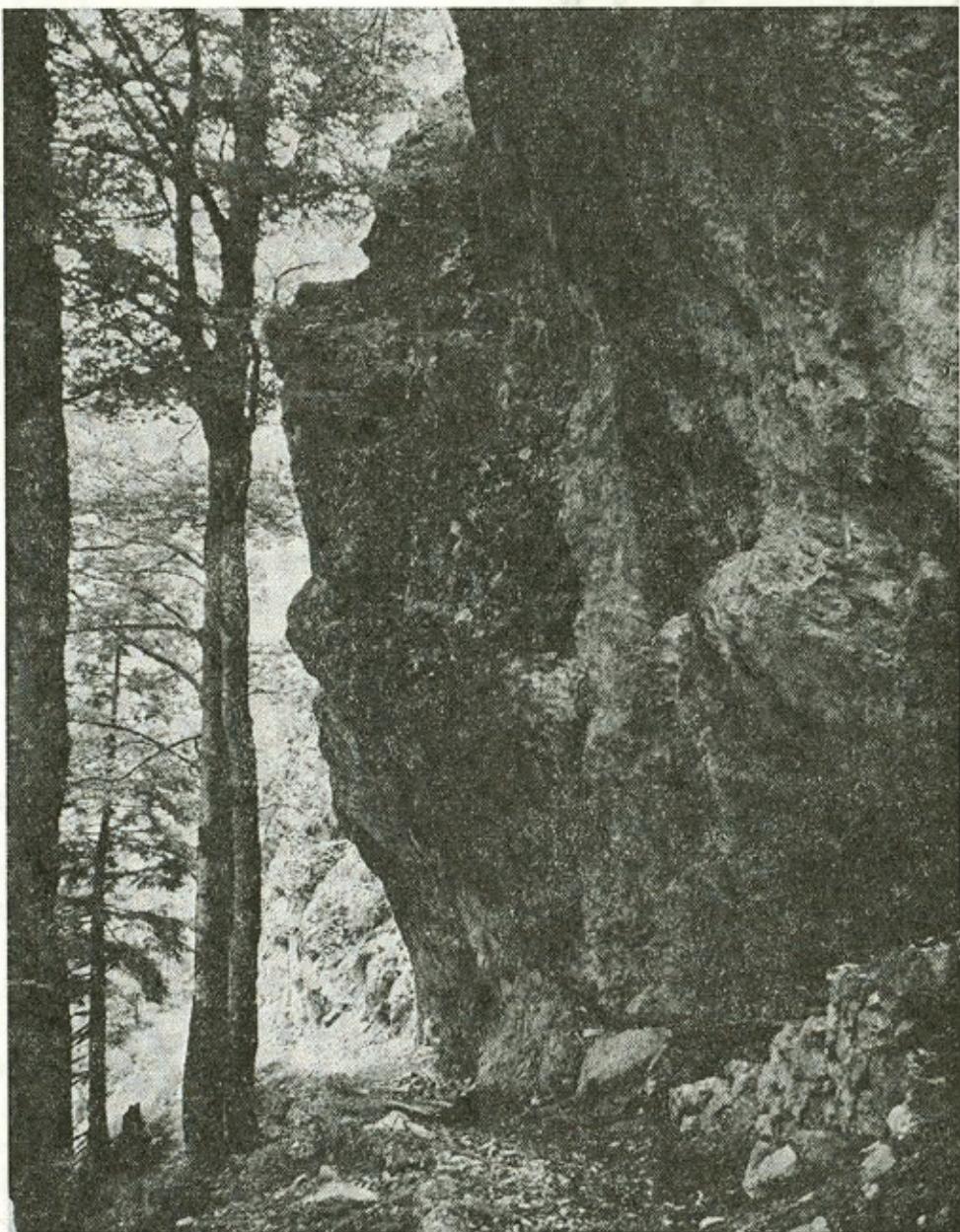
C = hram Za Črnim vrhom in Za Skalo

D = hudrt Za Črnim vrhom, Za Skalo in hram na Trebišni

E = hudrt na Trebišni

Vendar so bili hrami Za Belim potokom dvoprostorni z vhodom na čelni strani. Podobna je bila Kukla, le da je bil vhod od strani. Prvi prostor je pri obeh služil kot sirarnica, drugi kot klet. Torej se je pri tej najstarejši ohranjeni obliki hramov le še molža opravljala na prostem, sirjenje pa že pod streho. Živina je spala na prostem, ljudje v sirarnici in na podstrešju (nad kletjo). Na planini Za Belim potokom so za zaščito živine čez noč uporabljali visok skalni previs, imenovan Kozji jaček (slika 13).¹¹

Slika 13
Skalni previs, imenovan Kozji jaček, na planini Za Belim potokom

Mlečnost drobnice precej pade, če prenočuje na prostem v slabih vremenskih pogojih. Zato je nastal hudrt. Vendar ne tako, kot npr. na sosednjem ovčarskem področju v Dolini, da se je streha hramov (tam kliete) podaljšala do tal.¹² Bovški hudrti so stavbe za sebe ali pa so priključeni hramom pod isto streho. Hudrt pa se verjetno ni pojavil na utru, preden se ni hramom priključila še muža — zasilen, z lesom obit pristrešek na začelju stavbe. Tak tip hramov z mužo v pristrešku še danes lahko vidimo na nekaterih opuščenih planinah. (Veverica,

Zapotok). Muža je bila na ta način priključena tudi hramom na Trebišni pred letom 1914.¹¹³ S hudrtom dobimo dva nova značilna tipa planinskega obrata:

1. Na utru sta dve ločeni stavbi — hrami (muža, sirarnica, klet) in hudrt. Tako je na planinah: Zapotok, Možnica 1, Možnica 2, Bukovec, Bala).
2. Na utru je ena sama dolga stavba, v kateri so združeni hrami in hudrt v eni vrsti. Tako je na planinah: Zajavor, Veverica, Za Skalo, Za Črnim vrhom, Trebišna, Nad Sočo, Za Grébenom, Za Depjem.

Oba omenjena tipa nastopata še vsak v eni varianti, ki nam prikaže razvojno pot stenice, značilne pregrade med mužo in sirarnico.¹¹⁴ Stenica je lahko lesena ali zidana. Na njej so pastirji jedli iz skupnega kotla tako, da so jo obstopili z dveh strani (iz muže in iz sirarnice). Na planini Za Depjem in na Bali so steno med mužo in sirarnico dvignili do stropa in tako ločili oba prostora. V steni je samo odprtina za podajanje polnih kombačev mleka. Sirarnica je dobila poseben vhod.¹¹⁵

Tipološki razvoj planinskega naselja v porečju zgornje Soče pa s tem še ni končan. Med obema vojnoma so si Italijani prizadevali, da bi postavili na noge gojenje ovc.¹¹⁶ Med osnovnimi pogoji za pridobitev kmetijskega posojila je bila ureditev osnovnih delovnih, bivanjskih in higieniskih pogojev na planinah.¹¹⁷ Ta pot je vodila v moderno planinsko živinorejo, vendar duh izboljšav med ljudmi ni našel pravega odmeva zaradi sočasne italijanske raznarodovalne politike. Med obema vojnoma postavljene norme posodobljenega planinskega pašništva so našle odmev šele po končani vojni. Lep primer novejše miselnosti pri delu z drobnico je planina Mangrt (slike v katalogu). Muža je ločena od hramov in betonirana. Po vsaki uporabi jo očistijo s tekočo vodo. Hudrt stoji posebej, oddaljen od sirarnice in od muže.

Podobno razvojno pot je ubrala planina V Plazeh, vendar je bila kmalu nato opuščena.

Vse opisane vrste planinskih naselij lahko razdelimo v 4 glavne tipe (slika 14), ki so se razvili v kratkem času od začetka 20. stoletja do danes.¹¹⁸ Podatki, s katerimi nastopa vsaka planina v katalogu, so selekcionirani po načelih skupnega imenovalca. To pomeni, da so od vsake planine zbrani tisti podatki, ki jih more dati tudi najmanj ohranjena med njimi. Zato je težišče obravnave na razvoju razvrstitve prostorov, ki ga je mogoče slediti enako dobro v literaturi in na terenu, pri obstoječih in razrušenih planinskih stavbah. Takšno niveliranje podatkov je predpogoj za primerjavo.

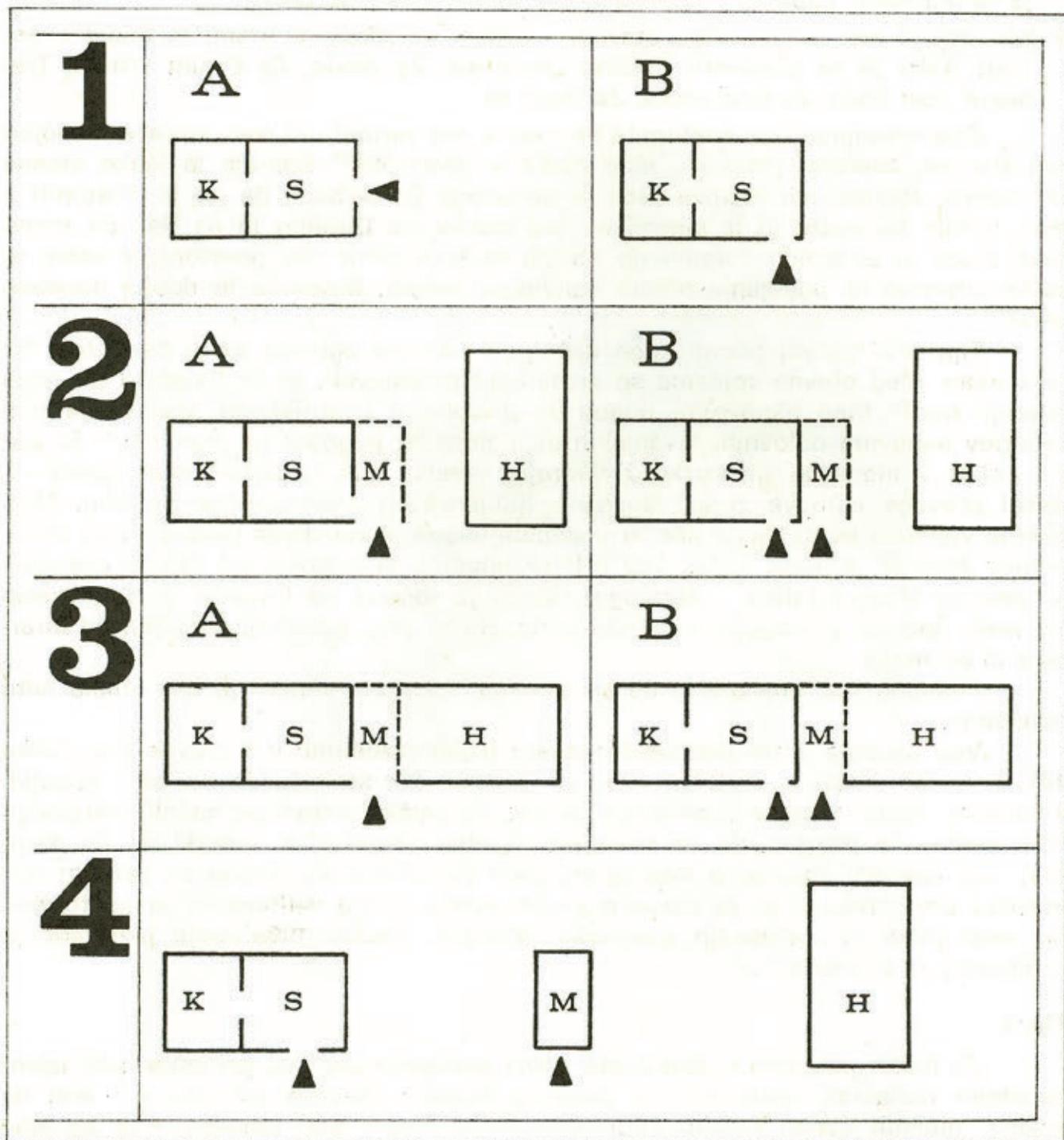
Tip 1

Za Belim potokom in Kukla sta edina planinska objekta, pri katerih še lahko zagotovo razločimo dvoprostorno zasnovo hramov. Seveda mislimo pri tem na hrame mlečnih ovčjih planin, kajti marsikje v Trenti tudi enoprostorne zgradbe na planinah še v bližnji preteklosti niso bile nobena redkost. Na planinah Tenta in Kranjska planina sta stali taki **bajti** za jalovčarja (pastirja jalovine).¹¹⁹ Majhnost hramov zato ne more biti argument za veliko (tipološko) starost. Planinski stavbi na Kukli in Za Belim potokom sta (lahko) tipološko stari,¹²⁰ obenem pa specifične okoliščine opravičujejo njuno majhnost in propad.¹²¹

Tip 2

Planine Zapotok, Možnica (1, 2), Bukovec in Bala so nekdaj vse stale na manjših utrih višje v pogorju in danes lahko samo sklepamo, kakšno dediščino zaslove planinskega naselja so prinesle na novo utro s seboj in kakšne novosti so pridobile na novem utru. Pri vseh (razen za Zapotok in Balo) je bila potrebna rekon-

strukcija po virih za določitev lege hudrta, ki je bil v primeru s hrami provizorična zgradba. Danes ne obratuje več nobena planina tega tipa.

Slika 14

Razpredelnica osnovnih tipov ovčjih planin v porečju zgornje Soče. Tlorisi so shematski. Za primerjavo z dejanskim stanjem glej Tabele 1, 2 in 3 po naslednjem ključu:

Tip 1 A — Za Belim potokom

Tip 1 B — Kukla

Tip 2 A — Zapotok, Možnica 1, 2, Bukovec

Tip 2 B — Bala

Tip 3 A — Zajavor, Trebišna, Za Skalo, Za Črnim vrhom, Za Grebenom, Nad Sočo, Veverica

Tip 3 B — Za Depjem

Tip 4 — Mangrt, (V Plazeh, Koritnica)

Znaki v prostorih pomenijo: K = klet, S = sirarnica, M = muža, H = hudrt

Tip 2 je pravzaprav edini tip planinskega naselja na pašnem področju Bavšice in Koritniških vasi, razen Mangrta, ki pa se je tudi razvil iz istega tipa. Med značilnostmi dominira ločenost hudrta od hramov, ki se na bavškem in koritniškem področju kaže kot (zavestna) tendenca, v Trenti pa kot slučaj (izjema).

Tip 3

Planine Zajavor, Veverica, Trebišna, Za skalo, Za Črnim vrhom, Za Grébenom, Za Depjem in Nad Sočo so tiste planine, ki so s svojo razvrsttvijo postale sinonim za ovčjo planino v Posočju. Odlikuje jih velika skladnost s terenom. Lega na pobočju omogoča dostop na vse nivoje hudrta in hramov. Nagnjenost zemljišča je pogoj za odtekanje živalskega blata (luže). Razen planine Nad Sočo in Veverica so vse druge na levem bregu Soče, kjer so dobre travnate površine in številni vodni izviri.¹²² V preteklosti je veliko pomenil dostop na Komno, nepregledno pašno prostranstvo. Dve planini tega tipa (Za Skalo in Za Depjem) še delujeta. Tip 3 je omejen na trentarsko in soško pašno področje.

Tip 4

Ta tip zastopa planina Mangrt, ki nam kaže, do katere stopnje se lahko razvije planinsko naselje na ovčji planini, ne da bi se spremenila prastara sirarska tehnologija, ki je še vedno temelj vsake žive planine. Opuščena planina V Plazeh, ki se je z oddelitvijo hramov pričela razvijati iz 3. v 4. tip, pa nam priča, da stopnja »naprednosti« razvrstitve prostorov (obratov) ni v neposredni zvezi z razlogi za opuščanje planin.

Na rob vseh omenjenih tipov planinski naselij moramo postaviti planino Zapotok, ki s svojima lesenima hudrtoma odpira stalno vprašanje o poreklu planinarjenja na tem področju. V jedru tega vprašanja, ki je že uvod v razmišljjanje izven pričajočega okvira, je poznavanje medsebojnih vplivov treh velikih sosednjih pašnih področij: porečja zgornje Soče, Doline in Furlanije.

POJASNILO MANJZNANIH BESED

Hram, hrami	Beseda označuje skupino planinskih obratov — mužo, sirarnico in klet, ki so na večini ovčjih planin pod isto streho. Izraz se uporablja v množini, mislimo na omenjene tri obrate združene v eni stavbi, (slika 1). žene v eni stavbi, (slika 1).
Hudrt	je ovčji in kozji hlev, navadno v več nadstropjih. Na vrhu so koze, spodaj ovce. Na Zapotoku sta bila dva »hudórja« — eden za ovce, drugi za koze (Trentar 74).
Jahčer	Vsak z lesom obit prostor na podstrešju. Jahčer na planini (navadno je nad kletjo ali nad mužo) služi za spalnico pastirjem. Lesena golida, ki jo rabijo pri molži.
Kembač	je shramba in zorilnica sira. To je najbolj zaprt prostor na planini, kamor ima dostop samo mlekar. Če stojijo hrami v pobočju, je klet prva od brega navzdol. Navadno je vkopana v zemljo. V kleti so shranjene nekatere sirarske potrebščine.
Kolovrat	Leseno vratilo, na katerem je obešen sirarski kotel.
Ležaunica	Lesena deska, na kateri so v preteklosti spali pastirji ob ognju.
Luža	Živalsko blato, ki ga voda izpira v smeri naravnega padca zemljišča.
Muža	Prostor, kjer molzejo drobnico. Muža je v večini primerov prvi prostor v hramih, skozi katerega moramo, če hočemo v sirarnico in dalje v klet. Na večjih planinah je muža z lato pregrajena v dve vzdolžni polovici (1. in 2. muža). V vsaki sedijo pri molži

	po trije pastirji. Ovce prihajajo iz stana skozi zapore (zaprnce) v leseni steni in ko so pomolžene, odhajao v hudrt oz. v prednji stan (slika 1).
Mužnk	Lesen stolček z okroglim sedalom na treh nogah ali okroglo tnalo z zasekanimi vdolbinami za ročaje pri straneh.
Pehtr	je staro ime za predsednika planinske kompanije. Ohranjeno je v Trenti.
Plena	Nadstrešek nad vstopom v mužo iz stana (slika 1).
Salarje	Leseni žlebovi, v katere polagajo drobnici sol s koruzno moko.
Sirarnica	Osrednji prostor hramov, ki služi za delo in prebivanje. Tu imajo mesto: sirarski kotel na kolovratu, nekatere mlekarske potrebsčine, pograd za spravnika in drva na sušivnicah. Sirarnica nima stropa, dim se vali prosto pod streho. Po lestvi se pride iz sirarnice v zgornje prostore nad klet ali nad mužo. Vhod v sirarnico je iz muže mimo stenice skozi »vratca«. Novejše sirarnice imajo strop (dim odvaja napaj) in poseben vhod, da so ločene od muže (slika 1).
Sounice	Mesto na planini, kjer dajejo drobnici sol.
Stan	Ograjen prostor za drobnico, ki se razteza na tisti strani hramov, kjer je vhod v mužo za živali (slika 1).
	Če sta na planini dva stana, ima drugi (ki ne služi za zbiranje drobnice pred molžo) dodatno ime — »prednji« stan ali »ta velk« stan.
Stenica	je lesena, klopi in mizi hkrati podobna pregraja med mužo in sirarnico, ki služi pastirjem za mizo (nanjo postavijo kotel s polento) in obenem zapira drobnici pot iz muže v sirarnico. Stenica se razteza približno na 2/3 širine hramov. Ostali del zapirajo nizka vrata »vratca« iz muže v sirarnico (slika 1).
Utro	Najožje zemljišče planine, na katerem so planinske stavbe in stan.

Natančne podatke o citirani literaturi poišči v poglavju Literatura.

¹ Melik 187

² Melik 89, 188

³ Podatki o številu živine na Bovškem za leto 1870: 1451 govedi, 10495 ovc, 6013 koz. V: Rutar 319.

⁴ Za razdelitev na pašna področja primerjaj priloge v Melikovi knjigi in poglavje Bovške planine v isti knjigi. Melik: Planine . . .

⁵ O tem priča pripovedovanje Trentarjev in značaj stavbnih objektov samih, ki so bolj pastirska zavetišča kot gospodarski obrati.

⁶ Tuma (10) 39

^{6a} Podatke o višini glej v sledečem poglavju (katalogu).

⁷ Melik 52; Cumin (1) 14

⁸ Dvorsky 13

⁹ Novak (1) 358, razлага besedo utro = od živine utrt prostor ob hramu; Glej tudi: Badjura 272.

¹⁰ Melik 276

¹¹ Melik 189; Novak (1) 356, 357; Ložar 172

¹² V literaturi ni enotnosti v polmenovanju planinskih objektov. Primerjaj kako različni opisovalci in raziskovalci poimenujejo glavne prostore (obrate) na planini. Za osnovo primerjave služi Izrazoslovje, ki ga uporablja pričujoči prispevek.

	Abram	Tuma	Ložar	Novak
hram, hrami	stan	stan	—	hram
hudrt	hudór	hudor, kozac	—	hlev, hudrt
muža	molznica	muža	muža	molža
sirarnica	sirarnica	kuhinja	stanišče	kuhinjski prostor
klet	sirnica	sirnica	klet	klet
stan	kozac, staja	medrje	—	—

¹³ Od neposredno uporabljenje literature (19 avtorjev, 33 prispevkov) so avtorji takole razdeljeni po strokah:

Etnologi 3

Geografi 5

Zgodovinarji 2

Potopisci, domoznanci 7

Gospodarstveniki 2

¹⁴ Glavnino tvorijo podatki iz terenskih zapiskov etnološke raziskave Goriškega muzeja, poleti 1973, katere rezultat je bila razstava: Ovčje planine v porečju zgornje Soče 73 (Tolmin — november 1973, Kromberk — april, maj 1974).

Gradivo terenske raziskave Slovenskega etnografskega muzeja (julij 1952) na tem mestu ni bilo uporabljeno.

- ¹⁵ Osnovni opisi planin se nanašajo na leto 1973, razen za planini Bukovec in Koritnica, ki tega leta nista bili obiskani.
¹⁶ Podatki o višini planin so povzeti po planinski karti: Julisce Alpe (zahodni in vzhodni del) v založbi PZS 1973.
¹⁶ Tuma (11) 34
¹⁷ Lep opis planine glej v: Trentar 73, 74.
¹⁸ Glej tloris hramov na Zapotoku v: Novak (1) 358 in risbo notranjosti prav tam 356.
¹⁹ Povedal Anton Tožbar — Špik iz Trengle.
²⁰ Tuma (9) 181
²¹ Franciscejski kataster: Trenta desni breg, mapa 235, fol. XXIV, Arhiv Slovenije, Ljubljana (posnetek terena iz leta 1813).
²² To je povedal Anton Tožbar, ker se je spomnil, da je njegov oče (rojen 1874) imel 18 ali 19 let, ko so postavljali drugi hudrt.
²³ Gre za tri listine, ki so v privatnem arhivu Jožefa Tožbarja — Špika iz Trengle (kopije so v arhivu Goriškega muzeja):
 — prva listina (rokopis v slovenščini) je pobotnica o plačilu predplačila za planino Zapotok, datirana: 3. julij 1889 v Bovcu. Podpisani je neki Mlekuž in priči.
 — druga listina (rokopis v nemščini) je pobotnica (Quittung) o prodaji in plačilu planine Zapotok z dne 16. julija 1869 v Bovcu. Podpisani je spet Mlekuž, priča, Anton Tožbar in Andrej Wärtl.
 — tretja listina je posestna pola planine Zapotok, ki glasi na ime Jernej Košir, Kranjska Gora, ki je ne moremo točno daturati. Po hišnem izročilu je prišla v last Tožbarjev po odkupu Kranjskogorskega deleža planine Zapotok, kar se je zgodilo pred zgoraj omenjenim odkupom bovškega deleža.
²⁴ Dvorsky, priloga VI, VII
²⁵ Trentar 73
²⁶ V letih prekinite paše na Zapotoku (zaradi smrti mlekarja Kverha) so gospodarji iz Zgornje Trengle pasli v Bali. To je povedal Anton Šolar — Urh iz Bavšice, mlekar na Bali v letih 1965—1968.
²⁷ Povedal Anton Tožbar — Špik, Trengle.
²⁸ Tuma (11) 39; Abram 81
²⁹ Tuma (3) 85
³⁰ Anton Pretnar — Furlan, Trengle, bivši solastnik planine Kukla.
³¹ Dvorsky 26
 Anton Tožbar Špik iz Trengle se spominja izročila, da je Kukla opuščena že leta 1870.
³² To pove Anton Pretnar Furlan.
³³ Trentarji rečejo tudi: U klinji.
³⁴ Jože Komac-Mota iz Trengle je po lastnih besedah kozaril v zadnjem letu paše na planini Za Belim potokom, vendar se ne spominja ali leta 1904 ali 1905. Drugih virov o tej planini ni.
³⁵ To vesta Anton Kravanja-Kopiščar in Andrej Hosner-Kurtl, oba iz Trengle.
^{35a} Tuma (11) 20.
³⁶ Dvorsky 26
³⁷ Cumin (1) 19; Marsano 45
³⁸ Abram 53; Tuma (2) 6; Vojvoda označuje Zadnjico kot posebno planino, opuščeno v zadnjih 20 letih; (Vojvoda, zemljevid v prilogi).
³⁹ Tuma (11) 36: Trentarji rečejo: Berebica.
⁴⁰ Marsano 45; Trentarji pomnijo, da je bil hudrt pod isto streho s hrami, kar je glede na lego utra tudi najverjetnejše, seveda na terenu o tem ni več sledov.
⁴¹ Franciscejski kataster: Trenta desni breg, mapa št. 235, fol. XXX, Arhiv Slovenije, Ljubljana (posnetek terena iz leta 1813).
⁴² Dvorsky 26
⁴³ Tuma (6) 169 in Tuma (11) 36
⁴⁴ To sta povedala Trentarja Anton Kravanja-Maslc in Andrej Hosner-Kurtl.
⁴⁵ Tuma (11) 46; uporablja plsavo: Trebiščina.
 Planina Trebiščna se označuje ponekod tudi z imenom Lepoč, kar Tuma kritizira. Tako združuje Marsano obe imeni za oznako ene planine (glej Marsano 44). Nasprotno pa označuje Vojvoda, Lepoč kot posebno planino, opuščeno pred letom 1945 (glej Vojvoda, zemljevid v prilogi).
⁴⁶ Tako pove Alojz Kravanja-Tonšč iz Trengle, nekdanji solastnik in pehtr (predsednik) Trebišne.
⁴⁷ Kos pozna omembo Trebišne v letih 1328, 1403 in po letu 1535 (glej Kos 13 in opombe prav tam).
⁴⁸ Dvorsky 39 in črna skica tlorisa na 41.
⁴⁹ Marsano 16
⁵⁰ Tuma (11) 46
⁵¹ Tako imenuje planino uradni občinski spisek trentarskih planin iz časa pred prvo svetovno vojno. V: Arhiv občine Soča, hramba: Pokrajinski arhiv, Nova Gorica.
⁵² Tuma (7) 148
^{52a} Primerjaj različno poimenovanje prostorov pri op. 12.
⁵³ Tuma (7) 70
⁵⁴ Marsano 45
⁵⁵ Tuma (11) 48
⁵⁶ Planina 238; avtor omenja stare hrame »Na stari mutri«, kar je lahko edino Na starem utri, kot pastirji tudi v resnici pravijo.
⁵⁷ Tuma (5) 145
^{57a} Ivan Kavš-Kavšč, Na skali. Spravnik na planini Za Skalo.
⁵⁸ Tuma (11) 48, 52; Tuma dosledno uvaja Duplje. Sočani vedno pravijo Za Depjem. Planina 237 uporablja: Za dupljem.
⁵⁹ Tega se spominja Ivan Komac-Flutač iz Vrsnika, spravnik Za Depjem leta 1973.
⁶⁰ Planina 238; Planino kupil 18 soških kmetov leta 1899 za 6600 goldinarjev od kmetov iz Volarij. Črni Janez 188, vsekakor leta 1907 že omenja, da je planina Za Depjem soška last.
⁶¹ Zasebna fototeka Jake Čopa iz Rodin pri Žirovnici.
⁶² Podatke o povojni gradnji je dal Ivan Komac-Flutač, Vrsnik.
⁶³ Tuma (11) 51; Tuma napiše: Za Grébenom.
⁶⁴ Rutar 139 omenja prepir med Drežničani in Čezsočani za planino Za Grébenom leta 1695.
⁶⁵ Zemljevid hrami Pokrajinski arhiv (Archivio provinciale) v Gorici (fotokopijo hrami Goriški muzej, Nova Gorica).
⁶⁶ Jožef Hosner-Petrca iz Lepene, bivši solastnik Zagrebena in zadnji mlekar na tej planini.
⁶⁷ Dva hudrta omenja tudi Marsano v svoji razpredelnici. Marsano 43.
^{67a} Tuma (11) 48.

- ⁶⁸ Tuma (4), opis planine med vrsticami celotnega članka.
⁶⁹ Marsano 45
⁷⁰ Fotografija št. 40 v: Melik 216.
⁷¹ Opis po terenskih zapiskih leta 1973.
⁷² Tuma (11) 35
⁷³ Planina 238
⁷⁴ Franciscejski kataster: Soča desni breg, mapa 215, fol. X, Arhiv Slovenije, Ljubljana. Približno na mestu sedanjega utra je zarisana podolgasta zgradba in napis Na zochio (posnetek terena iz leta 1813).
⁷⁵ Cumin (1) 19
⁷⁶ Fotografija hramov od zahodne strani, zasebna fototeka Jake Čopa (op. 61).
⁷⁷ Tuma (11) 35; Za staro utro je vedel tudi Alojz Klavora-Mihc, iz Soče.
⁷⁸ Bala pride od Valle. Tuma (11) 34 in opombe.
⁷⁹ Tuma (11) 34
⁸⁰ Marsano 14
⁸¹ Cumin (3) 32
⁸² Tuma (11) 34
⁸³ Marsano 42, 43; Cumin (3) 32; Za Bukovec uporabljam samo literaturo in ustne podatke.
⁸⁴ Tuma (11) 14, 18.
⁸⁵ Povedal Tomaž Mlekuž, iz Loga pod Mangrtom, zadnji spravnik v Možnici.
⁸⁶ Rutar 59
⁸⁷ Tuma (1) 68
⁸⁸ Tomaž Mlekuž iz Loga pod Mangrtom.
⁸⁹ Tuma (10) 40
⁹⁰ Marsano 43
⁹¹ Za planino Koritnico uporabljam samo literaturo in ustne podatke.
⁹² Tuma piše »sirnica v Koritnici 1069 m« (Tuma (11) 32).
⁹³ Pove Alojz Črnuta, Log pod Mangrtom.
⁹⁴ Cumin (2) 26
⁹⁵ Marsano 43
⁹⁶ »Mangrtska planina«, Tuma (11) 30
⁹⁷ Primerjaj: Gorenji stan (1475 m; Alter Tamer) v: Tuma (11) 30.
⁹⁸ Cumin (2) 19–20
⁹⁹ Prepis pogodbe hrani Anton Cuder iz Bovca. Pogodba je bila spisana v Trstu leta 1869 in nam pove, da po tej pogodbi lahko Strmčani in Ložani uživajo letno pašo na točno določenih parcelnih številkah in sicer v času od 1. junija do 24. avgusta. V uživanje planine šteje tudi posek stavbnega lesu za gradnjo potrebnih objektov in les za kurjavo. Prepis je v italijanščini.
¹⁰⁰ Anton Cuder-Ticl iz Bovca
¹⁰¹ A. V. 70
¹⁰² Cumin (2) 26
¹⁰³ Tuma (11) 30
¹⁰⁴ Glej fotografijo Mangrtske planine v: Cumin (2) 25.
¹⁰⁵ Pobudnik za to akcijo je Anton Cuder-Ticl, ki je novo planino načrtoval že pred drugo svetovno vojno.
¹⁰⁶ Melik: glej celo poglavje Planine in gozd, 41 in sl.
¹⁰⁷ Zniževanje gozdne meje in vzroke za to komentira Tuma (10) 41.
¹⁰⁸ Mišljen je predvsem visok sneg, viharji in nevarnost strele. Hud sneg leta 1952 je porušil del objektov na Trebišni in Koritnici, ogrozil je hrame na Zapotoku, stalni plazovi pa so eden od glavnih vzrokov za opustitev planine Za Belim potokom. Zaradi snega so ostrešja na planinah predimenzionirana, kar ugotovimo na prvi pogled.
¹⁰⁹ Tuma sam je spal na ležaunici za Črnim vrhom. Glej: Tuma (4) 93. Bila je položena na dve poleni.
¹¹⁰ Kos 13
¹¹¹ Tako so zemljevid dатirali italijanski urejevalci arhiva na podlagi spremljajočega gradiva (!?) in to datacijo po njih povzemamo s pripombo, da je lahko zemljevid še za malenkost starejši, če ga povežemo z Rutarjevo omembo prepira za planino Za Grébenom med Cezsočani in Drežničani, ki se začne leta 1695. Glej: Rutar 139
¹¹² Spominjam na česta ledinska imena izvedena iz besede muža ali molsti v Julijskih Alpah. Glej: Tuma (11) 47, 51; Tuma (10) 37; Tuma (5) 145: ledinsko ime: Ognjišče, glej Tuma (11) 36.
¹¹³ To je čisto teoretična predpostavka, saj zgraditev predelne stene v enoceličnem hramu ne predstavlja tehničnega problema. Lep primer takega tipa planinske stavbe je individualna sirarna Za leplim vrhom nad Srednjim vrhom (Gozd Martuljek). V leseni zgradbi sta shramba in izdelovalnica sira (fototeka Gorenjskega muzeja v Kranju).
¹¹⁴ Za staro utro Trebišne se predvideva, da je bilo pod skalnim previsom, vendar ni znano točno mesto (Alojz Kravanja-Tonšč, Trenta).
¹¹⁵ V zvezi s Kozjim jačkom glej omembo kratke pastirske zgodbe o Divjem možu in pastirju v Kozjem Jačku (nekje v Triglavu). Križnar 43.
¹¹⁶ O improviziranih pastirskih pristreških v Trenti (vendar na drug način) glej Dvorsky 40.
¹¹⁷ Novak (2) 93
¹¹⁸ Črtna skica planine Trebišne v: Dvorsky 41.
¹¹⁹ Glej risbo stenice v: Novak (1) 356; glej tloris planine Za Skalo z vršanim položajem stenice (slika 1).
¹²⁰ Ta »novost« ni v celoti v prid boljšim bivalnim pogojem, kot bi mislili na prvi pogled. Ivan Komac-Flutač, spravnik Za Depjem je povedal, da dim ne cirkulira več tako dobro kot takrat ko je bila sirarna še odprta v mužo, ampak se bolj kot je to dobro, vali po prostoru.
¹²¹ Večkrat citirana knjiga — Marsano: I pascoli ... je bila kot osnovna analiza temelj za nadaljnjo organizacijo izboljšav na planinah. Isti namen je imel Tumov spis: Naše planine.
¹²² Za planino Nad Sočo je bil pogoj oddelitev (betonirane) muže od hramov in ureditev greznice. Sočanje za to niso bili zainteresirani. To pove Alojz Klavora-Mihc, iz Soče.
¹²³ Za to obdobje je tudi največ podatkov. Slika bi bila drugačna, če bi obravnavano področje pokrivali še ustrezni podatki iz starejših obdobjij.
¹²⁴ Fotografije teh bajt glej v: Dvorsky, priloga VI — planina Trenta. Fotografski album Bois de Chesnea (Trentarska muzejska zbirka); planina Trenta 1912, Kranjska planina 1912. Zasebna fototeka Jake Čopa — Kranjska planina 1947.
¹²⁵ Opis enocelične lesene bajte v Lomeh v: Dvorsky 29.
¹²⁶ Črni tloris iste bajte v: Dvorsky 42.
¹²⁷ Trentarji so imeli »nekje v Triglavu« jalovčarja, ki je imel svojo bajto. To pove Viktor Kravanja-Andrej iz Trente.

¹²⁰ Še enkrat primerjai zemljevid (slika 6) in opombo 65.

¹²¹ Obe planini sta po pašni površini zelo majhni (Trentarji bi rekli, da »neseta« malo živine). Primerjaj: Trebišna 556 ha pašnikov, Kukla 52 ha (podatka sta iz spiska trentarskih planin za obdobje pred prvo vojno; Arhiv občine Soča. V: Pokrajinski arhiv, Nova Gorica). Za Belim potokom ni podatkov o površini, ker je bila ta planina nekakšna depandansa Zajavorja. V suhih pašnih letih so v drugem obdobju paše preselili celo sirarnico iz Zajavorja Za Beli potok, vendar se jih to ni preveč obneslo in so planino opustili. Za Belim potokom se šteje za staro utro Zajavorja (Andrej Hosner-Kurti, Trenta).

opustiti. Za belim potokom se steje za staro utro Zajavorja (Andrej Hoshner-Kurti, Trenta). Kukla je v lasti treh gospodarjev iz Trente, ki sami izkoriščajo planino. To pomeni majhno število živine. Poleg tega je Kukla specializirana za koze (gozd).

122 Vodni izviri na levem bregu Soče so povprečno 1400 m, na desnem 900 m visoko. Dvorsky 13.

LITERATURA

- Abram Josip, Opis Trente. V: Planinski vestnik 1907.
A. V. (Švigelj dr. A.), Koča v Koritnici. V: Planinski vestnik 1907.
Badjura Rudolf, Ljudska geografija, Ljubljana 1953.
Cumin Gustavo, (1) Appunti geografici sull'alta valle dell'Isonzo, Trieste 1929.
Cumin Gustavo, (2) Note geografiche sul gruppo del Mangart, Trieste 1929.
Cumin Gustavo, (3) Note geografiche sulla Val Bausizza. V: Bollettino d. R. Soc. Geogr. Italiana, Roma 1933.
Červ Anton, Trenta. V: Boštka berilo (Goriški muzej, ciklostil), 1971.
Črni Janez (Bonač Iv.), Čez Rdeči rob na Krm in Bogatin. V: Planinski vestnik 1907.
Dvorsky Viktor, Studie ku geografii slovansckych sidel, I Trenta, Praha 1914.
Kos Milko, Urbarji slovenskega Primorja, 1, Ljubljana 1948.
Križnar Naško, Mera kot osrednji dogodek poselitve planine Za Skalo. V: Srečanja 39/40, 1973.
Ložar Rajko, Planštarstvo in pastirstvo. V: Narodopisje Slovencev I, Ljubljana 1944.
Marsano M., I pascoli alpini dell'alto e medio Isonzo, Gorizia 1932.
Melik Anton, Planine v Julijskih Alpah, Ljubljana 1950.
Monà Angelo, Občini Soča in Trenta. V: Boštka berilo (Goriški muzej, ciklostil), 1971.
Novak Vilko, (1) Živinoreja. V: Gospodarska in družbena zgodovina Blovcem I, Ljubljana 1970.
Novak Vilko, (2) Ovčarstvo pod Stolom in v Planici. V: Etnolog XV/1942.
Novak Vilko (3) Odkup in ureditev službostnih pašnih pravic v Bohinju. V: Zbornik Filozofske fakultete, II, Ljubljana 1955.
Planina Janez, Soča (monografija vasi). V: Geografski zbornik, II, Ljubljana 1954.
Rutar, Simon, Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882.
Trentar (Abram Josip), Na Zapotoku. V: Planinski vestnik 1906.
Tuma Henrik, (1) Kaninska in Mangrtska skupina. V: Planinski vestnik 1911.
Tuma Henrik, (2) Po Trenti. V: Planinski vestnik 1921.
Tuma Henrik, (3) Goličica. V: Planinski vestnik 1921.
Tuma Henrik, (4) Črni vrh nad Sočo. V: Planinski vestnik 1921.
Tuma Henrik, (5) Za Skalo, planina. V: Planinski vestnik 1921.
Tuma Henrik, (6) Pelc Trentski. V: Planinski vestnik 1921.
Tuma Henrik, (7) V Plazeh. V: Planinski vestnik 1921.
Tuma Henrik, (8) Planina Trebiščina. V: Planinski vestnik 1921.
Tuma Henrik, (9) Skutnik in Bavški pelec. V: Planinski vestnik 1922.
Tuma Henrik, (10) Naše Planine. V: Gospodarska čitanka, Gorica 1925.
Tuma Henrik, (11) Imenoslovje Julijskih Alp, Ljubljana 1929.
Vojvoda Metod, Almgeographische Studien In der slovenischen Alpen, Muenchen 1969.

THE ALPINE TEMPORARY SETTLEMENT IN THE RIVER BASIN OF THE UPPER AREA SOČA

(Contribution to history and typology.) Summary

In the river basin of the upper Soča valley once were in use seventeen (17) alpine pastures for small milk cattle. Three of them are still in life, all others are not in use any more, six of the last are in ruins. The common sheep pasture and the cheese-making helped to develop their own forms of alpine temporary settlements which can be divided in four elementary types on the not unitary territory. The use of identical spaces for cheese-making, in different ages placed in different ways in particular alpine settlements is common to all four types.

Dr. Ivo Juvančič, znanstveni sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja v pok.,
Ljubljana

DR. FRANČIŠEK B. SEDEJ IN FAŠIZEM

Fašizem je od vsega svojega začetka — gre za genetični, zgodovinski razvoj — nasprotoval vsem neitalijanskim narodnostnim skupnostim. Svojo naloži si je začrtal z »ovrednotenjem zmage leta 1918«; zmage v tisti vojni, ki je za naše ljudstvo bila imperialistični poseg čez etnične meje.

S pohodom na Rim pride fašistični duče Mussolini do vlade, ali vendar je to vlada koalicije meščanskih liberalnih strank z nacionalisti in celo z ljudsko stranko (Partito popolare), predhodnico današnje krščanske demokracije. Le-to vrže iz vlade spomladi 1923 sam Mussolini, ker je v njej prevladala antifašistična večina njenega ustanovitelja Sturza.

V tem času že dožive neitalijanske narodnostne skupnosti svoj najhujši udarec, ki posredno pomeni zanikanje njih narodnosti z Gentilijevim šolsko reformo (1. 10. 1923). Reformo je pripravljal že njegov filozofski konkurent Croce v zadnji liberalni vladi pred fašizmom, toda Gentile, pristaš filozofskega idealizma kot Croce, ni bil njegov somišljenik v liberalizmu. Narodnostne manjštine zgube pravico do šole v svojem jeziku. Gentilijeva reforma je sicer predvidevala pouk »tujega«, »lokalnega« jezika v dodatnih urah. Toda že naslednik Gentileja, minister Fedele, je te ure odpravil jeseni 1925.

Novo pa je bilo za Italijo, da je Gentile vpeljal v osnovno šolo krščanski nauk kot obvezni predmet; Mussolini je snubil Vatikan. Za narodnostne manjštine je bil pouk verouka dopuščen v materinem jeziku, »lokalnem« ga zakon imenuje. Že 1924. se lokalni jezik omeji le na tri osnovne razrede. Jeseni leta 1928 je pa prišel ukaz, da v državni šoli velja le italijanski jezik.

Prišlo je do splošnega nastopa vse slovenske, hrvaške in nemške južno-tirolske duhovštine, ki se je odpovedala pouku v italijanščini v šoli in se umaknila v cerkve, zakristije (le v odmaknjениh krajih, v župnišča). Za veliko večino duhovnov Goriške, Trsta in Istre je bila to žrtev materialnega značaja, plačani so bili kar dobro še po avstrijskem zakonu, niso pa imeli kot marsikje po slovenski zemlji nadarbin (beneficijev), dohodkov od zemljišč.

Do 1924. se je duhovština, tako slovenska kot hrvaška, udeleževala še političnih bojev. Tvorila je enotno fronto vsaj pri volitvah v državni zbor leta 1921 in zadnjič leta 1924. Prav te volitve in umor socialnodemokratskega poslanca-antifašista Matteottija so privedle fašizem v krizo, da je Mussolini moral na pot fašistične diktature (ukinitve vseh strank, policijski zaostreni zakoni s posebnimi sodiščem itd.) januarja 1925. V zunanji politiki se začne »imperialni« pohod proti stari Jugoslaviji, istočasno poostreni pritisk na slovensko in hrvaško manjšino, ki doseže vrh z drugim udarcem, ukinitvijo vseh prosvetnih društev, katerim sledi športna in gospodarska. V ta čas pade tudi prepoved »lokalnega« jezika v šoli pri krščanskem podku.'

Pri naši nalogi¹ raziskujemo trajno delovanje duhovščine: na političnem, prosvetnem in versko-cerkvenem področju. Ne bi posegli v podroben zgodovinski pretres teh področij. Pač pa nas zanima predvsem, kako je duhovščina gledala na državo, na narod, kako je pojmovala I o j a l n o s t do države, do Vatikana, do papeža.

Zaradi monarhične organizacije rimskokatoliške cerkve (papež — škof — tema podrejena duhovščina) je nujno, da se ustavimo najpreje ob nadškofu Frančišku Borgia Sedeju, goriškem škofu, kateremu so po 1918. bile podrejene le tržaško-koprska in pa poreško-puljska škofija. Sedej je bil od vsega začetka, od 1918, še zlasti tarča italijanskih šovinistov in iridentistov, ki so mu obesili dve krivdi, da je »austriacante« in pa »slavo«.

Ob njegovem nastopu, gledanju in delovanju lahko po kritičnem pretresu zaznamo in ugotovimo tiste bistvene poteze, ki so bile za njegovega življenja in še nato pod fašističnimi ali vsaj filofašističnimi nadškofi vodilo ostali duhovščini, ne samo goriški, tudi tržaški in hrvaški po Istri, pa naj so bili ti podrejeni tržaško-koprskemu, puljsko-poreškemu ali pa škofu reške škofije, ki je bila na novo ustanovljena. Sedej je bil zadnji Slovenec, Slovan, kot goriški nadškof. Že za svojega življenja po 1920 je imel ob sebi podrejene le škofe italijanskega pokolenja. Izmed vseh mu je po zadržanju bil enakovreden le tržaški škof Luigi Fogar, ki je nasledil bivšega vojaškega škofa Bartolomassija. Goričan po rodu, v Sedeju ni gledal le svojega bivšega škofa, temveč mu je postal prijatelj, branil ga je na vsej črti in najvažnejši cerkveni ukrepi so bili sad skupnih razmotrivanj, v povezavi z južnotirolskimi škofi, s katerimi je imel tesne stike zlasti Fogar, saj je gimnaziske študije končal v Brixnu, teološko pa v Innsbrucku. Stari poreško-puljski škof Pederzolli je bil po rodu tridentinski Italijan, po gledanju pa je imel še nekaj pozitivnega iz avstrijske dobe.

Kdor pregleda, kar je do danes objavljenega² o Sedeju, goriškem nadškofu od 1906—1931, bo po kritičnem poudarku z lahkoto pritrtil, da se Sedeja ne da primerjati ne s kardinalom-nadškofom Jakobom Missijo, predzadnjim predhodnikom na goriški škofijski stolici (1898—1902), ne z ljubljanskim sodobnikom Antonom Bonaventuro Jegličem (škof od 1898—1930, upokojen), saj sta oba aktivno posegala v politično in javno dogajanje.

Samo enkrat je Sedaj kot škof posegel v goriško politično življenje in zdi se, da ga ni gnala samo skrb za slovensko politično dogajanje, pač pa tudi za furlansko, ko je leta 1913 obsodil dr. Antona Gregorčiča in njeovo »staro« strujo, proti kateri so nastopili učenci in pristaši J. E. Kreka, vodilni med njimi je bil dr. Anton Brecelj ob I. Rojcu, J. Abramu in drugih. Ta »mlada« struja je nastopala proti Gregorčiču in njegovi osebni politiki, ki je iskala v prakticizmu svoje uspehe, saj se je dr. Gregorčič, čeprav celo profesor teologije, vezal z italijanskimi liberalci proti furlanski katoliški stranki pod vodstvom dr. Luigija Faidutti-ja, ki je bil beneškoslovenskega pokolenja. Mladi so hoteli uveljaviti načelnost Kreka, ki je slonela na antiliberalizmu in antikapitalizmu.

Goriškemu Sedeju politični »živ-žav« Goriške ni ugajal, oni namreč izpred prve svetovne vojne. Obsodil ga je po vojni celo sam početnik liberalne meščanske stranke Andrej Gabršček, češ da je bil preveč oseben. Razumljivo, saj je pred njima dvignil svoj glas že Ivan Cankar z vidika socializma. Sedej je v svojem zadnjem pismu vernikom zapisal besede, ki dajo misliti (Zahvalno pismo ob 25-letnici škofovanja, Gorica 12. 4. 1931, 3. str.). Zahvaljuje se predvsem za sodelovanje na proslavi ob njegovi 25-letnici, zapiše pa med drugim (2. stran): »Ob nastopu moje službe je bilo žalibog dovolj prepira in strank med nami, sedaj smo vsi edini. Nesreča nas je zedinila. O da bi ta edinost med brati ostala vedno«. Naj dodam, kdor je Sedeja poznal, ve, da ni mislil samo na vernike, na katoliške,

preveč je vedno čutil s svojim ljudstvom in tudi s furlanskim sosedom. V tretjem odstavku, nekaj pred navedenim, pa zapiše, kjer nakaže deloma vzrok: »Trpljenja ni bilo in še ni konec. Pretirani nacionalizem, ki ne pozna ne krščanske pravičnosti ne ljubezni, je velika nesreča za naše ljudstvo. Doživeli smo bridke ure, grožnje, napade, obrekovanja in drugo, o čemer nočemo govoriti«.

Isto besedilo v italijanščini so poslušali tudi furlanski verniki, tako, da je »naše ljudstvo« in nesreča veljalo tako za Slovence kot za Furlane. Težko je reči, ali je bil politični strankarski spor med duhovščino Furlanije bolj žgoč, kot tisti med slovenskimi katoličani; vsaj za Sedeja je ta imel posledice še po prvi svetovni vojni, namreč spor med starim Adamom Zanettijem in mlajšo strugo agilnega, intelligentnega dr. Faidutti, ki je prevladala nad starimi; slednjim so očitali avstrijakanstvo.

Ta spor so izrabili italijanski nacionalisti tudi za gonje proti samemu Sedeju. Izhodišče ima svojo objektivno podlago, izrabili so namreč Sedejevo pismo po vkorakanju italijanskih čet na Goriško in v Trst. Takrat je dal »navodilo, da se je treba podrediti italijanskim oblastem, dokler ne bo mednarodni mirovni kongres izrekel zadnje besede«.³ Med neurejenimi dokumenti goriške kvesture in prefekture⁴ se najde nekaj iz povezave iztrganih stranic in posameznih opomb v osebnih mapah, ki potrjujejo, da so italijanski iridentisti — zlasti tržaški — po 1915. »znali« in »poskušali« prikazati starega Zanettija in njegove somišljenike, ki so ostali manjšina nasproti zmagovitemu Faiduttiju, kot »nacionalne« Italijane, medtem ko je bil Faidutti čisti avstrijakant, užival je še vso podporo nadškofa Sedeja, ki je vplivna mesta v škofiji zasedal samo s fajdutjanci.

Razločevanje je strankarska poteza brez vsake objektivnosti. Zanetti in njegovi so bili prav tako lojalni do avstrijske oblasti kot Faidutti. Ni niti enega dokaza, da bi dali le eno izjavo, ki bi zvenela iridentistično. In še to oboji, tudi Faidutti se je kljub lojalnosti do Avstrije močno trudil za kulturni razvoj in napredok italijanskega jezika, saj je furlanščina živila le kot ljudski-občevalni jezik. Še proti slovenskemu nacionalizmu je dvigal Faidutti in njegovo glasilo svoj glas, včasih celo neutemeljeno, zlasti ob začetku vojne 1914.

Vse to nam potrjuje drugo zgodovinsko dejstvo, ki ga ni treba preveč dokumentirana. Ko je italijanska »osvobodilna« vojska prekoračila staro mejo in zasedla predvsem avstrijsko Furlanijo, je takoj začela na široko z »internacijami«: dve tretjini furlanske duhovščine je bilo internirane (od 81 kar 54) in še okrog 70.000 ljudi; med temi je bilo nekaj Slovencev iz Brd in s Kobariškega. Bili so iridentisti, ki so že 3. 3. 1915 na tajnem sestanku v Vidmu sestavili seznam za internacije.⁵ Nujno je zadelo to predvsem Faiduttijeve pristaše. Sedej je skrbel za te interniranca, o tem, kako so furlanski duhovni gledali na Sedeja, pa govore številna pisma. Sam Sedej nam je pa zapustil še pismo dr. Primožiču v Zagreb, šolskemu tovarišu iz gimnazijskih let (15. 1. 1916 in 21. 12. 1916), kjer z žalostjo kratko ugotavlja, da sta le dva dekanata (od 22) še na mestu s 50 duhovni od 250; vsi ostali so razpršeni »od saške meje do Sicilije«.⁶ Razumljivo, da je sam Sedej moral ob takem položaju zapustiti Gorico, ki je ležala tik za frontno črto; zlasti pisec Del Bianco mu je to zameril in na več mestih očital neko deserterstvo. Toda v nasprotju s Sedejem Del Bianco⁷ prav nič ne zameri, če se Castelliz (Castelli) umakne v Ajdovščino in ne pričaka italijanskih osvoboditeljev. Na Del Biancovi skonstruirani liniji je bila po drugi svetovni vojni spisana še knjiga o nadškofu Carlu Margottiju,⁸ ki gre še dalje: Sedej je poznal le »Slave«.

Sodim po vsem tem, da tudi prva gonja, bolje prvi javni nastop duhovnov Tarlaa, Del Fabbra in Castellizza⁹ proti Sedeju ne sloni na tem, da bi ti bili anti-fajdutjanci in strogi italijanski nacionalisti. Podatke o teh častitih najdemo tudi v preostankih v arhivu goriške kvesture.¹⁰ Del Fabbro ni prav dobro zapisan, bil

je sicer proti vrnitvi Faiduttija v politično življenje, ali sam zelo agilen na delu za novo stranko Partito Popolare Italiano (današnjo krščansko demokracijo). O Castelizzu najdemo pripombe, da je 1929. glasoval na volitvah z: »Ne« (volitve po konkordatu Mussolini-Pij XI). Trije častiti niso nikaka »triperesna deteljica«, slučaj, okolišine niso še povsem znane, jih je združil, kmalu so se razšli, saj je njihov nastop obsodil tudi Vatikan. Le Giovanni Tarlao, ta osebni ambiciozni mož, je ostal zaupnik kvesture še v dobi Margottija (ital. arhiv ga omenja tu in tam zlasti jasno ob Margottijevi sinodi 1940.), Castellizz je najbrže iz neke užaljenosti šel s Tarlaom, saj je bil 1922. odstranjen kot ravnatelj goriškega bogoslovja (dodajmo, mož je zelo lepo obvladal slovenski jezik; 1915—1916 je kot duhovnik skrbel za ranjene v vojaški bolnici-stavbi Centralnega semenišča in bil celo Sedejev namestnik za mesto Gorica.)

Med to »trojico« in odstopom Sedeja 1931. ni nikake vzročne povezanosti. Njegov odstop je bil akt, pri katerem duhovščina goriške nadškofije ni imela sede; tudi italijanska ne. Šlo je za odnos fašistične Italije in Vatikana, šlo je za diplomatski akt, ki v svojem ozadju ni delal časti vatikanski diplomaciji in politiki. Tega dejstva ne zanikajo tudi strogo katoliško usmerjeni pisci.¹⁰ Sam sem to nakuhal v objavljenih nadaljevanjih študije, katere prvi del je izšel v »Srečanjih«.¹¹

Sedej je pa kljub vsemu lahko tožil o »pretiranem nacionalizmu« v svojem zadnjem pismu na ljudstvo — omenili smo ga zgoraj — ki je njemu in ljudstvu prizadel »bridke ure, grožnje, napade«; ta pa je zajel predvsem fašistične vrhove in to one, ki so prišli iz notranjosti Italije, ne pa avtohtonih fašistov goriškega porekla. Treba je dodati, kar je za osebnost škofa Sedeja značilna poteza: nikdar se ni maščeval nad trojico: Tarlao-Del Fabbro-Castelliz. Prvi je ostal kanonik. V svojem zadnjem pismu se mu Sedej celo zahvaljuje, ker je sodeloval pri njegovi proslavi; goriška kvestura je ohranila pripombe na račune tega dvoličnega moža, zamerili so mu, da je v svojem pozdravnem govoru Sedeja proslavljal ... Del Fabbro je bil urednik »Idea del Popolo«, glasila ljudske stranke, ki je vsaj do neke mere imela odgovornost nasproti škofu Sedeju.

Najhujši pritisk je začel osebno proti nadškofu Sedeju v drugi polovici tridesetih let sam fašistični minister Alfred Rocco, ko je 3. 1. 1926 v pismu pozval Sedeja, da odstopi, kar je ta odklonil.^{11a} Bil je začetek fašizma v ofenzivi proti stari Jugoslaviji in proti manjšini, o čemer je bil govor zgoraj, in še moramo vedeti, da je bil minister Rocco, prek katerega so se začeli prvi stiki z Vatikanom; šlo je za na pol uradne diplomatske stike, »pourparler«. Danes o tem vemo marsikaj iz nepopolno priobčenega dnevnika kardinala Gasparrija, glavnega sodelavca Pija X. in podpisnika lateranskih sporazumov.¹²

Gonja proti Sedeju pa doživi nekakšen »intermezzo« ob podpisu lateranskih pogodb in konkordata Pij XI.—Mussolini. Od srede junija 1929 do konca 1930. je bil prefekt v Gorici Sergio Dompieri, po rodu Tržačan. Bil je edini prefekt iz vrst »odrešenih« Julijcev in dodajmo še Tridentincev ... Njegovi predniki so v Trstu pod monarhijo že imeli svojo besedo, v prejšnjem stoletju. Sergio Dompieri je bil dober znanec škofa Fogarja. Po drugi svetovni vojni nam je zapustil svoje spomine.¹³ Mož je ostal do neke mere fašist, a mislil je z lastno glavo. O fašistični politiki je zapisal: nacionalna politika je bila »d'incertezza, d'ignoranza, di contraddizione« (negotova, nevedna, protislovna). O Sedeju zapiše, da je bil on prvi, ki ga je obiskal; naj dodam, do konkordata je v zasedenih krajih veljal še avstrijski pravni red: škof je bil nadrejen, ker je bil tudi zastopan v deželnem zboru in gosposki zbornici na Dunaju, deželnim prvakom. Sedej se ni nikdar bližal novim prefektom, da bi jih obiskal, v najboljšem primeru je pošiljal svojega zastopnika; po navadi je bil italijanski kanonik. Za to je Dompieri vedel, ko je zapisal, da je

bil sam »prvi«, ki je obiskal škofa Sedeja. Ne razpiše se preveč, ali kratko jasno pove: »Bil mi je prijatelj... Mimogrede naj omenim, da je bil v dobrih odnosih tudi z bivšim poslancem Bertom Besednjakom, ki je tedaj izdajal »Novi list«.¹⁴

Zdi se, da je Dompieri bil pristaš zmernih tržaških fašistov, ti avtohton Tržačani so bili namreč proti skrajni importirani liniji in so zagovarjali zmernejše linije do Slovencev in Hrvatov. Bili so proti nasilni asimilaciji.¹⁵ V tej politični liniji je treba razumeti tudi dejstvo, da je Sedej po razgovoru s Fogarjem sprejel ponudbe prefekta Dompierija, da škofijska gimnazija — malo semenišče — dobi nekaj državnih štipendij predvsem za revne furlanske dijake. V ozadju pa je točka, da se učijo »slovenščine«, kot zahteva. Namen fašistov, tudi Dompierija, je bil vzgojiti predane italijanske duhovne, ki bi pa znali tudi slovensko. Kratko naj tu povem iz lastne izkušnje: niso uspeli v tem, kljub temu, da se je napor po smrti Sedeja povečal (pod Sirottijem in nadškofom Margottijem). Ravnanje proti slovenskemu ljudstvu in s tem v zvezi tudi obravnavanje slovenskih dijakov škofijske gimnazije se je zaostriло do naravnost »smešnih« epizod, iz katerih so hoteli napraviti »konspirativna udruženja »à la Garibaldi«. Tudi tisti furlanski dijaki, ki so se tedaj učili slovenščine (v nižji gimnaziji Jožko Brumat, v višji dr. Anton Kacin, medtem, ko je nekaj let v liceju slovensko literarno zgodovino podajal dr. Ivo Juvančič) so v pretežni celoti ostali pristni tovariši slovenskih. Gre vedno za italijanske dijake. Slovenski so imeli pouk ločeno, po tri ure na teden. Profesor Kacin je bil močan predvsem v slovenski slovnici, zahteval je temeljito znanje; v liceju je slovensko literaturo obdeloval po vzornikih v Sloveniji; iz svoje knjižnice pa sem dijakom posredoval, kar sem mogel: tako dela naših pisateljev kot pomožne tekste, tako zlasti Ivana Pregla, knjižico o literarnih oblikah in kratek pregled literature.

Leta 1930 (leto Bazovice, leto prefekta Sergija Dompierija) pa je v Gorici ob kvestorju Modestiju fašistično stranko vodil Avenanti kot federalni tajnik. Spodnesel je tajnika Francesca Cacceseja, kateremu je očital celo poroko s hčerko trgovca Orzana, češ da je bil avstrijakant.¹⁶ Avenanti je prišel iz Dalmacije, iz Zadra. Priznati mu je treba, da je bil intelligenten, agilen, toda goriških razmer ni poznal. V to dobo spada Sedejeva intervencija, če jo smemo tako imenovati, za Alojza Faiduttija, ki je ta čas bil vatikanski zastopnik v Kownu, v Litvi. Faidutti je že decembra 1918 proglašil razpust svoje pod Avstrijo delajoče stranke in pozval furlanske pristaše, da se lojalno vključijo v življjenje nove države. Nasprotniki to radi zamolče, bali so se ga, sam najbrže ni imel namena več posegati v politiko. Kljub tej izjavi mu je vrnitev v Gorico bila policijsko onemogočena, bil je goriški prošt, član goriškega kapitlja. Šele leta 1924, ko je živel v Rimu, ga je Vatikan poslal v Litvo; Faidutti se je naučil tudi ruskega jezika. Iz lastne izkušnje vem, da je iz Gorice le dobival precej dopisov; dobra sta mu bila tudi slovenska kanonika Berlot in Valentinčič. Faidutti je lepo, dasi kratko odgovarjal, v lepi slovenščini. V tujini, dasi v visoki družbi, se zdi, da se ni dobro počutil; najbrže si je želel vrneti v domovino, ker tudi z zdravjem ni bilo v redu, saj je umrl nagloma že leta 1931.

O Sedejevi »intervenciji« nam poroča sam Avenanti — ohranjena je kopija njegovega pisma, ki ga je poslal v Rim glavnemu tajniku fašistične stranke (14. 8. 1930, osebno št. 17). Poroča, da je prišel k Sedeju s svojimi zadevami. Med pogovorom, ga je Sedej hipoma prekinil in vprašal: »Kaj bi rekli, če bi se vrnil Faidutti?« Avenanti piše, da je odkrito odgovoril: »sono nettamente contrario«, »sem odločno proti«, da gre za avstrijakanta, da ima italijanski priimek, pa je prijatelj »slavov« — Slovencev. Nadškof ga zopet prekine, piše Avenanti, in vpraša: »E se Mussolini lo ordinasse?«. In če bi Mussolini zaukazal? Nujno mu mora Avenanti odgovoriti: »Potem bomo ubogali brez diskusij«.

Avenanti je vse natančno sporočil v Rim in še zaprosil Giunto (znanega požigalca Narodnega doma v Trstu, tedaj fašističnega poslanca, tajnika notranjega ministra), da naj takoj informira Mussolinija.

Sodim, da je s tem korakom Sedej hotel napraviti samo osebno uslugo Faiduttiju, ki ga je vedno cenil. Skoraj bi rekel, da je namerno do neke mere izval federalnega tajnika Avenantija, saj je sam dobro vedel, da bi tudi Vatikan ne bil za vrnitev tega bivšega političnega duhovnika, ki je sam moral nekaj preje odstraniti ustanovitelja Partito popolare Don Sturza, ki je emigriral najprej na Angleško. S tem bi zaključili pogled na Sedeja, kar zadeva politično sodelovanje. Kdo bi mu le mogel očitati kakšna »klerikalna nagnjenja«?

Sedej kot nadškof ni posegal z osebno iniciativo niti v delo katoliških prosvetnih organizacij, niti v delo in ustanovitev za goriške in tržaške Slovence pod Italijo kar zaslužne Goriške Mohorjeve družbe. R. Klinec¹⁵ je sedaj dosti bolj jasno povedal: bil je Virgil Šček, takrat še rimski poslanec, ki je v društvu »Zbora svečenikov sv. Pavla« sprožil idejo za ustanovitev Družbe sv. Mohorja. Priznati je pa treba, da ji je nadškof Sedej dal cerkveno kritje, dosegel v Rimu, da je bila od svetega sedeža priznana, kot je Pij IX. 1860 priznal celovško Mohorjevo družbo.¹⁶ S tem je le imela neko večjo varnost pred nato hudimi fašističnimi napadi; goriška kvestura je vedela, da se za Družbo skriva daljna roka Vatikana.⁴ Nadškof Sedej je pa moral večkrat posredovati ob raznih konfiskacijah in težavah, saj so zlasti fašistični tajniki bili tej družbi gorki.

Druga poteza nadškofa Sedeja je bila njegova lojalnost tako do cerkvene oblasti Rima kot do državnih oblastnikov, naj si bo Dunaja, nato pa Rima. Prav-zaprav je to bila osnovna poteza njegovega delovanja in gledanja; tu smo začeli z njegovim gledanjem na politiko, ker so mu nasprotniki prav to očitali.

Rimski papež je za nadškofa bil vrhovni poglavlar rimskokatoliške cerkve, kakor za verne Ijudi, še toliko bolj za škofa nedotakljiva oseba, sveti oče. Avstrijski škofje so tudi po odpovedanem konkordatu od monarhije, po avstrijski zakonodaji uživali precejšnjo svobodo delovanja, ki jo je rimska kurija tiho priznala.¹⁷ Ni se jim bilo treba preveč obračati v Rim; ta je bil daleč, da se kratko izrazim. O tem govoriti tudi deloma znani dnevnik ljubljanskega škofa Jegliča.

Gotovo je, da danes le poznamo že nekaj skrivnosti tudi glede vatikanske diplomacije in z njo zvezane politike, čeprav so vatikanski arhivi za dobo pred prvo svetovno vojno in dalje še zaprti. Ne Sedej ne Jeglič in najbrže tudi avstrijski škofje niso vedeli, kar nam poroča F. Engel Janossi,¹⁷ ki se opira na pisma Pija X. in cesarja Franca Jožefa, da je bil celo »svetniški« papež Pij X. kot politik in diplomat zelo zmotljiv človek, kar dopušča tudi verska resnica pri vsej nezmotljivosti papeža glede razdetih verskih resnic. Preprost mož, po izobrazbi ne ravno vrhunski, je že kot patriarch v Benetkah prišel pod posredni vpliv istrskih in tržaških ireditistov in kdo se bo čudil, če se mu »preti slavi politicanti«, celo oni v Dalmaciji. Tudi čez škofe se cesarju pritožuje.

Nič ne vemo, koliko in kaj je nadškof Sedej vedel za te diplomatske skrivnosti, pač pa vemo, kar je zapisal ob konkordatu Pij XI. — Mussolini. Ne kot nadškof Sedej, Sedej kot privatna oseba svojemu tovarišu: »Cerkev je odvisna od vlade« — omenil sem že zgoraj, da Sedej tu piše v primerjavi s staro monarhijo. »Za duhovnike je položaj sedaj slabši od preje . . .«

S tega vidika je treba ocenjevati tudi korak, za katerega je dalo pobudo društvo »Zbor svečenikov sv. Pavla«. Gre za »Memorandum cleri jugoslavi ab italis occupati« (tiskala »Edinost«, Trst 1919). Delo M. Kacin-Wohinzeve objavlja le mnenje italijanskih civilnih oblasti na zahteve slovenskih in hrvaških duhovnikov, ki jih je v Rim spremjal ljubljanski škof Jeglič. Vatikan zahtev ni sprejel. Šlo je za uveljavitev staroslovanskega bogoslužnega jezika v verskih obredih in

zlasti, da se sprejme »osebno načelo« in ne »teritorialno« pri ustanavljanju župnij in celo škofij. To je, slovenski verniki naj bi v mešanih mestih imeli svojo »slovensko župnijo«. Za tisti čas je bilo to »revolucionarna zadeva« proti komaj uveljavljenemu cerkvenemu zakonu (1918—1919).

Sedej ni bil proti staroslovanščini, ali vedel je, da je bil leta 1906 Vatikan proti njenemu širjenju (zadevalo je krško in dalmatinske škofije). Sedej je bil pač bolj na tekočem kot ljubljanski Jeglič. Najbrže je imel pred očmi še obsodbo agitacije za slovensko bogoslužje iz leta 1887 na pobudo nadškofa Missie, s katero se pa pesnik Simon Gregorčič ni strinjal.²⁰

Ni mi tu mogoče citirati številne italijanske (vmes so strogo katoliški avtorji), nemške, francoske literature o vatikanski diplomaciji in politiki za časa Pija XV., ki govorijo o tokovih med kurialnimi kardinali, tistimi, ki so vplivali na potek političnih gledanj glede Avstro-Ogrske, Nemčije in zahodnih držav, Francije itd., na potek pojava fašizma itd. Pojav manjšin narodnostnih skupnosti, zlasti slovenske in hrvaške pod Italijo, je bil za Vatikan »terra incognita«. Vplivalo pa je italijansko liberalno gledanje na Pija X., ki je slovenske in hrvaške duhovne ocenil kot »arrabiati intolleranti politici«, »sono tutti quanti barbari«;²¹ bilo je 1908., ko je monarhija anektirala Bosno-Hercegovino. Glede zahteve »Memorandum« iz leta 1919—1920, tega ne morem dokazati, visoki gospodje v Vatikanu menili: A, to so oni »preti-politicanti« ... In to mnenje je pač ostalo vsa nadaljnja leta. »Memorandum« je negativno oceno, sodbo o slovenski in hrvaški duhovščini, še poslabšal.

Za vsem stoji žalostno dejstvo za vatikansko diplomacijo, da položaja nipoznala. Navedel sem besede prefekta Dompierija glede fašistične nacionalne politike, bila je »d'incertezza, d'ignoranza ...« To velja tudi za vatikansko glede Slovanov: »D'incertezza«; pod Benediktom in škofom Bartolomasijem ob prvih volitvah pride obsodba samega papeža glede nasilstev v Istri ... Nato pod Pijem XI. pa konkordat brez upoštevanja pravic narodnostnih manjšin, prisilni odstop Sedeja (politika »di contraddizione«).²²

Sedej je ob »Memorandumu« gledal realno na Vatikan. Vplival je nanj tudi njegov položaj kot 1917.: (škof tudi Furlanov). Bil je pač mnenja, da njegova duhovščina mimo njega preveč zahteva, da ne bo uspela. Važno pa je dejstvo, da so duhovniki šli mimo njega. Sedej ni poznal »slepe pokorščine« za sebe in je ni zahteval od svojih duhovnikov. Slednjič pa je treba dodati, da so njegovi duhovni le apelirali na višje inštance.

Lojalnost do svetne oblasti, do Dunaja, nato do Rima. Sedej jo je razumel v prvotnem pomenu besede. Lojalnost je legalnost, lojalen je oni, ki priznava zakone, ki jih izvršuje, slednjič, ki priznava oblast, katera jih izdaja. Za tem se skriva neko spoštovanje, ni pa treba, da je navdušenost, občudovanje. Sedej ni bil klečeplazne narave. Spoštovanje do oblasti je imel, ali nikdar brez kritičnosti. — Ni dosti govoril, tudi rad ne, toda do Habsburžanov je bil kritičen, kritičen tudi do dunajske vlade. Nikake zveze ni med lojalnostjo do dunajske oblasti in nemštvom, katerega nevarnost je Sedej že pred prvo svetovno vojno spoznal prav v Gorici, ki je bila »Brücke zur Adria«, most k Jadranu in Trstu za velenemce do zadnjega. — Ali naj se spomnimo še na pismo Primožiču, po prvem obisku v razrušeno Gorico? »V vrtu škofije so imeli Italijani tri topove, obrnjene proti Škabrijelu; tujci Nemci nas hočejo poplaviti; pruski vojaki so plenili (pismo z dne 20. 12. 1917)«.²³

Vendar obsodba nemškega nasilja ni pomenila odklanjanja vsega, kar je nemško. Leto potem, ko je v Gorici odprla vrata v Via scuole (danes Via Mameli) prva slovenska državna gimnazija, (v isti stavbi ob njej »Imperial regio Ginnasio italiano«), je nadškof Sedej odprl svojo novo malo semenišče. Uradni jezik je bil

nemški. Vodstvo je predal jezuitom, prvi ravnatelj je bil P. Ersin S. J., slovenskega rodu. Zavod je bil za italijanske kot za slovenske dijake, ki so bili v večini. Sedej je v sili dvojezičnosti sprejel kot »uradni« jezik nemščino, ki je takrat prevladovala v srednji šoli; ali malo semenišče je poznalo »občevalni« jezik, ki je bil slovenski in italijanski (ob furlanskem). Ravnatelju podrejeni prefekti so bili Slovenci za slovenske, Italijani za italijanske dijake.

Leta 1923 je v semenišču, ki je vstalo od zadetkov vojne, nastala še privatna škofijska gimnazija. Za zavod je podpisal pravilnik, kjer je med prvimi členi bil eden: »La lingua ufficiale è italiana. Si parla in lingua, non in dialetto«. Šele 1928. je bil pravilnik podpisani. Znana mi je formulacija tistih dveh stavkov Šlo je za to, da ostane, kar je bilo nekdaj. Sedej je menil, da morajo fantje med seboj občevati v materinem jeziku, da se priučijo jezika, ki jim ga šola ne nudi zadosti. Šlo mu je za slovenščino, ki je pa ni bilo moči vnesti izrecno. Tako je nastal oni drugi stavek: »Si parla in lingua...« Šlo je zopet za »občevalni«, bolje »pogovorni jezik«. — Položaj je bil v semenišču le težji, dijaki niso bili ločeni po narodnosti.

Sedejeva lojalnost do cerkvene oblasti in do posvetne, s katero je le povezano neko spoštovanje, je bila ena od potez v sami njegovi osebnosti; živila je globoko v njegovi zavesti. Do izraza je prišla večkrat, ko je kar po latinsko izrekel: »Ego episcopus« — Jaz sem škof. Na zunaj je prišla do izraza v svojevrstnem »nastopu«. Kdor ga je poznal, bo znal povedati, da ni bilo nič priučenega, nič samo zunanjega, saj Sedej ni bil bolesno občutljiv kot na primer njegov naslednik italijanski Margotti, ki je na vse cerkve zahteval svoj grb, ki je v uradnem listu (»Bollettino dell'arcidiocesi do Gorizia«) natančno predpisal, kako naj se ga titulira »Excelentissimus et Reverendissimus...« Pa še predpisi ob obisku, ob sprejemih po deželi. Sedej ni rabil teh zunanjosti, da bi dal izraza temu, kar je bil, kar se je čutil, kar je hotel, ukazal in zahteval.

V začetku sem omenil, da je fašizem izzvalo zlasti odklonilno stališče, da duhovština ne gre učit krščanskega nauka v šolo v italijanščini. V tem oziru je bil nadškof Sedej zelo občutljiv: učiti je treba v materinem jeziku. Položaj je postal težak, ko so se po konkordatu odprla vrata v šolo vsem duhovnom Italije. Slovenski in hrvaški in tudi nemški iz Južne Tirolske niso šli. Vsaj v večjih krajih so nato nastopili italijanski duhovni kot katehetje in tudi kot pridigarji pri italijanski maši. Fašisti so to izrabljali na vse načine, zlasti je prišlo do pritiska na slovenske družine, katerih član je bil v italijanski službi. Pritisnili so nanj, da otroka vpiše za italijanski krščanski nauk.

Tu je posegel vmes nadškof Sedej. Bilo je zadnje leto njegovega življenja, bil je že bolan, pa še med Vatikanom in fašistično Italijo je izbruhnil spor tudi glede vzgoje mladine, katoliške akcije in drugega. Sklical je v Gorici sestanek svojih dveh sufraganov Fogarja in Pederzollija. 14. julija 1931 so postavili norme, ki so kot »Normae« izšle v latinščini 4. septembra 1931. Bile so menda zadnji akt nadškofa Sedeja, podpisal jih je sam. Namenjene so bile kot »vodilo duhovnikom v dušnem pastirstvu«. Pod I. govori o jeziku krščanskega poduka. Sklicuje se na cerkveno prakso, naravno pravo, pedagoška načela, da je uporabiti materin jezik ali jezik, ki ga uporablja družina. Pravo določiti jezik pripada očetu. Če pa oče, ali skrbnik zahteva »različen jezik od materinega«, je dolžnost duhovnika, da dožene, ali je otrok zadosti zmožen drugega jezika. Vprašati pa mora očeta, ali se je sam ali prisiljeno odločil za drug jezik in zakaj. Pod II. je govor o jeziku pri bogoslužju, pod III—IV. so navodila glede uporabe zvonov, zastav, o »Balilli«, če se udeleži verskih obredov, o udeležbi duhovnov pri zunaj cerkvenih in javnih proslavah. Političnih manifestacij naj se duhovni ne udeleže; tu se sklicuje na konkordat, ki določa, da duhoven ne more biti član politične stranke. Duhovni

pa naj pazijo, da se ne udeleže tudi nacionalnih patriotičnih prireditev, če niso gotovi, da ne bodo žaljeni.

Najbrže je Sedeju za ta nastop dal pobudo že omenjeni spor med Vatikanom in fašizmom in 29. junija 1931 je bila priobčena papeška enciklika—pismo o »Katoliški akciji« (*Enciclica di S. S. Pio XI. per L'azione cattolica*, začne se: »Non abbiamo bisogno...«). Bila je ostra in oster je bil nato Sedej, branil je pouk krščanskega nauka v materinem jeziku, ki ga Pijev—Mussolinijev konkordat ni omenil. Sedej izrecno pove, da gre za naravno pravo, ki je temelj tudi cerkveni praksi.

»Normae« se najdejo tudi v neurejenem arhivu goriške kvesture²³ le pretipkane; original na enem listu (dve strani) je tiskan (stroj goriške nadškofijske pisarne). Do danes mi niso znani nikaki komentarji fašistične strani. Toda ker je že septembra 1931 prišlo med svetim sedežem in Mussolinijem do ponovnega sporazuma, do nekega zelo čudnega kompromisa, ki je v bistvu in grobo rečeno obstajal v tem, da ne bo spora med »Katoliško akcijo« in nje člani ter fašistično mladinsko organizacijo, naj velja za naprej: član ene strani je lahko član druge. »Katoliški akciji« se izrecno dovoli še italijansko zastavo, to pa strogo podredi cerkveni oblasti (župnikom, škofom, papežu).

Ni neutemeljeno mnenje, ki ga iznaša R. Klinec,²⁴ da je Mussolini kot pogoj za sporazum s sv. sedežem postavljal »ureditev goriškega problema«. Sodim, da so Sedejeve »Normae« vzbudile negodovanje v vatikanskih krogih, saj je sedaj po objavi dnevnika kardinala Gasparija splošno znano, da je mož šel zelo naproti fašizmu.

»Normae« so klasičen primer nadškofa Sedeja kot verskega učitelja, ki se pa zaveda, da mora braniti in to z vso energijo naravne pravice ljudstva. Sedej je pa znal tudi osebno nastopiti, da je vplival. Ne bi trdil, da mu šola, življenje na Dunaju, opravki z »visokimi ljudmi« niso dali, ga naučili govoriti—molčati, nastopiti—oditi, ali za vsem je bilo nekaj prav njegovega, nekaj, kar je prinesel od doma, iz Gor. Naš Gorjan ima svoj ponos, svoj nastop (pregovoren je »uporni Tminc«).

Del Bianco opisuje dogodek na proslavi aneksije Julisce Benečije v Ogleju, po rapaljski pogodbi. Po cerkveni slovesnosti je sledil slovesni banket, zbrani so predstavniki vojske, oblasti pa tudi cerkve: videmski in goriški nadškop. Iz ust bivših bojevnikov—prostovoljcev je prišla beseda na račun moža »slavo—austriacanta« in Del Bianco postavi v ospredje videmskega nadškofa (bil je že pred 1915. znan kot nacionalen) Rossija, ki nastopi za »bledega, zmedenega, molčečega Sedeja« in ga brani s »svojo mogočno osebnostjo«.

V Gorici je bila o tem znana drugačna varianta in je bila z majhnimi, nebistvenimi podrobnostmi pravo nasprotje Del Biancovi. Še med slovenskimi »beneškimi Čedermaci« sem ujel tisto znano: ko je Sedej zaslišal glas »slavo—austriacante«, je pogledal okrog sebe, vstal, se poklonil Videmčanu, nato ostalim in šel proti vratom... Šele pred vratim ga je dohitel Rossi in bolj umirjeni, ki so ga spravili nazaj. Banket proslave aneksije se je slabo začel, tako tudi končal. Bil je kakor simbol vsega nadaljnjega dogajanja v »Julisce Benečiji«.

In še za en nastop gre, ki ga je treba omeniti in popraviti.²⁵ Pred božičem leta 1930 je v goriški stolnici bil italijanski misijon za vernike. Župnik cerkve sv. Ignacija na Travniku, ki je bila znana od davna kot cerkev Slovencev, čeprav je bila tam le ena slovenska pridiga, ob nedeljah ob 6. uri (tudi krščanski nauk vsako nedeljo ob 15. uri v slovenščini), je bil po starših pravzaprav slovenskega pokolenja. Ambient, zrasel je v predmestju sv. Roka, ga je napravil za Italijana, čeprav je sam vsako nedeljo imel ob 4. še krščanski nauk v furlanščini. Menil je, da je prav, če istočasno kot v stolnici pripravi slovenski misijon pri sv.

Ignaciju. Vodili so ga slovenski lazaristi z mirenskega gradu. Že prvi večer, pri-digal je Zdravlič, po rodu beneški Slovenec, so fašisti zagnali vik in krik v cerkvi sami: »se volete predicare in sloveno, andate in Jugoslavia...« S prižnice je pomiril p. Zdravlič Ijudstvo, »obiskovalcem« pa povedal, da gredo lahko k italijanski pridigi v stolnico. Drugi dan so se izgredi ponovili, na hodniku za cerkvijo so izklopili varovalke električnega voda. Po pridigi so pa kaplanu Ju-vančiču, podravnatelju malega semeniča, ki je imel stalne slovenske pridige pri sv. Ignaciju, napravili demonstracijo od Travnika do kvesture ob stolnici: »Se volete predicare in sloveno, andate in Jugoslavia! A chi la Jugoslavia, ai porci! A chi i porci, a noi!. Kvesturini v veži kvesture so se delali neumne, njih intervencije in bilo. Po ovinku, skozi predmestje sv. Roka je prišel v malo semeniče. Med tem so pa napadli gospo Simčič, ki je imenovanemu sledila do kvesture.

Nadškof Sedej je, obveščen o vsem tem, zahteval intervencijo kvestorja. Commendatore Modesti je osebno prišel v škofijo in začel govoriti o provokaciji v cerkvi na Trgu zmage, naše zmage itd. (navzoč je bil tajnik nadškofa Giovanni Caneva, ki je obvladal slovenski kot rojen Slovenec in bil Sedeju vdan z »dušo in telesom«, da rabim star izraz za te pretekle dni). Nadškof Sedej je ostro prekinil Modestija, sklicujoč se na konkordat, ga vprašal, ali bo napravil red, da se v cerkvi, ne na Trgu zmage, odvija verski obred — pridiga, za katero odgovarja le škof? Tam se je pridigalo slovenski, odkar je cerkev nastala, on sam tudi še kot kaplan. Drugače sporoči v Rim sv. sedežu kot tudi notranjemu ministrству. Pomagalo je. Naj bralca spomnim, bil je december leta 1930, leto Bazovice, ko je fašistični federal Avenanti sprožil posebne ukrepe in uspel; prefekt Dompieri, do neke mere prijatelj Slovencev, je bil v tem času že odpisan. Eden zadnjih njegovih aktov je bil, da je svetoval dr. E. Besednjaku in dr. J. Bitežniku, naj zgineta čez mejo (Trbiž), izročil jima je potne liste, drugače ju čaka konfamacija. Sedej, ki je ostal, je dočakal najtežje v zadnjem letu življenja 1931.

Zadnji njegov nastop je bil njega vreden, ko je podpisal svojo prošnjo za odpoved, na zagotovilo, da bo naslednik njega vreden,²⁵ a je prišlo do tega, da se mu samo kot upravitelju nadškofije še isti dan predstavi najbolj zagrizen fašistični duhovnik Istre Sirotich-Sirotti. Dvignil se je in napisal svoje zadnje pismo v Rim na rimske kurijo, mogoče bo le prišlo na dan. Kakršnokoli obliko je izbral, dejstvo je, da je povedal: »prevarali ste me«. Za nadškofa Sedeja, lojalnega do papeža čez vse mere, je bil hud udarec, da je prišel pod kolesa vatikanske — fašistične politike. Toda spoznal je 23. oktobra 1931. Dober mesec na to, 28. novembra 1931 je umrl. Razočaran? Vse so napisali o njem, tudi Del Bianco. Sodim, da ne. Pač pa je spoznal zmotljivo politiko—diplomacijo, ki je in bo vladala tudi v cerkvi, kot povsod. Čudno zveni, a vendar se mi zdi, da je Ivan Pregelj nakazal Sedejevo usodo v svojem romanu o Plebanusu Joannesu (Janezu Potrebuježu), ki se je, lojalen do cerkvene in posvetne oblasti, v boju za svoje pravice trl med kolesi obeh.

Tak se pokaže Sedej v svojem javnem nastopu, v svoji cerkveni službi. Kakšen je bil kot človek bi se vprašali? Kot privatnik? Kdor ga je poznal ve, da je malo govoril, da ni rad govoril o sebi. Bil je molčeč. Ni pisal dnevnika, kot ga je A. B. Jeglič. Še njegove uradne stvari, pisma Ijudstvu, uradna pisma posameznikom so kratka, ali z malo besedami je dosti povedano. Zdi se, da poleg uradnega nastopa, ki je bil diplomatsko molčeč, le govoril iz Sedeja tipičen gorjan, Cerkljan. Na zunaj trd, molčeč, v notranosti mehak, čustven, dasi tega ne pokaže rad.

Živel je ob prelomu stoletja. Nato pride prelom prve svetovne vojne, ko v srednji Evropi, v bivši monarhiji, nastopi vrsta narodov s svojimi državami, narodnostmi; ti spori in napetosti niso zadnje. Nastopi še nov večji pre-

lom, ki gre po sredi vseh držav in narodov, proletarsko gibanje, ki govorí naravnost o »revoluciji«. Od tega je več kot pol stoletja. Zato pa tudi, ko govorimo o posameznikih, o Sedeju, se moramo zavedati, da so to bili drugačni časi, drugačno okolje.

Vendar najdemo nekaj tipičnih dogodkov, ki nam osvetle Sedejevo osebnost. Da je novoimenovani nadškof Sedej (marec 1906) že drugič ponudil pesniku Simonu Gregorčiču, ki je vso svojo gorjansko čustvenost razlil v svojih pesmih, stanovanje v škofijski palači — kot škof ni imel te dolžnosti — je le zadosten dokaz, da je bil Sedej drugačen od kraške trdega Mahniča. Čeprav Gregorčič tega ni sprejel, je le sprejel Sedejevo sodelovanje ob prevodu Joba. Sedej je bil za oni čas razgledan strokovnjak semitskih jezikov in literature, zlasti hebrejske, svetega pisma stare zaveze; samo mimogrede naj omenim, da so še med dvema vojnoma kratki priročniki v tujini pod črto omenjali tudi njegove članke in študije. Sedej je bil do neke mere osebno povezan z gorjanskim »goriškim slavčkom«, čeprav je bil sam trših potez.

Njegova osebna knjižnica je imela številne tekste slovenske literature zlasti prejšnjega stoletja. Kdor ga je po bližnje poznal, ve, da je kar precej dobro poznal zlasti Jenka, Stritarja, Levstika. To je pokazal ob prireditvah v malem semenšču (1927—1930), kjer je še govorila slovenština. Skrbel je za slovenski jezik na škofijski gimnaziji. Ni več poznal slovenske moderne, bila je že izraz novega prelomnega časa.

Tu bi se rad dotaknil dejstva, ki ga omenja Fr. Koblar, urednik izbranega dela Ivana Preglja.²⁶ Na Goriškem je bilo splošno znano, da se starejši častiti gospodje ne strinjajo s Pregljevim »Plebanusom« in »Matkovo Tino«; pa je bil »Plebanus« prva knjiga, ki je izšla po rapaljski pogodbi po aneksiji: lahko bi rekeli neke vrste simbol. Goriško škofijsko oblast je v tem času zastopal dr. Andrej Pavlica kot »pravnik-promotor iustitiae«, bila je to funkcija neke vrste »javnega tožilca«. Mož je zvesto stal ob strani starostrujarju A. Gregorčiču in še hodil svoja pota, čeprav je prišlo do neke »sloge«, do sporazuma z »mladimi«, saj je bil pri »Goriški matici« od začetka, ne pa pri »Goriški Mohorjevi«, ki je nastopila kot »katoliški« konkurent »liberalni« matici. Pavlica je bil tudi zvest načelom Mahniča glede »vzgojnega pomena« vsake beletristike. To je jeseni leta 1921—1922 javno povedal mimogrede med predavanji v centralnem semenšču, nastopil je proti Francetu Bevku, ki je priobčil v »Mladiki« »Matkovo Tino«. Bil je on, ki je nastopil nato proti I. Preglu, kar je prinesel uradni škofijski list; Sedeja je pač pregovoril, da je dal svoj podpis.

Naj dodam iz svojih doživetij nekaj k temu. Od leta 1927 do 1930 je bilo, ko sem odgovarjal za slovensko knjižnico na škofijski gimnaziji. Bil sem med kladivom in nakovalom. Duhovni vodja je bil slovenski gospod, dober do vseh mer, ali strog v moralnih pogledih, danes po drugem Vatikanu bi rekli, da je takrat med starejšo duhovščino bilo še precej janzenistične strogosti. Na drugi strani je bil inteligentni in razgledani ravnatelj, po rodu Furlan, ali kaj ko je italijanska praksa glede čtiva bila prav tako ozka. Meni je pa šlo, da slovenski dijaki iz privatnega čtiva spoznajo prav klasične slovenske literature. Pomagal sem si s svojo knjižnico in zlasti zrelim fantom dajal tudi Preglja, moderno, čeprav je v šoli še niso obdelovali. Seveda je bilo moje ravnanje »ilegalno«. Ob neki priložnosti, ko sem na nadškofa Sedeja naletel, mi je pustil nekaj svojega časa in še bil dobro razpoložen, ko se je pokazal ne kot škof, marveč kot tipičen naš človek, tedaj sem mu omenil, da je v ljubljanski škofijski gimnaziji v Šentvidu profesor A. Breznik nosil v šolo in pustil tam brati vsaj odstavke Cankarja (šlo je za »Podobe iz sanj«), Preglja, Župančiča. Poskušal sem preprosto, kratko povedati, da umetnik grabi v življenju, ga občuti, podo-

življa, opisuje tako, kot je, v ozadju je treba pa iskati, s kakšnega vidika gleda. Življenje ne gre po načelih... Povedal sem mu, da fantje pridno berejo zlasti v počitnicah, (spodbujal sem jih sam)... Omenil sem, da jim je treba dati le pomoč, voditi jih, zato moremo biti zelo veseli njih odkritosti, če se lahko razgovorimo o vsem, kar doživljajo, vidijo, slišijo.

Ne spominjam se, da bi nadškof dosti posegal v moje besede, drži pa, da mi je bolj s svojim kimanjem kot z besedo pritrjeval. Tak je bil dostikrat. Ne bi ponavljal znanih dejstev, da je že kot mlad študent zbiral slovenske ljudske pesmi in da je bil z dušo vnet za petje in glasbo (kot njegov kancler Fr. Setničar, veliki gornik, ki je toliko prostega časa presedel ob klavirju, česar mnogi niso vedeli, končal je pod ameriškimi bombami 1944. v hiši, kjer je stanoval). Čeprav ni bil pobudnik Goriške Mohorjeve družbe, je njeno delo spremlijal, se ob njenih težavah, preganjanih zanjo zavzel z vso energijo. Skrb za petje je pokazal, še zlasti, ko je imenoval Lojzeta Bratuža za učitelja na škofijski gimnaziji in mu poveril celo nadzor nad vsemi slovenskimi cerkvenimi zbori. Bil je čas najhujše fašistične gonje, vem, da so takrat imeli Italijani za učitelja petja na gimnaziji svojega protikandidata Seghizzija. Sedej je mimogrede vrgel besede: mlad mora biti. Da je bil vesel in podpril Goriško Mohorjevo, ki je začela izdajati cerkvene pesmi, pišejo drugi.²⁷ Grem mogoče predaleč, obstaja tudi neka analogija. Kar so bile amerikanskim črnem njih »duhovne pesmi«, ki jih danes občuduje svet, to so v malem bili nastopi cerkvenih pevskih zborov v dobi »fašistične teme«.²⁸ Ob skladatelju Vinku Vodopivcu bi moralo stopiti toliko imen pevovodij. Sedej je bil vesel vsega tega, čeprav je, lojalen do svetega sedeža, nasprotoval staroslovenski maši pri latinsko peti maši.

Samo ena epizoda je bila znana. Bilo je takoj po konkordatu, ko ga je obiskal prefekt, ali neki drugi fašistični veljak, ki mu je tako jasno omenil, da se bo sedaj po sporazumu cerkvene in državne oblasti moral tudi on kot katoliški škof bolje izjaviti za nacionalno politiko dučeja. To ga je izvalo in kratek je bil njegov odgovor: Preden sem bil škof, sem se rodil kot Slovenec. Ali ta »Slovencev«, nima nikakega »nacionalnega«, narodnega prizvoka, pove le, iz slovenskega ljudstva sem izšel. Ljudstvo in ne narod je za Sedeja bila praošnova.

In vendar je gledal tudi v šir, čeprav ni o tem govoril javno. Pismo Primožiču 20. decembra 1917⁶ je istočasno sodba nad Italijani, odkrita še bolj ostra nad Nemci—Prusi. Odkrito pa je takrat obsodil Primožiču Nemce, pri vsej cenzuri: Tuji, Nemci nas hočejo poplaviti, pruski vojaki plenijo.

Da je mož ob takem položaju bil za novo Jugoslavijo, ni nič čudnega. Živel je kot begunec v Stični, vodil sam centralno semenišče, tam je imel čas, da je bolje spoznal J. E. Kreka. Da je z njim zlasti tesno delal Fogar, zlasti pri vprašanju furlanskih beguncev, je znano. Ob smrti Kreka piše Sedej Primožiču zelo kratko (9. 10. 1917): »Padel je steber Jugoslavije«.⁶ Piše mu dan po Krekovi smrti. Čuti potrebo, da se zaupa prijatelju Primožiču, saj ima kratek stavek bolj čustveni prizvok neke simpatije tako do Kreka kot do Jugoslavije, ki nastaja, nima ne političnega ne kakega narodnega akcenta. — Kakšna razlika med nadškofom Sedejem in A. B. Jegličem, ki je pisal v svoj dnevnik: »Mislim, da ga je (Kreka) Bog o pravem času poklical s sveta... bil je v veliki nevarnosti nekoretnega mišljenja o izvoru državne oblasti in samoodločbe narodov«.

In še se je Jeglič bal za »bolj žalostno življenje Kreka«: »Tudi svetih zakramentov za umirajoče ni prejel ... Zato sem jaz bolj žalosten ...« Jeglič je strog sodnik, pozablja pa, da krščanki Bog sodi »po delih... po sadovih«,²⁹ pri vsem gre za različne poglede dveh škofov ob nekem konkretnem primeru, o Kreku.

Naj dodam, da avstrijakant Sedej ni bil tešč glede vsega, kar se imenuje ilirizem itd. Na Dunaju se je spoznal s Hrvati. Zagrebški škof Bauer, je marca 1931 s svojim pismom jugoslovenskih škofov določil molitveni dan 19. marec za preganjane slovenske in hrvaške vernike pod Italijo, bilo je šest dni pred Sedejevo proslavo 25-letnice škofovanja, kar je razburilo fašistično Italijo, vendar danes lahko rečemo tudi vatikanske diplome: Bauer je bil učenec »Avgustineja« na Dunaju, ko je tam Sedej imel vodstveno mesto. Bil je do neke mere Sedejev učenec ...

Glede »majniške deklaracije« in Sedeja naj dodam neke svoje pripombe. Bilo je poleti 1931, ko je nadškof Sedej bil na kratkem oddihu v Kanalski dolini pod Višarjami. Prišel sem z Višarij v njegovo družbo, alpinistično napravljen, spominjam se Joška Bratuža, ki je prepeval slovenske pesmi. Pogovor je nanesel na habsburško monarhijo in tudi na majniško deklaracijo. Sedej je bil v razpoloženju, ko njegova škofijska vloga in čast ni izstopala. Mislim, da sem glede majniške postal prav jaz cilj njegove pšice: »Vi nič ne veste, habsburški okvir je bil potreben, saj veste, da bi le cesar — ustavni faktor lahko dal Jugoslavijo, ne dunajski parlament« (ne prisegam na svoje besede, na formulacijo, pač pa na glavni pomen).

Po letih sem se spomnil jasno teh Sedejevih besedi, ko sem prebiral Gestrina—Melika³⁰ in bral, da je A. Korošec že leta 1913 v dunajskem parlamentu izrekel besede, da Slovenci nimajo »od vlade in strank ničesar pričakovati. Naše zadnje upanje je ostalo edino dinastija«. V Sedejevi zapuščini, nečak Ciril Sedej je bil izvršitelj oporoke, je bila »majniška deklaracija s podpisom F. B. Sedej in dodanim PS. Ta je povedal, da bi jo priobčil, če bi ne bil nadškof tudi Italijanov. Njegov nečak J. Sedej v življenjepisu strica,³¹ poroča, da je nadškof Sedej nastopil za škofa Jegliča na Dunaju, ko so ga začeli zaradi njegovega nastopa za Jugoslavijo preganjati. Tu imamo podatek, da je Sedej stopil v akcijo, ali šlo je za obrambo njegovega sufragana.

Kakor je ob majniški deklaraciji samo opazovalec, dasi jo odobrava, dasi izraža celo kar jasno svojo simpatijo za Kreka, prav tako je s svojega vidika samo kritičen opazovalec dogodkov po vrnitvi v Gorico. Nekatere podatke smo omenili. Važen se mi zdi zapis iz leta 1920, ki ga najdemo zopet v pismu Primožiču z dne 7. 4. 1920.⁶ Vesel je, da so se duhovni večinoma vrnili, nato pa toži, da »primanjkuje narodnih zastopnikov, ki so nas večinoma zapustili. »Obračajmo te besede kakor hočemo, prav izraz »narodni zastopniki«, sodim da meri predvsem na bivše Gabrščkove pristaše, »liberalce«, gre za »napredne učitelje«, ki jih je takrat tudi tržaška »Edinost« zaman vabila, da se vrnejo.³² Prav v isti zvezi pa Sedej takoj nato omeni še kratko »Narašča socializem...« In v pismu z dne 12. junija 1920 zapiše: »Celo učitelji prešli k socialistom...« ne da bi dal pojasnila, svoje ocene, mnenja ... Res je, da bo tisti, ki se bo potrudil, našel tudi v Sedejevih pastirskih pismih (namenjenih ljudstvu, zlasti v začetku posta) tudi obsodbo komunizma, zlasti ateističnega komunizma, kjer večinoma sledi papeškim okrožnicam Pija XI; tu gre za prenos papeškega nauka, za katoliško ideologijo, Sedej pa nikjer ne dodaja svojih, konkretnih ukrepov, ki naj bi jih duhovni izvajali.

Italijansko in fašistično gonjo proti njegovi osebi omenja večkrat Primožiču, vedno kratko, ne spusti se v podrobnosti. Pisma je pošiljal po pošti. Kdor ve, kaj je pomenilo leto 1930, leto Bazovice, za Tržačane in Goričane, bo vedel, kako je Sedej objektiven poročevalec, ko za božič 24. decembra 1930 piše o gonji zoper Slovence, zoper njega in zoper duhovne. Začel se je zadnji udar tudi proti Sedeju, sam je to dobro vedel, o tem bi tu ne razpravljal, zato se ne smemo čuditi, če v pismu 11. junija 1931³³ pošilja zadnje: »voščila in čestitke iz Lep e

a nesrečne domovine.“ Da mu je ta domovina predvsem Goriška z vključeno Tržaško, je razumljivo. Najbrže je pomislil predvsem na Goriško, ki ji je bil škof.

Splošno znano dejstvo je in ni treba dokazov, da je vsa fašistična gonja proti Sedeju, duhovnom in ljudstvu (naštevam kot Sedej v pismu 24. 12. 1930) slonela na temeljni krivdi: Slovenci ste-Slavi. Ta razprava o nadškofu Sedeju kot javni in zasebni osebnosti je stremela za tem, da po možnosti zbere one bistvene elemente, ki ga označujejo tako kot nadškofa v svoji službi, kot tudi Sedeja izven nje, kot človeka, kot osebnost.

Vprašajmo se po vsem tem kakšno je bilo Sedejevo slovenstvo, ko ni nikjer javno izrekel in tudi zasebno ni imel navade (ali le zelo redko) izreči: Slovensec, mi Slovenci.

Posebnosti Sedejevega slovenstva, ki jih je predvsem pokazal v osebnih pismih Primožiču, bi torej bile sledeče:

Ne rabi besede »narod«, »slovenski narod«, čeprav, da smo si na jasnom, ne zanika te vrednote. Enkrat piše o »narodnih predstavnikih« in iz zveze se razume, še bolje, objektivno stanje je bilo tako, da z izvorom »meščanske napredne«, meni pristaše liberalne Gabrščkove stranke, kjer je bila večina učiteljstva. »Ljudstvo« je njegovo izhodišče. V zadnjem pismu govori o (»nesrečni«) domovini in pri tem misli predvsem svojo Goriško (dasi Trst ni izključen).

Za besedo domovina stoji dom in s tem združena družina, kmečki dom in njegova družina, kar je znak pretežno kmečkega ljudstva na Goriškem. Domovina ni enakovredna italijanski »patria« in francoski »patrie«, iz katere izhajajo »patrioti«. »Patria« ima širši obseg glede na že suvereni narod s svojo državo. Slovenskemu izrazu »domovina« je še najbližja nemška »Heimat« od Heim-dom, ki je bila doma in v rabi zlasti med konservativnimi Nemci Avstrije. Nemčija je od združene Nemčije dalje poznala le »Reich«, za katerega ni veljal »Heimat«, pač pa »Vaterland« po vzoru »patria« in »patrie«, saj je skupen izvor v besedi »pater«, »Vater« (oče).

Pri Sedeju izraza »ljudstvo« in »domovina« nimata bistvene zveze s »politiko«, ki je po svojem grškem izhodišču tesno povezano z grškim »mestom« — »polis«, ki ima že oznako »države«. Videli smo, da Sedej v svojem zadnjem pismu ljudstvu (april 1931) prav v politiki vidi nekaj negativnega, kar povzroča »spore, boje...« In gre tako daleč v svojem gledanju, da postavi trditev »Nesreča nas je zedinila« in meni pod nesrečo (iz zveze razvidim): vonjno in z njo povezano usodo slovenskega ljudstva (in furlanskega), da je prišlo pod Italijo in pod fašizem. Tako daleč gre v obsodbi »političnih bojev«, da je celo te »nesreče« vesel. S tem, mislim, da je nadškof Sedej najbolje pokazal, kako tuje je bilo njemu poseganje v politiko. Težko krivico bi mu storili, če bi mu samo od daleč pripisovali kakšne »klerikalne« popadke.

Ali ni goriški škof Sedej do neke mere gledal vsega dogajanja tudi našega stoletja tako, kakor ga je gledala in ocenjevala doba sloge pred nastopom Mahniča, nato Gabrščka-Tume, ko nastanejo stranke: klerikalci-liberalci, ljudska stranka proti napredno meščanski. Je obstal Sedej pri pogledih svojih mladih let? Saj iz privatnih pisem zveni tudi neka čustvena struna, kar pristno romantična?

Tudi če bi v bistvu temu pritrtili, ne bo moči Sedeju očitati koservativnosti, ker je Sedejevo gledanje bilo edino mogo. Slovenstvo Gorice in Trsta je bilo v najbriderjši defenzivi, saj je fašizem zanikal celo obstoj ljudstva. Zginiti mora! Vzel mu je že itak vse, kar ga je dvignilo do »kulturnega« ljudstva, naroda, da ne govorim več o »politični svobodi«.

Ljudstvo je bilo potisnjeno v svoje domove, družine. Znano je, da so zmeraj fašisti in tisti, ki so branili naravno asimilacijo, bili tako širokosrčni, da so dopuščali neko slovensko folkloro. Doma, v družini, ob ognjišču, tam lahko govorite, molite, pojete po svoje.

Tu je bil Sedej mož na svojem mestu in je z vso odločnostjo branil pravico domačega jezika še v cerkvi. Pouk krščanskega nauka med leti 1923—1943 je pomenil edino solo v slovenščini, ki so šle od Nadiže in Triglava do morja (dokler ni videmski Nogara ob podpori Vatikana I. 1934 nastopil s prefekti in kvestorji proti »čedermacem«).

Sedejeve »Normae« iz leta 1931 so bile kritika konkordata. Hotel je na svoj način uveljaviti pravico materinega jezika pri pouku; branil je ljudski jezik v cerkvi, v govoru in v pesmi. Tudi po njegovi smrti, ki ima kar mučeniške poze, so se slovenski duhovniki držali norm-navodil, ki jih je on začrtal.

* Pričujoča razprava je prvi del obsežne študije o primorski duhovščini med vojnami (op. ured.).

1 I. Juvančič, Politično ozadje I. tržaškega procesa. Kronika, št. 3, 1973, str. 180—4.

2 Našemu nadpastirju za srebrni jubilej, Gorica 1931.

A. Gabršček, Goriški Slovenci, II, Ljubljana 1934.

G. Del Bianco, La guerra in Friuli. I—III, Udine 1937—1952.

Slov. biografski leksikon, 10, zv., str. 259—261.

J. Sedej, Dr. Frančišek Borgia Sedej. Zagreb 1971.

3 M. Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod Italijansko zasedbo 1918—1921. Maribor—Trst 1972, str. 221.

Celotno pismo prinaša Del Bianco, n. d., I, str. 257.

4 Neurejeni arhiv goriške prefektture, kvesture in federacije PNF Gorica, Arhiv IZDG v Ljubljani.

5 C. Medeot, Storie dei preti isontini internati nel 1915. Gorizia 1969, str. 21.

6 J. Sedej, n. d., str. 51—3.

7 Del Bianco, n. d., II, str. 293.

8 E. Marcon, Mons. Carlo Margotti, Cividale 1957.

9 E. Marcon, n. d., str. 161 in 240.

10 R. Klinec, Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe. Gorica 1967, str. 89.

11 Primorska duhovščina pod Italijo. Srečanja, štev. 23—4, str. 33—36. Nadaljevanje članka ni še izšlo.

11a R. Klinec, n. d., str. 39.

12 G. Spadolini, Il cardinale Gasparri e la questione romana. Firenze 1972 (ocene v Rassegna storica del risorgimento, 1973, štev. 1—3 in Nuova antologia št. 2054, 1972).

13 S. Dompieri, Santa Gorizia. La Porta orientale, št. 1—6, 1968, str. 65—74.

14 R. Klinec, n. d., str. 50.

15 Družina, 18. 11. 1973, str. 1, 4.

16 R. Klinec, n. d., str. 13.

17 F. Engel-Janossi, Österreich und der Vatikan 1846—1918. I—II.

18 J. Sedej, n. d., str. 56.

19 M. Kacin-Wohinz, n. d., str. 239—240.

20 F. Koblar, Simon Gregorčič, Ljubljana 1962, str. 140 in sledče.

21 F. Engel-Janossi, n. d., str. 113 in 121.

22 I. Garzia, Il negoziato diplomatico per i patti lateranensi. Politica, XXXVIII/1973, štev. 2, str. 280—310.

23 R. Klinec, n. d., str. 89.

24 L. Čermelj, Slovenci in Hrvatje pod Italijo. Ljubljana 1965, str. 209.

25 R. Klinec, n. d., str. 89.

L. Čermelj, n. d., str. 214.

Ivan Pregelj, zv. III, str. 395.

26 Celje 1964, Zv. III, str. 395.

27 R. Klinec, n. d., str. 76.

28 I. Juvančič, Višarske teme. Planinski vestnik, 1972, str. 109—113.

29 J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Ljubljana 1971, str. 295.

30 F. Gestrin-V. Melik, Slovenska zgodovina 1792—1918. Ljubljana 1966, str. 315.

31 J. Sedej, n. d., str. 35.

32 M. Kacin-Wohinz, n. d., str. 217.

33 J. Sedej, n. d., str. 56.

FRANCESCO B. SEDEJ E IL FASCISMO

Riassunto

Vari articoli e saggi sono già stati scritti sull'ultimo arcivescovo sloveno di Gorizia F. B. Sedej (1854—1931). Sulla base di materiale d'archivio (Archivio della Prefettura e della Questura di Gorizia, della Federazione goriziana del PNF nell'archivio dell' IZDG — Istituto per la storia del movimento operaio di Lubiana) di testi storici e testimonianze personali, l'autore ricostruisce gli ultimi anni di Sedej, anni nei quali si videro crescenti pressioni fasciste nei confronti della sua persona a causa delle quali si dimise dalla carica di arcivescovo, morendo poco dopo. Parlando della genesi della campagna contro l'arcivescovo sloveno, l'autore delinea la figura spirituale del Sedej come funzionario della Chiesa e il suo credo politico.

jašen ihur, mpolvoč s sijnavočelob nezvoljenih užbarsih v oddi oj rečopodoba, na spomenorinu ogativobelq boj, sib, olčaq vsoq si, učitljivost, umstebec, agapiti, rimutlins, divljinino, stari, se žadeo, opjml, ometaličar, huncijem, zslubevogno, ni omestili, tjušetil, hq, lejldevoču močnu e el, dī, bl, voktibog, rlegrib, ni rimutlins, uječevec, etali, ni ojveč, oslaša, v rimavos, dlnauj, o extinot, extinovobogomužul, ekana, Hall, sv, sijnavobelom, sponsta, se omisno, en ončumobur, sū, -ndzA, ojveč, illoholak, os, od, tejel, stilefaj, noječe, leidev, to, lid, ej, rav, zlman, lepirib, ni, -nosk, huncijem.

Marijan Brecelj, knjižničar, Goriška knjižnica, Nova Gorica

PISMA BOHUŠA VYBÍRALA FRANCETU BEVKU

France Bevk in dr. Bohuš Vybíral
fotografirana v Olomoucu leta 1939

Bevk pošiljal veliko knjižnega gradiva, tiskov s Primorske ter istočasno, ko je Vybíralu bila vseskozi prisotna resna želja in volja, da Bevka predstavi z umetniško dobrim tekstrom in v dobrem prevodu češkemu bralcu. Začel je z Bevkovo poezijo,¹ prevedel črtico,² se pripravljal, da prevede dramo³ in še kaj (prevajal druge slovenske pisatelje, med njimi Preglja),⁴ vendar do uresničitve te zamisli ni prišlo. Zakaj, je danes težko reči. Morda Vybíral ni našel v Bevkovem opusu primernega teksta, oziroma takega, ki bi češkega bralca zadovoljil z vseh vidikov. Vzrok pa se zdi problematičen, ko je vendar prevajal dela,⁵ ki niso z Bevkovimi posebej daleč v sorodu, in vrsto del drugih, tudi mlajših avtorjev.

Pričujoča korespondenca, ki jo je Bevk ohranil, obsega 28 pisem češkega kulturnega delavca, predvsem plodovitega prevajalca iz slovenščine, dr. Bohuša Vybírala, večletnega ravnatelja študijske, kasneje univerzitetne knjižice v Olomoucu. Težko bi bilo reči, ali so se ohranila vsa pisma. Ne vemo, kdaj in kje je Bevk spoznal Vybírala, skoraj gotovo ob kakem Vybíralovem obisku Ljubljane. Že iz prve dopisnice je razvidno, da je ta le odgovor na neko Bevkovo pošiljko knjig. Torej je moral Vybíral Bevka zanje prositi ali pa se ustno zanje domeniti. Tudi vrsta drugih vprašanj na dopisnici daje slutiti, da sta se z Bevkom že dogovarjala in da mu je Bevk pravzaprav ostal dolžan kak odgovor. Na nekatera vprašanja se bo Vybíral kasneje še vračal. Nadaljevanje korespondence bi utegnilo biti popolno, saj ni vsaj opaznih praznin, čeprav minevajo meseci, ob koncu kar leto in še več, ko si nista pisala. Korespondenca je bogata le v dveh ali treh letih, se pravi v tistih, ko mu je

Mogoče je bilo v ozadju Vybíralovega dopisovanja z Bevkom tudi nekaj drugega. Češkemu prevajalcu je prav prišlo, da je od plodovitega primorskega pripovednika prejemal marsikatero knjigo, posebej še vrsto zanimivih kulturnih, političnih in drugih podatkov, ki jih je s pridom uporabljal pri pisanju literarne in kulturnozgodovinske kronike o južnih Slovanih v češke revije in liste, posebej v revijo »Archa«⁶, če hudomušno ne omenimo še stalnega moledovanja za italijanske in druge znamke, ker je bil dr. Vybíral straten filatelist. Najsi bo že kakorkoli: vprašanje teh prevodov ostaja odprto, dokler ga ne bodo morda drugi viri (korespondence dr. Vybírala z ostalimi slovenskimi kulturnimi delavci in književniki) razkrili, potem ko je postal vprašljivo, ali so se Bevkovi dopisi Vybíralu ohranili. Prvo tipanje v to smer je bilo negativno.^{6a}

Za našo objavo je bilo predvsem važno, da se v teh dopisih pojavlja vrsta podatkov, drobnih sicer, vendar dovolj zanimivih in tudi pomembnih takó za nastanjanje Bevkovega literarnega opusa, kakor tudi za ostale goriške razmere in kulturni krog, s katerim se je dr. Vybíral srečal oziroma srečaval (vsaj dvakrat), ko ga je želja po obisku krajev, koder ga je vodila slepa volja prve vojne, pripeljala v Italijo.

Vybíralovo delo za našo kulturo, posebej za posredovanje slovenske književnosti med češkim narodom še ni dovolj ocenjeno. Rekli bi lahko, da je komaj v grobem popisano, če pomislimo na posamezne bibliografije, ki med ostalim prinašajo tudi opise njegovih prevodov,⁷ in na vrsto člankov o njem.⁸ Podrobnejše je ocenjeno posredovanje, delež, ki ga je dal, da so Cankarjeva dela prišla na češke odre.⁹ Pred očmi je treba imeti dejstvo, ki ga je v tem pogledu napisal v enem tu objavljenih pisem, da se namreč »loti prevajanja dramskih tekstov šele takrat, ko mu je zagotovljeno, da bodo tudi našli pot na oder«.¹⁰ Če je temu bilo tako, potem lahko verjamemo, koliko se je sam trudil, da je slovenske tekste ne le prevedel, temveč jih tudi spravil na oder.

Dr. Bohuš Vybíral spada torej v vrsto tistih tujcev, ki so si za kulturno sodelovanje med svojim narodom in Slovenci nabrali izrednih zaslug. Vybíral posebej na področju posredovanja in prevajanja slovenske literature in publicistike v češčino, v nemajhni meri pa tudi za izredno plodonosno in vztrajno informiranje o slovenskem kulturnem in političnem življenju v češkem periodičnem tisku (časnikih in revijah).

Da bi bila podoba tega moža bolj jasna, temu naj služi kratek oris njegovega življenja in dela.¹¹

Dr. Vybíral se je rodil 14. januarja 1887, gimnazijo je študiral v Hranicah, kjer mu je bil za profesorja tudi kasnejši slavni biolog dr. Janez Regen. Posebno pomembna za kasnejšo orientacijo so bila za Vybírala dunajska univerzitetna leta (1907—1912). Tu je prihajal v stik z visokošolci cele Avstro-Ogrske, posebno s slovanskimi. Slovanska vzajemnost, ki se je tu gojila, je prevzela tudi mladega Vybírala tako, da je pravzaprav prišel na vodilna mesta; postal je podpredsednik soustanovljenega Komiteja slovanskih akademičnih društev na Dunaju. Ta komite je prirejal vrsto obrambnih akcij in velike manifestacije proti tlačenju nenemških in nemadžarskih narodnosti. Tu so tudi za vse njegovo poznejše življenje pognale korenine njegove ljubezni in naklonjenosti do Slovencev in njihove kulture, literature še posebej. O tem je sam pisal: »Najbolj so me zanimali Slovenci kot najmanjši in zaradi tega najbolj ubožna slovenska veja v nekdanji Avstriji«. Zato je tudi svoje filološke nagibe usmeril v globoko spoznavanje slovenskega jezika najprej, nato pa še postal širok in globok poznavalec naše literature in kulture. Jugoslavijo in posebej Slovenijo je pogosto obiskoval med poletnimi počitnicami, vzdrževal vrsto zvez s kulturnimi ustvarjalci, bil pa predvsem stalni kulturni kronist slovenskega kulturnega življenja za češko sredino.

Največja Vybjralova zasluga za Slovence pa ostaja nedvomno njegovo prevajalsko delo, njegovo posredovanje naših literarnih del češki javnosti.¹² Poleg tega pa je bil dr. Vybjral velik propagator naše kulture v svoji deželi. Organiziral je veliko razstavo slovenske sodobne umetnosti v Hodoninu (1924),¹³ dalje je poučeval slovenščino na gimnaziji v Olomoucu, imel predavanja o Sloveniji v okviru Jugoslovanske lige in drugih organizacij.¹⁴

Prvi Vybjralovi prevodi iz slovenščine spadajo še v njegova gimnazijska leta, resnejše in zavestneje pa je začel sredi univerzitetnih let okoli leta 1910, in sicer se je lotil takoj Cankarja. Temu avtorju je ostal zvest dolga leta in prevedel vrsto Cankarjevih tekstov, od katerih jih je kar 7 izšlo v samostojnih edicijah. Kasneje pa so izšli še teksti Izidorja Cankarja, Ivana Tavčarja, Antona Novačana, Frana Erjavca, Marije Kmetove, Vladimira Levstika, Alojza Kraigherja, Ivana Preglja, Toneta Seliškarja, Prežihovega Voranca in Antona Ingoliča.

Seveda se njegovo zanimanje ni omejilo le na slovensko literaturo. Marsikaj je prevedel tudi iz srbsčine in hrvaščine, pa tudi iz ruščine. Veliko sil in moči pa mu je jemalo njegovo delo v knjižnici, posebno po letu 1946, ko je nekdanja študijska knjižnica v Olomoucu postala še univerzitetna. Od 1946 je predaval na univerzi Palackéga zgodovino jugoslovanskih književnosti in imel lektorat slovenščine, od leta 1949 pa je predaval v Brnu. Marsikaj je ostalo po smrti še v rokopisu, tako tudi nekaj prevodov slovenskih literarnih del.¹⁵

Na primorske Slovence je dr. Vybjrala vezala posebna ljubezen; najprej ker ga je v mladosti usoda peljala skozi naše kraje in ga potisnila tja dol do reke Piave,¹⁶ potem pa ker je našel v Bevku in še drugih goriških kulturnikih dvajsetih in tridesetih let po čustvih in miselnosti marsikaj skupnega, najbolj pa ga je seveda privlačevala Bevkova pisateljska osebnost. Njegovo delo je spremljaj vseskozi z velikim zanimanjem, še posebej zato, ker je šlo za predstavnika tlačenih primorskih Slovencev. Tudi na našo goriško pokrajino se je močno navezal in je ni mogel zlepa pozabiti, saj Bevka posebej prosi, naj tiste češke turiste, če le more, pelje na Oslavje, od koder bi se lahko razgledali po goriški ravnini.¹⁷

Po zadnji vojni bi bil zmogel človek kot on še veliko storiti za premnogo skupnih zadev med Slovenci in Čehi, pa se veliko tega zaradi neugodnih razmer ni nikoli uresničilo. Svoje zadnje sile tega posredovalnega mostu med nami in Čehi je vložil v prevode obsežnih tekstov, tako Vorančeve Požganice kakor Ingoličevih Splavarjev.

Umrl je, ko mu je bilo komaj 64 let. O njem je ob smrti zapisal slovenski publicist: »Dr. Bohuš Vybjral je bil kot človek prikupen in širokogruden mož, entuziast za vse dobro in lepo. Za prevajalca slovenskega jezika je imel vse potrebne odlike: natančnost, trdno znanje jezika, dober češki slog. Tako je mogel prenesti v svoj jezik malone vse odtenke npr. Cankarjeve ritmično tako lepo ubrane proze. Samo s takimi odlikami je lahko posredoval Čehom v polni meri pripovedno umetnost naših prozaistov.«¹⁸

Starejši od Bevka za komaj tri leta, je vendar odšel od nas skoraj dvajset let pred Bevkom. Od goriških znancev, po katerih v pismih tako pogosto sprašuje, tudi ni nikogar več med živimi, ostal pa je le v bežnem spominu enega nekdanjih sodelavcev Goriške straže.¹⁹

Če bodo kdaj — morda pa v kakšnem drugem nahajališču — le odkrili tudi Bevkova pisma Vybjralu, nam bodo ta gotovoda osvetlila, kaj, kako in do kakšne mere mu je Bevk pošiljal gradivo, čeprav skopo in ne kdovekaj pogosto — če sklepamo po Vybjralovih tožbah v pismih — da ga je potem uporabljal v svojih zapiskih v Archi²⁰ in drugod. Pomena tega in takega obveščanja ne smemo podcenjevati. Le na ta način je prišlo v svet marsikaj o težkem življenju primorskih Slovencev, kar bi sicer nikoli ne bilo znano, in prav ta opozorila so bila tisto

bujenje evropske vesti, da ni postajala vedno bolj topa in neobčutljiva za trpljenje svojih slovanskih bratov pod tujim težkim fašističnim jarmom.

Če so lahko Vybíralu za kulturno posredovanje hvaležni tudi drugi Slovani (Hrvatje, Srbi, Rusi), saj je iz njihovega slovstva tudi prevajal; če so mu lahko hvaležni Slovenci, ki so živeli znotraj meja takratne Jugoslavije, mu moramo biti primorski Slovenci veliko bolj hvaležni, saj nam je izpričal svojo posebno naklonjenost in ljubezen.

Objava teh njegovih dopisov več kot dvajset let po njegovi smrti naj bo kot znak te hvaležnosti in obenem droben spomin na pisatelja Bevka, s katerim ga je vezalo tako iskreno in toplo prijateljstvo.

TEKSTI PISEM:

1923

1

V Olomouci dne 22. I. 1923

Drahý příteli,
děkuji Vám vřele za Jadranski almanah¹⁸ a za publikace Goriške Matice.¹⁹ Zmíním se o nich v několiko časopisech; první referát – do únorového čísla „Archy“²⁰ už písem.
Prosím Vás, ženě se nelibite v Špacapanove karikatuře,²¹ nemohl byste mi laskavě poslat svoji fotografii, aby mi věřila, že jste fešák? Můžete-li, prosím pekně! (Mně se ovšem karikatura líbí.). I. a III. ročník Koledara²² mi už nemůžete zaopatřit? A s „Mladikou“²³ není také nic? Škoda, tak jsem se těšil! S Pregeljem jste dosud nemluvil, směl-li bych přeložit Plebána Joanna?²⁴ Jak se stále máte a proč sina mne nikdy nevzpomenete ani rádkem? Pište přece!

Srdečně Vás pozdravuje

Váš oddaný

Vybíral.

Dopisnice. Naslov: Pan / France Bevk, / spisovatel, / Gorice. (Gorizia) / Ured. »Mladike«, / Via Favetti 11/I. / Italia. = Poštovatel: Dr. B. Vybíral / Olomouc, Reslova 5. Olomoučtí žig nečitljiv, goriški 29. 1. 23. Rokopis.

2

V Olomouci dne 11. III. 24

Milý příteli,
poněvadž jste mi minulý rok na mé dopisy principieltě neodpovídali, myslí jsem už pomalu, že jste nemocen anebo v některých neznámých končinách. Z Mladiky se dovídám že ještě žijete a pilně píšete. Tož bych si Vás dovolil zase jednou poprositi o několik slov, jak se máte a co stále děláte. Měl bych velice rád Vaši knihu „Tatič“ a „Jadranski almanah za I. 1924“,²⁵ nemohl byste mi jich zaopatřit? Směl bych Vám poslat své nové překlady ze slovinštiny? [Novačan – Veleja, Kmetova – Helena, Erjavec – volobrata Slovinci, Tavčar – Podzimní kvítí]²⁶

Sejdeme se letos o prázdninách? A kdy dostanu, signore, Vaši fotografii?

Vřele Vás pozdravuje

Váš oddaný

Dr. B. Vybíral

Dopisnice. Naslov: Pan / France Bevk, / redátor a spisovatel, / Gorice—Gorizia / Via Favetti 11/I / Italia. Poštovatel: Dr. Bohuš Vybíral / Olomouc, Reslova 5 / RČS. Olomoučtí p. pečat: 12. III. 24, goriški: 14. III. 24. Tipkopis. Podpis: lastnoročen.

[tiskana glava:]
Reditelství
Studijní knihovny
v Olomouci.

3

Vážený příteli,

Váš milý dopis ze dne 15. t. m. mě velice potěšil. Jsem rád, že jste záse zdrav a blahopřeji Vám srdečně k nynějšímu místu.²⁷ Kéž se dáří Vašemu závodu co nejlépe – a s ním také Vám! Dostanu-li se letos o prázdninách dolů, nedám si arci ujít tak vhodné příležitosti, a navštívím Gorici, už také proto, abych Vás viděl na místě nové činnosti. Chtěl bych ovšem také poznat Vaši rodinu a celé Vaše okolí a kdyby to šlo zajel bych si rád s Vámi asi na 2 dny k Piave (okoli San Stino),²⁸ kde jsem bojoval a po připadě i na 2 dny do Benátek. Co tomu říkate? Šlo by to? Dostanu-li se na jih, pak by to bylo asi v červenci – kdy budete mít Vy dovolenku? V Terstu jsem také nebyl – i tam bych se měl podívat atd., atd. Nu, uvid'me! Naproti tomu očekávám, že použijete první vhodné příležitostí, podívate se do naší republiky a navštívíte nás v Olomouci. Děkuji Vám vřele za ony 3 knihy, které jste mi posledne poslal. „Archa“²⁹ má nového redaktora, bude zase vycházeti správně a tu sem vděčen za všecko, čím se obohacuje můj recensní material pro rubriku o slovinských novinkách. Snažím se, aby se tato rubrika „Archy“ stala hledanou a Slovincům prospěšnou. Ostatně píšu příležitostne o slovinských věcech i do růžnych denich listů. Prosím Vás, podporujte mé v té snaze, pokud je Vám to možno! „Rabljů“³⁰ nemám a budu Vám upřímně vděčen, dostanu-li je. Jakmile vydám Erjavcovy „Slovince“,³¹ musím předevšim zplatiti starý dluh t. j. musím přeložiti Pregeljova „Plebana Joannesa“,³² načež bych rád uvedl Vás do české literatury. Ted' se tiskne Kmetové „Helena“,³³ kterou Vám pošlu asi do 14 dni. Zatím Vás prosím, abyste přijal aspoň ty z mých starých překladů, které jsem si mohl zaopatřiti, a to: Iv. Cankar: Vidiny a Tři povídky, Izid. Cankar: Z cesty, Tavčar: Podzimní kvítí a Novačan: Veleja – celkem 5 knih, které Vám posílám zároveň s timto dopisem jakožto pojistěný balíček.³⁴

Na konec ještě malou prosbičku: Jsem mimo jiné také filatelistou – sbírám poštovní známky – tiskárny mívají velkou korespondenci – nemohl byste pro mne schovávat nové známky, provisorni známky, vysoké hodnoty (2 liry a výše) a známky doplatkové? Nebo neznáte snad někoho spolehlivého, s ním by bylo možno měnit italské známky za československé?

Těším se, že si na mne zase brzy vzpomenete a jsem Váš
zcela oddaný

Dr. B. Vybíral

Pismo. Uraadna kuverta z glavo kakor v pismu. Naslov: Pan / France Bevk / reditel Narodne tiskarne / Gorice — Gorizia / Via Favetti 11/I. / = Italia =. Ob robu: franco! + Olomoučki poštni pečat: 21. III. 24, goriški: 23. 3. 24. Rokopis.

[tiskano:] Veselé Velikonoce! [rokopis:] Vám přeje Váš Vybíral.

17. IV. 24.

P. S. V Hodoníne máme hezkou slovinskou výstavu!³⁵ Za Vaši poslední zásielku díky, budu se co nejdříve revanžovat! K 1. VII. se chystám na cestu do SHS i k Vám!

Karta iz serije: Umelecké dopisnice, ser. III, čís. 2., izd. A. Kolman v Pragi. Naslov: Gospod / France Bevk. / Gorice — Gorizia / Via Favetti 11/I. / = Italia =. Rokopis.

5

V Mariboru, dne 3. VII. 24

Milý příteli,
do Gorice bych chtěl přijeti asi 13. t. m. Pak mám v plánu Videm, St. Donà (na Piavě), Benátky, Padova, Terst, Rijeka atd. Bylo by mi velice milé, kdybyste mi aspoň v Gorici

mohl věnovati trochu času. Ovšem: společný výlet na Piavu anebo dokonce do Padovy byl by mi ideální. Prosím, napište mi ještě do Mariboru (Mlinska 34, per adr. pri R. Avanzini), co o tom soudíte. Vřelý pozdrav!

Váš Vybíral

Dopisnice. Naslov: Gospod / France Bevk. / Gorica (Gorizia) / Via Favetti 11/I. Mariborski pečat: 3. VII. 24, goriški: 5. 7. 24. Rokopis.

6

V Benátkach dne 20. VII. 24

Milý příteli,
do Terstu přijedu zcela určite v ponděli večer nebo v úterý dopoledne. V Edinosti³⁶ Vám
nehám listek, kde budu.

Na shledanou!

Váš

Vybíral

Dopisnice (Cartolina postale): Naslov: Al sign. / France Bevk / Gorizia / Via C. Favetti 11/I. Beneški pečat:
20. 7. 24. Goriški z istim datom. Rokopis.

7

V Olomouci dne 1. VIII. 24.

Drahý příteli,
děkuji Vám ještě jednou co nejvřeleji za všechnu Vaši vzácnou laskavost a prosím Vás,
abyste vyřídil ode mne srdečné díky a pozdrav také ostatním gorickým přátelům, zvlášť
p. Kraljovi³⁷ a Dr Bitežnjakovi.³⁸ Oněch 200 lir³⁹ jsem Vám poslal včera a prosím Vás,
abyste mi laskavě napsal, až je dostanete. Také Vás prosím, abyste na mne pamatoval se
slibenými věcmi (od p. Kralja tu nemám dosud nic!),⁴⁰ a to jak s Kainem,⁴¹ Feiglem,⁴²
publikacemi Gor. Mat. Tak také s dopisem p. Pilonovi⁴³ a konečně i s 2 šňůrami bílých
benátských perel. Bud'te zdráv a vzpomente si časem přátelsky na svého

Vám zcela oddaného

Vybírala.

Dopisnice. Naslov: Gospod / France Bevk. / Gorica (Gorizia) / Via Favetti 11/I / = Italia =. Odpošiljatelj:
Dr. B. Vybíral / Olomouc, Reslova 5. Olomoučki pečat: 1. VIII. 24, goriški 3. 8. 24. Rokopis.

8

V Olomouci dne 18. VIII. 24

Drahý příteli,
děkuji Vám za lístek ze dne 12. t. m. Prosím, abyste onech korálů nekupoval; Terst je
moc drahý, počkám, až se vrátí Dr. Res⁴⁴ do Benátek a požádám jeho. Od Kralja
ne[...]. Nezapomeňte, prosím na [...] bil mi fotografie svých [...]. Jsem rád, že
ohlašu [...] zásilku knih [nezapom[...] 2. ročník Koledara?]⁴⁵

[...] Vás i ostatní známé
[...] je

Váš

Vybíral

Dopisnice. Naslov: Pan / France Bevk. / Gorice ... Gorizia. / Via Favetti 11/I / Italia. Pošiljatelj: Dr. B. Vybíral / Olomouc, Reslova 5 / RČS. Tipkopis. Podpis: lastnorozčen.

V Olomouci dne 4. IX. 24.

Drahý příteli,
děkuji srdečně za 3 knihy Goriške Matice⁴⁷ a za známky. Knihy jsem už pomalu přečtl
a budu o nich referovat.

Prosím, nezapomeňte na Koledar I. I. a I. III.!!⁴⁸

A co signor Kralj? Zemřel anebo se infikoval balkanismem, že vůbec nepíše?
Pilonovi jste dosud nepsal?

V Lublani jste dosud nebyl?

Nestavil se u Vás Dr Res, když jel do Lublaně nebo z Lublaně domů?
A co je s Kainem?⁴⁹

U nás stále prší a je chladno; tož vzpomínám na krásné, teplé a suché dni gorické,
na přáteli a na espresso!

Váš

Vybíral.

Dopisnice. Naslov: Gospod / France Bevk. / Gorica — Gorizia. / Narodna knjigarna. / Via Carducci 7. /
(Italia). Odpošiljatelj: Dr. B. Vybíral / Olomouc, Reslova 5. Olomoučký žig: 4. IX. 24, gorišký: 6. (?) 9. 24.
Rokopis.

10

V Olomouci dne 10. X. 24.

Drahý příteli,
vřelé díky za knihy i rukopis. O knihách jsem si už napsal referát, drama⁵⁰ čtu a přeložím,
jesli pro scénu nebo knižní vydání, nevím ještě, ale rozhodnu se brzy a také brzy napiši.
Redakci Stráže⁵¹ dávám poslat 3 čísla časopisu Selské Listy, kde začal Váš host uveřejnovat
serii článků z minulých prázdnin, když se nemůže dočkat materialu, který mu slíbil
jedan dobrý Goričan. Reknete mu příležitostne, že se naň pan Peter Vok začíná juž
zlobit. Až si ty články přečtete, napište mi, co jim říkate, aby Peter Vok věděl,
jedná-li dobře.⁵²

Vřele Váš

Dr B. Vybíral.

Dopisnice. Naslov: Pan / France Bevk, / spisovatel atd. / Gorice — Gorizia / Via Favetti 11. / = Italia =.
Olomoučký žig: 10. X. 24, gorišký: 12. 10. 24. Pošiljatelj: Dr. B. Vybíral / Olomouc, Reslova 5. Rokopis.

1924

11

V Olomouci dne 12. XII [1924]

Drahý příteli,
děkuji Vám na knihy, které jste mi před časem poslal. Referoval jsem o nich v revu
Archa⁵³ a poslal jsem Vám aspoň kartáčový oklep; dostal jste jej?

Dnes Vám posílam 3 čísla Selských Listů se svým překladem Vaší Grotesky;⁵⁴
Straži posílám 2 čísla Sel. L. s dalšími příspěvky Petra Voka. Prosím, napište mi, jestli
všecko došlo.

Mimo to jsem Vám poslal před několika dny 8-9 číslo Evy, kde byl další překlad
Vaší prosy od Zemánka.⁵⁵

Vřele Vám děkuji za Váš poslední dopis po mariborské premiéře.⁵⁶ Srdečně Vám
blahopřeji k úspěchu a těším se, že Kain vyjde brzo tiskem v definitivní úpravě, podle
které ho pak přeložím.

Děkuji také za fotografii, ale použiji ji přiležitostně k reprodukci v některém
českém listě a pro sebe si tímto vyprošuji fotografiu druhou, na kterou se mi pan autor
Kaina laskavě podepíše.

Co dělá pan Kralj, že si na mne dosud nevzpomněl ani jediným slovem?
Pozdravte mi Dra. Bitežnika a p. Pilonu; ten mi také ještě něpsal a neposlal slibených věcí.

Vzpomeňte si na mne zase brzo a bud'te mi hodně zdráv.
Krásné vánoce a mnoho štěstí do nového roku Vám přeje
Váš

Dr. B. Vybíral

Dopisnice. Naslov: P. T. / pan / France Bevk, / spisovatel / Gorice --- Gorizia / Via Favetti 11/I / Italia.
Pošiljatelj: Dr. B. Vybíral / Olomouc—Reslova 5. Olomoučský poštní pečat: 13. XII. 24. goriški: 15. 12. 24. Tekst:
Tipkopis. Podpis: lastnoričen.

12

Drahý příteli,
nemohl bych dodati recensní výtisk publikací Goriške Mohorjeve družbe? Rád bych je
poznal a upozornil na ně v „Arše“.

S vřelým pozdravem
Váš

V Olomouci dne 14. I. 25.

Dr. B. Vybíral

Dopisnice. Naslov: Pan / France Bevk. / spisovatel. / Gorice — Gorizia / Via. C. Favetti 11/I. / = Italia =
Olomoučský žig: 14. I. 25, goriški: 16. 1. 25. Pošiljatelj: Dr. B. Vybíral / Olomouc, Reslova 5. Rokopis.

13

Srdečný pozdrav velikonoční!

Dr. B. Vybíral

V Olomouci
dne 8. IV. 25.

Karta. Naslov: Pan / France Bevk, / spisovatel. / Gorice — Gorizia / Via Favetti 11/I. Olomoučský žig: 8. IV. 25.
Rak.—Uher. narodní typy. Serie XXV. C.2. Korutané dle L. Resche. Rožné údolí. Rokopis.

14

V Olomouci dne 14. VIII. 25.

Drahý příteli,
letos jsem bohužel nemohl na jih, tož stále trochu churavím a nejsem dobře schopen
nějaké lepší práce. Ale přesto bych si rád přečetl, co jste nově vydal, tuším nějaké drama
a nějakou prozu? Nechtěl byste si zase jednou na mne vzpomnět a poslat mi nějakou
knížku a s ní aspoň několik řádků, jak se Vám vede? Známek už máte také jistě pro mne
několik kilo, tož, prosím, táké pošlete. Abych 1926, dá-li Bůh a pojedu-li do Italie, mohl
lépe cestovat a více poznat, učím se pilně italsky. Máte-li na skladě nějaké vydání
De Amicis: Srdce anebo nějakou antologii moderní italské literatury, pošlete mi je a
napište, co stojí, abych Vám to hned uhradil. Po případě byste mi mohl poslat nějaký
knihkupecký katalog italský, podle kterého bych mohl z Vašeho knihkupectví objednavat
knihy pro Studijní knihovnu v Olomouci, jejímž jsem — jak víte — správcem.

Pozdravuji Vás vřele a teším se na Vaše milé zprávy. Pozdravuji také ostatní
gorické známé.

Váš oddaný:

Dr. B. Vybíral

Dopisnice. Naslov: Pan / France Bevk, / spisovatel. / Gorica --- Gorizia. / Via Carle Favetti 11. / Italia.
Olomoučský žig: 14. VIII. 25. Tipkopis, podpis lastnoričen.

V Olomouci dne 21. VIII. 25.

Drahý příteli,

velice jste me potěšil obema zásilkami; napřed jsem dostal italské knihkupecké katalogy, pak literární čítanku a obě Vaše novinky. O Vašich dramatických knihách budu co nejdříve referovat a pošlu Vám doklad. Nemylím-li se, četl jsem před nedávnem někde, bud' že budete mít letos na podzim zase premiéru anebo že Vám něco (Kaina?) sehrají v Lublani. Italských katalogů použiji při nejbližší příležitosti. Ted' se ještě těším, že mi pošlete nejaký dopis o Svém životě, pracích, radostech i starostech a že mi také připíšete, co Vám dluhuji za tu poslanou italskou čítanku. A doufám, že přiložíte laskavě i několik známk.

Co dělá p. Kralj, Dr. Bitežník atd? Jadranski Almanah III. let. nevyjde?⁵⁷
Zajímalo by mě vědět, v jakém pomoru ke Goriške Matici je Gor. Družba sv. Moh.? Jak se daří G. Straži a co delá Váš Čuk?⁵⁸

Vřelé Vás pozdravuje

Váš upřímný

Dr. B. Vybíral

Dopisnica. Naslov: Pan / France Bevk, / spisovatel atd. / Gorica — Gorizia / Via C. Favetti 11/I / Italia.
Olomoučki žig: 21. VIII. 25, goriški: 23. 8. 25. Tiskopis, podpis lastnorocen.

V Olomouci dne 17. XI 25.

Drahý příteli,

po delší nedobrovolné přestávce dostanu se tyto dni zase k tomu, abych řádně referoval o novinkách slovinského knižního trhu. Proto Vás prosím, abyste mi dal laskavě poslati, co vyšlo v Gorici nového, hlavně publikace Matice, Gor. Druž. sv. Mohorja a všecky slovinské kalendáře z Gorice a Terstu, jako loňského roku. Jen, prosím, co možná brzo!

Ted' jsem tu měl skoro cely týden milého hosta: Dra A. Novačana, autora Naší vsi a Veleje. Kdy se podíváte Vy do RČS.? Slibil jste to již dávno! Či už nejezdíte do Vídne, odkud je u nás rychlík za 4 hodiny?

Vřelé Vás pozdravuje

Váš

Dr. B. Vybíral

Dopisnica. Naslov: Pan / France Bevk, / spisovatel. / Gorice — Gorizia / Via Carlo Favetti 11 / = Italia =.
Olomoučki žig: 17. XI. 25. Pošiljatelj: Dr. B. Vybíral — / Olomouc, Reslova 5. Rokopis.

1926

V Olomouci dne 12/3 26.

Milý příteli,

děkuji Vám srdečně za laskavou vzpomínku z Benátek (od Resa!) a posílám Vám jako tiskopis 3 exempláře svých recensí, které vydou v nejbližším čísle „Archy“. 1 exemplář pro Vás, jeden pro Gor. Maticu a jeden pro Gor. Mohorj. družbu,⁵⁹ bud'že tak hodný a dejte jim to! A až záse něco budete mit, pošlete mi! Nezapomeňte také na slibený dopis a na známky. A co delá Vaše návštěva Olomouce? Posledním slovinským hostem byl u mne Dr A. Novačan.⁶⁰ Já se letos nechystám na jih — není peňez! Co dělá Dr Kralj? Co Dr Bitežník? Pozdravte je odemne!

S vřelým pozdravem

Váš Vybíral

Dopisnica: Naslov: Gospod / France Bevk, / pisatelj itd. / Gorica — Gorizia / Via C. Favetti 11 / = Italia =.
Olomoučki žig: 12. III. 25. Pošiljatelj: Dr. B. Vybíral / Olomouc, Reslova 5. Rokopis.

V. čís. JHV. 15. odb. řečeného V.

V Olomouci dne 2/4 1926

Drahý příteli,
děkuji Vám za milý dopis ze dne ? t. m. a blahopřejí srdečně jak k úspechu dramatu Materin greh,⁶⁰ tak také k předsednictví Goriške Matice. Vydať drama tiskem? Jestli ano, nezapomeňte jedním výtiskem na mne! Pokud běží o Vaši poznámku o Vašich psychologických schopnostech, víte, že si jich také vážím, jak o tom svědčí na pr. poslední má poznámka o Smrti pred hišo.⁶¹ Proto se budu na Brata Frančiška upřímně tešit.⁶²

Poslané noticky o pohlednicích jsem hned použil a posílám Vám dokladem zprávičku Našince, hlavního orgánu strany lidové. Sleduji všecko pozorne [hlavně podle Gor. Straže] a nikdy neopomenu upozornit na to, co toho zasluhuje.

Teší me Váš slib, že se vynasnažíte letos přijetí k nam. Poněvadž by se však mohlo stát, že bychom právě nebyli doma, nýbrž snad v Praze, napiště hned, jakmile se razhodnete, kdy byste přijel do Olomouce, po případě, kdy a kde by Vás bylo hledati v Praze.

Psal jste, že máte pro mne hodně známek: pošlete mi je, prosím, brzy, budu mít práve trochu volného času, abych se s nimi trochu pobavil.

Přejí Vám radostných velikonoc a posílám Vám i všem známým vřelý pozdrav.
Váš oddaný

Dr. B. Vybíral

Pismo. Naslov: Gospod / France Bevk, / pisatelj itd. / Gorizia — Gorizia / Via Carlo Favetti 11/I / Italia. Olomoučki žig: 2. IV. 26, goriški: 4. 4. 26. Pošiljatelj: Br. B. Vybíral — Olomouc, Reslova 5. Tipkopis, podpis: lastnoročen.

V Olomouci dne 22/11 26.

Drahý příteli,

byl bych Vám velice vděčen, kdybyste mi napsal aspoň několik řádku o tom, jak se Vám daří. Jste zdrav? Působíte na dřívejším svém místě? A což literární práce? Vzpomínám na Vás velice často a přál bych Vám ze srdce, abyste byl zdrav a spokojen. Vzpomeňte si nekdy na mne! A vyřidte ode mne srdečné pozdravy všem známým!

Váš oddaný

Vybíral

Dopisnice. Naslov: Pan / France Bevk, / spisovatel. / Gorizia / Via Carlo Favetti 11 / = Italia =. Olomoučki žig: 22. XI. 26, goriški: 24. 11. 26. Pošiljatelj: Dr. Bohuš Vybíral / Olomouc, Reslova 5. Rokopis.

1927

V Olomouci dne 13/4 27

Drahý příteli,
děkuji Vám vřele za poslední zásilku knih a zaroveň Vám i všem známým přejí radostné svátky. Škoda, že ani letos nemám naděje, že bych se mohl podívat k Vám.

Vaš Vybíral.

Karta (velikonoční motiv: Podle originálu Ljubky Ernspové). Naslov: Pan / France Bevk, / spisovatel / Gorizia / Via Carducci 7. Olomoučki žig: 13. IV. 27. Rokopis.

(tiskana glava:)

Dr. Boh. Vybfral,
správce Stud. knihovny
v Olomouci.

V Olomouci dne 14. VI. 1927.

Milý příteli, prosím Vás o laskavou pomoc. Vyjednávám s Dr. Kraigherem o vydání jeho Kontrolora. Principiální dovolení mi poslal obratem, ale o honorář jsme se ještě nedohodli. Psal jsem mu již dvakrát [po druhé rekomand. 12. V.], ale odpovědi stále nedostávám. Potřebuji jí však co nejdříve, protože jsem churav a musím sejet léčit do Pišťan [mám ischias] a pak budu muset hned začít překládat, nebo nakladatel nebude čekat. Protože si to nedovedu nijak vysvetlit [je Dr. K. nemocen, odjel na letní byt??], prosím Vás velice, abyste ho ihned navštívil a zeptal se ho mým jménem, dostal-li mé dopisy nebo ne a je-li s mým návrhem honorářovym spokojen, ať vím, mám-li začít překládati Kontrolora anebo se pustit do nečeho jiného.

Když jste mi posledně psal, říkal jste, že budete mít letos více času a že mi napišete brzo hodně nového. A zatím mlčíte, ačkoliv byste měl jistě pro mne hodně zajímavých literárních zpráv, jak soudím z některých vecí, kterých jsem se náhodou dočetl v novinách. Tož si na mne vzpomeňte dlouhým literárním dopisem. A možno-li také nejakými novými knihami a známkami.

Za všecko předem nejvřelejší díky!

Váš zcela oddany

Dr. B. Vybfral

Pismo. Naslov: Sign. / Fran. Bevk. / Gorizia / Via Carducci 7. / Italia. Olomoučki žig: 14. VI. 27. goriški: 16. 6. 27. Na hrbitu kuverte isti tiskani naslov kakor v glavi dopisa. Tipkopis, podpis lastnorochen.

(tiskana glava:)

Dr. Bohuš Vybfral,
správce Stud. knihovny
v Olomouci.

V Olomouci dne 22/6 27.

Drahý příteli, děkuji Vám velice za Váš milý dopis ze dne 19. t. m. a za laskavou intervenci u Dr. Kraighera.

Zprávy o Vašich literárních pracích me vždycky zajímají a čekám jenom na první vhodnou příležitost, abych uvedl také Vás nekterou větší prací do naší české literatury. Chtěl bych, aby to byla větší práce novelistická, anebo ještě lépe románová, neboť na romány je největší odbyt, kdežto povídky nakladatelé zrovna nemilují. Pokud pak běží o drama, stojí za překlad jen tehdy, když má předem zajištěno, že se dostane na scénu, neboť pak se může také snadno počítati s knižním vydáním. Tož mi jen hezky všecko posílejte, co vydáte, abych mel materiál včas po ruce.

Děkuji Vám také za zprávy o Váši činnosti redaktorské a budu mít jistě radost, až dostanu slíbený ročník revue Naš glas. Rád bych ještě věděl, jak se Vám nyní darí materialne a nezměnilo-li se nic na Vaših dřívejších stycích [s Dr. Kraljem, pány z Gor. Straže atd.].

Doufam, že i když nejste v Nar. knjig., máte příležitost časem zaopatřiti mi nejaké známky a že si i temi nekdy na mne laskave vzpomenet.

Do lázní [t. j. Pišťan] pojedu asi dne 2/7. Jak dlouho se tam zdržím, nevím. Je tam hodně draho, tož odjedu odtamtud hned, jak mi to lekář dovolí, snad za 3 týdny. Ale Vy mi pište laskavě stále na olomouckou adresu [a tam mi dejte také poslat knihu i Naš glas]. Nechtěl bych, aby se něco zbytečne v lázních ztratilo. Moja žena zůstane doma, tož bude najlépe, posílat všecko do Olomouce.

Kolem 15. 7. pojede několik mých známých na cesty po SHS a trochu také po Italii. Pojedou-li také do Gorice, doporučím jim, ab Vás na chvíliku vyhledali a prosím Vás, abyste je trochu povodil krásnou Vaši Gorici, event. zašel s nimi do Oslavja.

Ještě jednou Vám za vše dekuji, vyřizuji Vám pozdrav od své ženy a jsem

Vám vždy přátelsky oddaný

Dr. B. Vybfral

Pismo. Naslov: Sign. / Fran. Bevk. / Gorizia / Via Rastello 19. III. / Italia. Olomoučki žig: 23. VI. 27. goriški: 25. 6. 27. Na hrbitu kuverte isti tiskani naslov kakor v glavi dopisa. Tipkopis, podpis lastnorochen.

V Olomouci dne 29/12 28.

Drahý příteli,

Vaše milá vzpomínka me velice potešila. Myslím na Vás na všecky velice často. A moc rád bych viděl Vaše nové knihy a kalendáře. Také jsem ještě ani neviděl „Luč“.⁴

Vřelý pozdrav! Bud'te zdráv!

[na kartě pod risbo:]

Hodné zdráví a mnoho štěstí v novém roce přeje Vám Váš upřímně oddaný
a velice často na Vás vzpomínající

Vybíral

Karta (z božičním motivom risbe Mikuláše Aleše). Naslov: Pan / France Bevk, / spisovatel / Gorizia /
Via Salcano 14. / = Italia. = Olomoučki žig: 29. XII. 28. Rokopis.

1930

24

V Olomouci dne 6. ledna 1930.

Drahý příteli,

s upřímnou vděčností děkuji Vám za Vaši milou vzpomínku a přeji zároveň se svou ženou
Vám i celé Vaši rodine do nového roku všechno nejlepší.

Vaše knihy z minulého roku jsem dostal v pořádku a prečetl jsem je s opravdovým
zájmem. Stejně byste mě potešil novými Svými publikacemi, po případě také jinými
jihoslovanskými knihami z Italie, ovšem, kdybyste je pro mne dostal zdarma jako redakční
výtisky. Pokud mohu, píši rád o těch věcech recenze a referáty. O Vás bych chtěl v
dohledné době napsat nějaký delší retrospektivní článek a mimo to bych už také rád
přeložil do češtiny některou Vaši románovou práci. Se zájmem našeho publika by mohla
počítati ovšem především práce s látkou a motivaci moderní, nikoliv historickou. Snad
byste mi mohl příležitostně napsati, co sám uznáváte za nejlepší anebo co byste nejradiji
viděl přeloženo. Věřte mi, že bych se pak rád pokusil o dobrý překlad i o jeho uveřejnění.
U nás nejsou sice zrovna nejskvělejší literární poměry, ale konec konců se časem ještě
vždycky některý nakladatel najde.

Až mi budete psát, připište laskavě také několik slov o tom, jak nyní žijete. Vždyť
vlastne ani nevím, máte-li nějaké praktické zaměstnání, anebo živíte-li se pouze literární
prací. A co Vaše rodina? Co naši společní známí? Kdybych nezahlédl časem některé to jméno
v novinách, nevedel bych už pomalu ani, že ještě žijete. Snad čekáte, až se přijedeme na
Vás podívat? Ale to nebude, můj drahý, ještě tak brzo!

Se srdečným pozdravem

Váš oddaný

Dr B. Vybíral

Pismo. Naslov: Sign. / France Bevk, / Gorizia / Via Salcano 14 / Italia. Olomoučki žig: 6. I. 30. goriški:
15. 1. 30. Na hrbitu kuverte isti tiskani naslov kakor v glavi pisma. Tipkopis, podpis lastnorocen.

1931

25

Veseli Božič in srečno Novo leto želita Vam vsem

Dr. B. Vybíral in soproga

V Olomoucu dne 21/12 31

Karta z božičním motivom. Naslov: Gospod. / France Bevk, / pisatelj. / Gorizia / Via Salcano 14 / Italia.
Olomoučki žig: 20. XII. 31. Rokopis.

Radostné svátky přeje a srdečné pozdravuje

V Olomouci dne 14/4 33 Váš Vyvíral.
Nová adresa: Olomouc 6
Na trati 27

Karta z velikonočním motivem. Naslov: Sign. / France Bevk / Gorizia / Via Salcano 14 / Italia. Olomoučský žig: 15. IV. 33. Rokopis.

1934

27

Všeho dobrého v novém roce přeje Vám ze srdce Váš vždy upřímně oddaný

V Olomouci dne 24/12 34. Dr. B. Vybiral

Karta. Naslov: Gospod / France Bevk, / pisatelj itd. / Gorizia / Via del Monte Santo 26. Olomoučský žig: 25. XII. 34. Rokopis.

1935

28

V Olomouci dne 21. února 1935.

Drahý příteli,
blahopřeji Vám srdečně k poslední Vaší knížce,“ kterou jsem dostal těchto dnů z Lublane. Byl bych velice rád, kdybych už konečně mohl nekterou Vaši knihu přeložit do češtiny, ale prozatím bych mohl umístiti jedině knížku pro mládež, zvláště, kdyby také jednající, osoby byly děti. Hlavní však jest, aby ráz knihy byl radostný, nikoliv smutný. Největší naději na úspěch by měl motiv junácký nebo dobrodružný. Nemáte něco takového anebo nechťel byste napsat? Zdůraznuji, že bych měl nakladatele ihned.

Na laskavou odpoved' se upřímně těší Váš oddaný

Dr. Bohuš Vyvíral

Dopisnice. Naslov: Gospod / France Bevk, / pisatelj itd. / Gorizia. / Via del Monte Santo 26. / Italia. Pošiljatel: Dr. B. Vybiral, Olomouc 6. / Na trati 27. Olomoučský žig: 21. II. 35. Tipkopis, podpis řastnorocen.

1.

Dragi priatelj, iskreno se Vam zahvaljujem za Jadranski almanah in izdaje Goriške Matice. Omenil jih bom v več revijah. Prvo poročilo za februarsko številko Arche že pišem. Lepo Vas prosim, ženi v tisti Špacapanovi karikaturi niste všeč, ali bi bili tako ljubeznivi ter mi poslali svojo fotografijo, da bi mi verjela, da ste čeden mož? Če morete, lepo prosim! (Meni je karikatura kajpada všeč./Ali mi ne morete priskrbeti I. in III. letnik Koledarja? Ali tudi z »Mladiko« ni nič? Škoda, tako sem se veselil! Ali ste kaj govorili s Pregljem glede prevoda Plebanusa Joannesa. Kako se sicer imate in zakaj sina nikjer ne omenjate niti z vrstico? Pišite vendar! Prisrčno Vas pozdravlja vdani V.

11.

Dragi priatelj, zahvaljujem se Vam za knjige, ki ste jih pred časom poslali. O njih sem poročal v reviji Archa in Vam poslal vsaj krtačni odtis; ali ste ga prejeli? Danes Vam pošiljam 3 številke Selskih Listov s svojim prevodom Vaše Groteske; Straži pošiljam 2 številki Sel. L. z nadaljnimi prispevki Petra Voka. Napišite mi, prosim, če je vse prišlo. Poleg tega sem Vam poslal pred nekaj dnevi 8—9. številko Eve, v kateri je bil nadaljnji prevod Vaše proze, delo Zemánka. Iskreno se Vam zahvaljujem za Vaš zadnji dopis o mariborski premieri. Prisrčno Vam čestitam k uspehu in se nadejam, da bo Kajn izšel kmalu v tisku v dokončni obliki, na podlagi katere ga prevedem. Zahvaljujem se tudi za fotografijo, porabil jo bom ob priložnosti kot reprodukcijo v kakem češkem listu, zase pa s tem prosim za drugo fotografijo, na katero se mi bo gospod pisatelj Kajna podpisal. Kaj dela gospod Kralj, da se name doslej ni spomnil niti z besedico? Pozdravite mi dr. Bitežnika in g. Pilona; tudi ta mi ni še nič pisal in ne poslal obljudljenih reči. Spet kaj kmalu se spomnite name in bodite mi močno zdrav. Lep božič in mnogo sreče v novem letu Vam želi. Vaš V.

2.

Dragi priatelj, ker mi v preteklem letu na moje dopise načeloma niste odgovarjali, sem že rahlo mislil, da ste zboleli ali da je bilo kaj drugega vmes. Iz Mladike pa izvem, da živite in pridno pišete. Dovolil bi si Vas prositi za nekaj stavkov, kako se imate in kaj sicer delate. Zelo rad bi imel Vašo knjigo »Tatič« in »Jadranski almanah za l. 1924«, ali bi mi ju ne mogli priskrbeti? Ali bi Vam smel poslati svoje nove prevode iz slovenščine? [Novačan-Veleja, Kmetova-Helena, Erjavec-Slovenci, Tavčar-Cvetje v jeseni?] Se bova srečala letošnje počitnice? Kdaj pa prejmem, signore, Vašo fotografijo? Iskreno Vas pozdravlja vdani V.

3.

Spoštovani priatelj, Vaš dragi dopis z dne 15. t. m. me je zelo razveselil. Vesel sem, da ste zdravi in čestitam Vam iz srca k sedanjemu mestu. Naj se godi Vaši ustanovi kar moč lepo in z njo seveda tudi Vam! Če bom letos v počitnicah prišel tja dol, seveda ne bom opustil take ugodne priložnosti, da obiščem Gorico, tudi zato, da bi Vas videl na novem službenem mestu. Hotel bi kajpada spoznati tudi Vašo družino in vse Vaše okolje in, če bi bilo mogoče, bi se rad za dva dni pobral k Piavi (v okolico San Stina), kjer sem se bojeval, in morebiti še dva dni v Benetke. Kaj pravite k temu? Bi šlo? Če pridem na jug, potem bi bilo to junija — kdaj boste imeli dopust Vi? V Trstu tudi še nisem bil — tudi tam bi si rad ogledal itd., itd. No, bomo videli! Pričakujem pa, da boste tudi Vi izkoristili prvo ugodno priložnost in prišli v našo republiko ter nas obiskali v Olomoucu.

Srčno se Vam zahvaljujem za one 3 knjige, ki ste mi jih zadnjič poslali. »Archa« ima novega urednika, znova bo redno izhajala in zato sem hvaležen za vse, kar bogatí moj recenzijski material za rubriko o slovenskih novitetah. Trudim se, da bi ta rubrika »Arche« postala zanimiva in za Slovence koristna. Sicer pa pišem priložnostno o slovenskih rečeh tudi v druge dnevne liste. Prosim Vas, podpirajte me v tem delu, kolikor Vam je mogoče! »Rabljev« nimam, in Vam bom iskreno hvaležen, če jih dobim. Kakor hitro izdam Erjavčeve »Slovence«, moram predvsem

poravnati stari dolg, se pravi, moram prevesti Pregljevega »Plebanusa Joannesa«, nakar bi rad uvedel Vas v češko literaturo. Pravkar tiskam Kmetove »Heleno«, ki Vam jo pošljem v kakih 14 dneh. Potem Vas prosim, da bi sprejeli od mojih starejših prevodov vsaj te, ki sem jih mogel še stakniti, in sicer: Iv. Cankar: Vidini in Tri povídky, Izid. Cankar: Z cesty, Tavčar: Podzimní kvítí in Novačan: Veleja — vsega 5 knjig, ki Vam jih pošiljam obenem s tem dopisom kot priporočen paketek.

Na koncu še majhno prošnjo: med drugim sem tudi filatelist — zbiram poštne znamke — tiskarne imajo veliko korespondence — ali mi ne bi mogli hraniti novih znamk, provizornih znamk, visokih vrednotnic (2 liri in več) in doplačilnih znamk? Ali morda poznate kakega zanesljivega, s katerim bi bilo mogoče menjati italijske znamke s češkoslovaškimi?

Upam, da se me boste kmalu spomnili in ostajem Vam docela vdani. V.

4.

Veselo velikonoč Vam želi. V.

P. S. V Hodoninu imamo lepo slovensko razstavo! Za Vašo zadnjo pošiljatev hvala, revanžiral se bom kar najhitreje. Za 1. VIII. se pripravljam na pot v SHS in k Vam!

5.

Dragi prijatelj, v Gorico bi žezel priti okoli 13. t. m. Nato imam v načrtu Videm, St. Donà (na Piavi), Benetke, Padovo, Trst, Reko itd. Zelo bi mi bilo drago, ko bi mi mogli vsaj v Gorici žrtvovati nekaj časa. Kajpada: skupni izlet na Piavo ali celo v Padovo bi bil idealen. Napišite mi, prosim še v Maribor (Mlinska 34 per adr. pri R. Avanzini), kaj o tem menite. Prisrčen pozdrav! Vaš V.

6.

Dragi prijatelj, v Trst pridem prav gotovo v ponedeljek zvečer ali v torek predpoldne. V Edinosti Vam pustim sporočilo, kje bom. Na svodenje! Vaš V.

7.

Dragi prijatelj, še enkrat se Vam kar moč prisrčno zahvaljujem za Vaš izredno ljubeznivost in Vas prosim, da bi sporočili mojo srčno zahvalo in pozdrav tudi ostalim goriškim prijateljem, posebej g. Kralju in dr. Bitežniku. Onih 200 lir sem Vam poslal včeraj in Vas prosim, da bi mi ljubeznivo sporočili, ko jih prejmete. Prav tako Vas prosim, da bi se me spomnili z obljudljenimi rečmi (od g. Kralja nimam doslej še ničesar!), in to, kako s Kajnom, Feiglem, publikacijami Gor. Mat. Prav tako z dopisom g. Pilonu in končno z dvema nizoma belih beneških biserov. Bodite zdrav in se včasih priateljsko spomnite na svojega vdanega V.

8.

Dragi prijatelj, hvala za pismo z dne 12. t. m. prosim, nikar kupovati onih koral; Trst je zelo drag, počakam, da se vrne v Benetke dr. Res in poprašam njega. Od Kralja [...] Ne pozabite, prosim na [...] fotografije svojih [...] Rad bi, da nazn [...] pošiljko knjig [nepozab [...] 2. letnik koledarja? [...] Vas in ostale znance [...] Vaš V.

9.

Dragi prijatelj, prisrčna hvala za 3 knjige Goriške Matice in za znamke. Knjige sem počasi že prebral in bom o njih poročal. Prosim, da ne pozabite na Koledarja I. I. in I. III!!! Kaj pa signor Kralj? Je umrl ali se je inficiral za balkanizmom, da sploh ne piše? Ali Pilonu doslej še niste pisali? Ali v Ljubljani doslej še niste bili? Ali se ni ustavil pri Vas dr. Res, ko je šel v Ljubljano ali ko se je iz Ljubljane враčal domov? Kaj pa je s Kajnom? Pri nas neprestano dežuje in je hladno; zato se spominjam lepih, toplih in suhih goriških dni, priateljev in expressa! Vaš V.

Dragi priatelj, priscrčna hvala za knjige in rokopis. O knjigah sem že napisal poročilo, drama berem in jo prevedem, ali za oder ali za knjižno izdajo, še ne vem, odločil se pa bom prav kmalu in prav tako hitro tudi sporočil. Uredništvu Straže pošiljam 3 izvode časnika Selsky listy, kjer je Vaš gost začel uresničevati vrsto člankov s preteklega dopusta, ko že ne more pričakati gradiva, ki mu ga je obljudil neki dober Goričan. Recite mu ob priložnosti, da se gospod Peter Vok nanj že začenja jeziti. Čim boste te članke prebrali, napišite mi, kakšni se vam zdijo, da bi Peter Vok vedel, ravna li prav? Srčno Vaš V.

12.

Dragi priatelj, ali bi mi ne mogli dostaviti recenzijskega izvoda publikacij Goriške Mohorjeve družbe? Rad bi jih poznal in opozoril nanje v Archi. S prisrčnim pozdravom Vaš. V.

13.

Prisrčen velikonočni pozdrav! V.

14.

Dragi priatelj, letos, žal, nisem mogel na jug, neprestano namreč nekaj boleham in nisem sposoben za nikako zahtevnejše delo. Kljub temu pa bi rad prebral, kar ste novega izdali, slutim da neko drama in neko prozno delo? Ali se ne bi spet name spomnili in mi poslali kako knjižico in z njo vsaj nekaj vrstic, kako Vam gre? Tudi znamk imate zame gotovo že za kak kilogram, torej, prosim, tudi te pošljite. Da bi 1926 — če Bog da in pojdem v Italijo — mogel bolje potovati in več spoznati, se marljivo učim italijanščine. Če imate morda na zalogi kako izdajo De Amicisovega Srca ali kako antologijo italijanske moderne literature, pošljite mi jo in napišite mi, koliko stane, da bi Vam to takoj poravnal. Morda mi boste utegnili poslali tudi kak italijanski knjigotrški katalog, po katerem bi mogel naročiti pri Vaši založbi knjige za Študijsko knjižnico v Olomoucu, katere sem — kakor veste — ravnatelj. Prisrčno Vas pozdravljam in se veselim Vaših dragih vesti. Pozdravljam tudi ostale goriške znance. Vaš vdani V.

15.

Dragi priatelj, zelo ste me razveselil z obema pošiljkama; najprej sem prejel italijanske knjigotrške kataloge, nato literarno čitanko in obe Vaši noviteti. O Vaših dramskih knjigah bom čimprej poročal in Vam poslal izrezek. Če se ne motim, sem pred kratkim nekje bral, da boste imeli letošnjo jesen znova premiero ali da Vam bodo nekaj (Kajna?) igrali v Ljubljani. Italijanskih katalogov se bom poslužil ob najbližji priložnosti. Zdaj še upam, da mi pošljete kako sporočilo o svojem življenju, delu, veselju in skrbeh in mi tudi pripisete, kaj Vam dolgujem za poslano italijansko čitanko. Nadejam se, da mi ljubeznično priložite tudi nekaj znamk. Kaj dela g. Kralj, dr. Bitežnik itd.? Ali Jadranski almanah III. letn. ne bo izšel? Zanimalo bi me vedeti, v kakšnem odnosu je Gor. Družba sv. Moh. do Goriške Matice? Kako se godi G. Straži in kaj dela Vaš Čuk? Prisrčno Vas pozdravlja, iskreno Vaš V.

16.

Dragi priatelj, po daljšem nehotenem odmoru se te dni spet napravljam, da bi redno poročal o novostih slovenskega knjižnega trga. Zato Vas prosim, da bi mi ljubeznično poslali, kar je izšlo v Gorici novega, zlasti publikacije Matice, Gor. Druž. sv. Mohorja in vse slovenske koledarje iz Gorice in Trsta, kakor lansko leto. Samo prosim, čimprej mogoče! Sedaj sem imel pri sebi skoraj ves teden drugega gosta: dr. A. Novačana, pisca Naše vasi in Veleje. Kdaj boste prišli Vi v ČSR? Obljubili ste to že davno! Ali se še niste napravili na Dunaj, odkoder je do nas le štiri ure brzca? Iskreno Vas pozdravlja Vaš V.

Dragi prijatelj, prisrčno se Vam zahvaljujem za ljubezniv spomin iz Benetk (od Resa!) in Vam pošiljam kot tiskovino 3 primerke svojih recenzij, ki bodo izšle v prvi številki »Arche«. 1 primerek za Vas, enega za Gor. Matico in enega za Gor. Mohorj. družbo; bodite tako dobri in jim to izročite! Če boste imeli kaj zame, pošljite mi! Nepozabite tudi na obljubljeni dopis in na znamke. Kaj pa z Vašim obiskom Olomouca? Zadnji slovenski gost je bil pri meni Dr. Anton Novačan. Letos se ne pripravljam na jug — ni denarja! Kaj dela dr. Kralj? Kaj dr. Bitežnik? Izročite jima moje pozdrave! Prisrčne pozdrave Vaš. V.

18.

Dragi prijatelj, zahvaljujem se Vam za cenjeni dopis z dne? t. m. in čestitam k uspehu drame Materin greh, prav tako pa tudi k predsedništvu Goriške Matice. Ali boste izdali dramo v tisku? Če, tedaj ne pozabite enega izvoda zame! Kar se tiče znanja o Vaših psiholoških sposobnostih, vedite, da jih prav tako cenim, kakor o tem priča na pr. moja zadnja pripomba k Smrti pred hišo. Zato sem prav go tovo vesel Brata Frančiška. Poslane notice na razglednicah sem takoj uporabil in Vam pošiljam priloženo poročilo Našince, glavnega organa ljudske stranke. Pozorno sledim vse (v glavnem na podlagi Gor. Straže) in nikoli ne pozabim opozoriti na to, kar zasluži. Veseli me Vaša obljuba, da se boste potrudili priti letos k nam. Ker bi se lahko zgodilo, da bi ravno ne bili doma, ampak morda v Pragi, napišite takoj, čim se odločite, kdaj in kje bi Vas bilo treba iskati v Pragi. Pisali ste, da imate zame mnogo znamk: pošljite mi jih, prosim, hitro, pravkar bom imel nekaj prostega časa, da bi se z njimi malo ukvarjal. Voščim Vam veselo velikonoč in pošiljam Vam in vsem znancem prisrčen pozdrav! Vdani V.

19.

Dragi prijatelj, hvaležen bi Vam bil, če bi mi napisali vsaj nekoliko vrstic o tem, kako se Vam kaj godi. Ste zdravi? Delate še vedno na svojem starem mestu? Kaj pa literarno delo? Spominjam se Vas zelo pogosto in želet bi Vam od srca, da bi bili zdravi in mirni. Spomnite se včasih name! In posredujte moje prisrčne pozdrave vsem znancem! Vdani V.

20.

Dragi prijatelj, iskreno se Vam zahvaljujem za zadnjo pošiljko knjig in hkrati Vam in vsem znancem voščim vesele praznike. Škoda, da tudi letos ni upati, da bi lahko pogledal kaj k Vam. Vaš V.

21.

Dragi prijatelj, prosim Vas za ljubeznivo pomoč. Dogovarjam se z dr. Kraigherjem za izdajo njegovega Kontrolorja. Načelno dovoljenje mi je poslal takoj, nisva pa se še dogovorila za honorar. Pisal sem mu že dvakrat (drugič priporočeno 12. V.), odgovora pa le noče biti. Vendar ga potrebujem čimprej, ker sem bolehen in se moram iti zdravit v Piešt'ane (imam išias), moral pa bom takoj začeti s prevajanjem, ker založnik ne bo čakal. Zato si ne morem razložiti (je dr. K. bolan, je odšel na letni dopust?), lepo Vas prosim, da bi ga *takoj* obiskali in ga v mojem imenu vprašal, ali je prejel moje dopise ali ne in ali se z mojo ponudbo honorarja strinja, da bi jaz vedel, ali naj se lotim prevajanja Kontrolorja ali česa drugega. Ko ste mi zadnjič pisali, ste mi rekli, da boste letos imeli več časa in da mi boste napisali mnogo novega. Potem pa molčite, pa čeprav bi imeli zame zares mnogo zanimivih literarnih poročil, kakor sodim po nekaterih rečeh, na katere sem čisto slučajno naletel ob branju časnikov. Spomnite se torej name z dolgim literarnim pismom! Morda pa tudi s kakimi novimi knjigami in znamkami. Vam popolnoma vdani V.

22.

Dragi prijatelj, zelo sem Vam hvaležen za Vaš ljubeznivi dopis z dne 19. t. m. in za ljubeznivo intervencijo pri dr. Kraigherju. Poročila o Vaših literarnih delih

me vedno zanimajo in čakam le na prvo ugodno priložnost, da bi tudi Vas uvedel s kakšnim večjim delom v češko literaturo. Želim, da bi to bilo večje novelistično delo, ali še bolje kak roman, kajti romani gredo bolj v promet, medtem ko novel založniki nimajo ravno radi. Kadar pa gre za dramo, jo je vredno prevesti samo tedaj, ko je vnaprej zagotovljeno, da bo delo prišlo na oder, ker potem je tudi lahko računati na knjižno izdajo. Zato mi kar lepo vse pošiljajte, kar izdaste, da bi imel gradivo vedno pri roki. Zahvaljujem se Vam tudi za sporočila o Vaši uredniški dejavnosti in bom resnično vesel, ko dobim obljudjeni letnik revije Naš glas. Rad bi tudi vedel, kako se Vam kaj materialno godi in ali se ni nič spremenilo v Vaših nekdanjih stikih (z dr. Kraljem, gospodi okrog Gor. Straže itd.) Upam, da četudi niste v Nar. knjig., imate včasih priložnost, da mi preskrbite kakšne znamke in da se s temi tudi kaj name spomnite. V zdravilišče (t. j. Pišt'ane) pojdem okoli 2/7. Kako dolgo bom tam, ne vem. Je tam zelo drag, zato bom odšel od tam takoj, čim mi zdravnik dovoli, morda 3 tedne. Vi mi pa ljubeznivo pišite stalno na olomoučki naslov (tja mi pošljite tudi knjige in Naš glas). Ne bi hotel, da bi se kaj po nepotrebnem v zdravilišču izgubilo. Moja žena ostane doma, zato bo najbolje pošljati vse v Olomouc. Okoli 15. 7. bo odpotovalo nekaj mojih znancev na potovanje po SHS in nekaj tudi po Italiji. Če bodo potovali tudi v Gorico, jim bom priporočil, da bi Vas vsaj za trenutek obiskali in Vas prosim, da bi jih za kratko vodili po Vaši lepi Gorici in morda eventualno šli z njimi do Oslavja. Še enkrat se Vam za vse zahvaljuje, izražajoč Vam tudi pozdrave od svoje žene, Vam vedno prijateljsko vdani V.

23.

Dragi prijatelj, Vaš ljubezniv spomin name me je zelo razveselil. Mislim na Vas, na vse zelo pogosto. In zelo rad bi videl Vaše nove knjige in koledarje. Tudi »Luči« še nisem videl. Prisrčen pozdrav! Bodite mi zdravi! — Mnogo zdravja in veliko sreče v novem letu Vam želi iskreno Vam vdani in velikokrat na Vas se spominjajoči V.

24.

Dragi prijatelj, z iskreno hvaležnostjo se Vam zahvaljujem za Vaš drag spomin name in želim skupaj s svojo ženo tudi Vam in vsej Vaši družini vse najboljše v novem letu. Vaše knjige v preteklem letu sem prejel v redu in prebral sem jih z resničnim zanimanjem. Prav tako bi me razveselili s svojimi novimi publikacijami, na priliko tudi drugimi jugoslovanskimi knjigami iz Italije, seveda, ko bi jih zame prejeli zastonj kot redakcijski izvod. Kolikor morem, pišem rad o teh rečeh recenzije in poročila. O Vas bi hotel v doglednem času napisati nekak daljši retrospektivni članek, poleg tega pa bi tudi rad prevedel v češčino kako vaše romansko delo. Na zanimanje naše publike bi moglo računati seveda predvsem delo z moderno vsebino in motivacijo, nikakor ne zgodovinsko. Morebiti bi mi sedaj ob priliki napisali, kaj sami štejete za najboljše ali kaj bi najraje videli prevedeno. Verujte mi, da bi poskusil pripraviti dober prevod in njegovo uvrstitev. Sicer niso pri nas ravno najbolj sijajne literarne razmere, toda konec koncev s časom se zmerom najde kak založnik. Ko mi boste pisali, pripишite ljubeznivo tudi nekaj besed o tem, kako sedaj živite. Saj prav za prav niti ne vem, ali imate kako praktično zaposlitev, ali pa živite le od literarnega dela. Kaj pa vaša družina? Kaj najini skupni znanci? Če bi ne zagledal od časa do časa katero od teh imen v časnikih, bi kmalu več ne vedel, ali še živite. Morda čakate, da Vas pridemo obiskat? Toda to, moj dragi, ne bo še tako hitro! S prisrčnim pozdravom Vaš vdani V.

26.

Vesele praznike želi in prisrčno pozdravlja Vaš V.

27.

Vsega dobrega v novem letu Vam iz srca želi Vaš, vedno iskreno vdani V.

Dragi prijatelj, čestitam Vam iz srca k zadnji Vaši knjižici, ki sem jo te dni prejel iz Ljubljane. Silno bi želet, ko bi končno mogel katero Vaših knjig prevesti v češčino, toda trenutno bi lahko uvrstil edino kako mladinsko delo, posebej če bi junaki bili otroci. Glavno vendar je, da bi značaj knjige bil vesel in ne žalosten. Največ upov na uspeh bi imel motiv junakov ali dogodivščine. Ali nimate česa podobnega ali ne bi morda hoteli kaj takega napisati? Poudarjam, da bi našel založnika takoj.

Ljubeznivega odgovora se iskreno veseli Vaš vdani V.

¹ Prvi Vybjáralov prevod kakega Bevkovega teksta je bil tekst Uprchlík (= Begunec, v Faraonu 38—40. v Izbranih spisih I /1951/, 178—9). Izšel je v Besedy Selských Listu 4. marca 1916. F. Dobrovoljc tega prevoda ne navaja v Borih 1955, 153 (Literarno delo Franceta Bevka v prevodu. Pregledna bibliografska slika), niti ni naveden v Leksikonu pisaca Jugoslavije I, 232. Prinaša ga Marta Šolcová v knjižici Dr. B. Vybjáral. Bibliograficky soupis knih a prekladu z jihoslovanských literatur. Olomouc 1955, str. 16. — To delo mi je posredoval prof. Viktor Smolej, predavatelj za slovaščino na ljubljanski univerzi, za kar se mu na tem mestu zahvaljujem.

² Groteska (= Groteska) v Selské Listy 29. novembra, 3. in 10. dec. 1924, ki je bila leta 1926 ponatisnjena v petih periodičnih tiskih (Ječmínok, Tábor, Malý zábavný kalendár, Velký moravský kalendár, Velký zábavný kalendár), leta 1934 pa v nadaljných 3 listích (Moravskoslezský Deník, Národní Noviny, Pozor. V citiranem članku v Borih v op. 1 pomotoma navedena kot Granata. Kasneje še Černé kure (= Černí piščanec) v listu Pozor XLI/1934, št. 35 (11. februarja.) Oba prevoda ohranjena v Bevkovi zauščini s prevajalčevimi rokopisnimi popravki.

³ Pismo št. 11.

⁴ Pismo št. 1, 3.

⁵ Pismo št. 3. Prim. še: M. Breclj — F. Dobrovoljc: Bibliografija prevodov iz slovenskega leposlovnja, Le livre slovène 1971, posebna številka (= Bibl. prev.), enote pod geslom Vybjáral v kazalu prevajalcev.

⁶ Prim. bibliografijo Šolcové v op. 1.

⁷ Státní vedecká knihovna v Olomouci, katere je bil Vybjáral dolgoletni ravnatelj, sporoča v pismu z dne 4. julija 1974, da »v pozustalosti dr. B. Vybjárala se u nás nenachází žádná korespondence mezi dr. Vybjáralem a slovenským spisovatelem F. Bevkem« (pismo avtorju te objave; podpisana je Voráčová.)

⁸ Cankarjev zbornik, Ljubljana 1921, str. 164—7; Vybjáralova bibliografija prevodov Cankarjevih del v češčino; Bibl. prev.

⁹ (Ob 50-letnici:) J 1937; S 1937 (13. jan. in 4. aprila, pril.); (ob smrti:) SPor 11. maja 1951. Zraven še: O. Berkopec, Biografija Vybjárala (J 14. jan. 1937); intervju z Vybjáralom J 1938 (26. avgusta); Bori 1955, 153; D. Moravec, Vezi med slovensko in češko dramo, Lj. 1963; F. Dobrovoljc, Bibliografija Cankarjeve dramatike (na več mestih).

¹⁰ Moravec, cit. delo.

¹¹ Prim. pismo št. 22.

¹² Podatki so pretežno povzeti po uvodu v knjižico Šolcové, ki ga je napisal doc. Ph. Dr. Oldrich Králík.

¹³ Prim. ZUZ IV/1924, 54—5. Vybjáral je tudi uredil 4. zv. III. letnika (1921) revije Umelecký list, ki je bil posvečen slovenski umetnosti (Slovenské umení). Prim. Alojzij Res, Pisma Bevku, obj. M. Breclj, Zaliv 1970, št. 22—23, 14—5; tudi Šolcová str. 4.

¹⁴ Novačan, Naša vas 2, Herman Celjski; Kraigher, Na fronti sestre Žive; Janko Kač, Grunt.

¹⁵ Prim. pismo št. 3.

¹⁶ Prim. pismo št. 22.

¹⁷ B[ozidar] B[orko], Dr. Bohuš Vybjáral umrl, SPor 11. maja 1951.

¹⁸ Rado Bednarik.

¹⁹ Šolcová str. 27—8.

²⁰ Jadranski almanah za leto 1923, v Trstu [1922], 204+(IV) str. 8°.

²¹ Goriška Matica je izdala za l. 1923 naslednje knjige: Koledar, tretji zvezek Zabavne knjižnice (Zlata srca. Hrvatske povesti) in Sirahove bukve.

²² V Archi 1923 ima Vybjáral tri poročila pod skupnim naslovom Echo slovinské (str. 57, 133, 406).

²³ Bevkova karikatura, delo Lojzeta Špacapana (Spazzapan), je bila reproducirana v citiranem Jadranškem almanahu 1923 na prilogi med str. 160—1. Kasneje še večkrat objavljena.

²⁴ Goriške Matice.

²⁵ Morda mu je Bevk obljudil kak prejšnji letnik Mladike ali pa vsaj stare številke, kajti revija je redno izhajala. Lahko pa je Bevk docela pozabil, da mu je bil kaj takega obljudil.

²⁶ Zdi se, da mu je Bevk dal ali poslal obe knjigi Naše založbe (svojega Faraona in Pregljevega Plebanusa Joannesa). Vybjáralov prevod Plebanusa v češčino je izšel šele leta 1930, najprej v Československem Deníku v 33 nadaljevanjih (od 10. julija do 18. decembra), tako da je medtem doživel že drugo, popravljeno slovensko izdajo (1925).

²⁷ Obe knjigi sta izšli kot izdaji Naše založbe. Tatič je bil tiskan v Idriji pri Hinku Saxu 1923, drugi letnik Jadranskega almanaha pa isto leto pri Zadružni tiskarni v Gorici.

²⁸ Prim. Bibl. prev.

²⁹ Bevk je postal ravnatelj Narodne knjigarne »G. Carducci« v Gorici. Prim.: Bevk, Mrak za rešetkami, Koper 1958, 14—5; Leksikon pisaca Jugoslavije I, Novi Sad 1972, 230.

³⁰ Prim. Ivan Matičič, Na krvavih poljanah, Ljubljana 1922, ima reprodukcijo kraja S. Donà ob Piavi. — San Stino, kraj med Portogruarom in San Donà del Piave. Kasneje — v pismu št. 5 — si želi tudi do San Donà. Prvi kraj je oddaljen kakih 50 km od Benetk, drugi pa na sredi te poti.

³¹ Archa (= ladja, skrinja) je bil mesečnik za literaturo, umetnost, kulturo, podoben našemu DS. Izhajal je od leta 1913. Vybjáral je v njem sodeloval od leta 1919 do 1926.

³² Druga Bevkova zbirka krajše proze, Rablji, je izšla leta 1923.

³³ Slovenci Frana Erjavca, publicista, ki so izšli kot 6. zvezek Znanstvene knjižnice v Ljubljani 1923, so izšli v češkem prevodu l. 1924.

³⁴ Prim. op. 24.

³⁵ Bibl. prev.

³⁶ Isto.

³⁷ Prim. op. 12.

³⁸ V uredništvu Edinosti v ul. Sv. Frančiška.

- ³⁷ Dr. Janko Kralj (1898—1944).
³⁸ Dr. Josip Bitežnik (1891—1960).
³⁹ Gre za vsoto, ki si jo je Vybiral sposodil pri Bevkovi ob priliki obiska v Italiji.
⁴⁰ Dr. Kralj mu je obljudil kake svoje tiske ali pa morda kaj v zvezi s pripravljaljajočo se prvo serijo publikacij Goriške Mohorjeve družbe.
⁴¹ Gre za Bevkovo dramsko delo Kajn, ki je bilo, tedaj še v rokopisu, 12. novembra 1924 igrano v Mariboru. Objavljeno 1925 v DS, str. 27—34, 77—81, še isto leto v knjigi pri Novi založbi v Ljubljani.
⁴² Damir Feigel (1879—1959), pisatelj, publicist, sodelavec Goriške Matice. Dotlej je bil objavil vsaj štiri knjige (Pol litra vipavca, Bacili in bcilke, Tik za fronto, Po strani klobuk). Feigel je v tej korespondenci omenjen le enkrat. Morda je Vybiral mislil na kak prevod iz Feigla. V češčini je izšlo le eno Feiglovo delo Pasja dlaka (Psi kuže) leta 1927, vendar v prevodu Vilema Nováka.
⁴³ Veno Pilon (1896—1970) slovenski slikar.
⁴⁴ Dr. Lojze Res (1893—1936), literarni zgodovinar, dantolog, prevajalec, publicist. Resa je Vybiral obiskal v Bevkovi družbi v Benetkah na Lidu.
⁴⁵ Pike med oglatimi oklepaji označujejo manjkajoči tekst. Z dopisnice je bila namreč odrezana znamka.
⁴⁶ Koledarja Goriške Matice.
⁴⁷ Verjetno za leto 1924 ali pa kak izvod iz prejšnjih let.
⁴⁸ Gl. op. 46.
⁴⁹ Kajna, za katerega ga je Vybiral prosil, vse kaže, da mu Bevk še ni posdal. Prim. op. 41.
⁵⁰ Kajn.
⁵¹ Tednik Goriška Straža.
⁵² Način izražanja (Vaš host = Bohuš Vybiral; minulých prazdnin = ko je bil v Gorici; materialu, který mu slubil jeden dobrí Goričan = ali Bevk, ali kdo od dveh, ki ju stalno imenuje v pismih, se praví Kralj ali Bitežnik; reknete mu = pisano v tretji osebi, kot da ne gre za Bevka; Peter Vok = Bohuš Vybiral (?) Doslej ni bilo mogoče ugotoviti, ali je to Vybiralov pseudonim. Bevk je po vsej verjetnosti Vybiralu nagnil, naj bi bil previdnejši v korespondiranju.
⁵³ Krajski zapis v Archi (leto 1924, str. 208—9).
⁵⁴ Izrezek Groteske ohranjen v Bevkovi zapuščini.
⁵⁵ Prevod Bevkove črtice Pismo (Dopis), ki je izšel v 8/9. številki revije Eva XXI/1924, str. 235—237 v prevodu Arnolda Zemánka. Izvod revije ohranjen v Bevkovi zapuščini.
⁵⁶ Gl. op. 41.
⁵⁷ Almanah, ki je bil spočetka zamišljen kot vsakoletna publikacija, je za leta 1925—30 izšel v enem zvezku leta 1930 in bil zaplenjen.
⁵⁸ Cuk na pal'ci, humoristični list, ki mu je bil Bevk urednik.
^{58a} O publikacijah GMD je Vybiral pisal v Archi 1925, 1926 (str. 131—132). Prim. tudi delen prevod Vybiralove ocene iz Arche 1925 v knjigi Rudolfa Klinca Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe, Gorica 1967, 26.
⁵⁹ Tekste Antona Novačana je Vybiral pogosto prevajal, in sicer so izhajali v letih: 1919, 1921, 1922—1926, 1929, 1931, 1933—1935. Prim. Solcov.
⁶⁰ Drama Materin greh, uprizorjena 27. februarja 1926 v Gorici.
⁶¹ Ob Smrti pred hišo se je Vybiral res zadržal nekoliko dneje v svojem zapisu o knjižnih novostih pri morskih Slovencih (Archa 1926, 131—133). Tu piše:

„Druhou knihou je Smrt pred hišo, nová románová práce France Bevka. Je to vlastně kus chmurné historie čtyř rodin, shanějících své nuzné životy na málo výnosné horské stráni, ale vyznívá hřejivým akordem víry v lepší budoucnost... Román je poutavý, ale zdá se nám, že v kruzích, jímž je hlavně určen, narazi svou technikou. Bevk, jenž traktuje své novelistické a románové práce obyčejně s notnou dávkou psychologie, chtěl tentokrát vědomě upoutati prostého venkovského čtenáře rychle postupujícím dějem, zašel však patrně příliš daleko. Neboť mnohé kapitolky jsou pouhým zhuštěným textem, něhož by měla vykouzlit teprve dovednost zkuseného režiséra velkolepého filmu z venkovského života, film, jemuž by každý snadno rozuměl.“

»Kot druga knjiga je izšel nov roman Franceta Bevka Smrt pred hišo. Je to pravzaprav kos žalostne zgodbe štirih družin, s trudem živečih svoje siromašno življenje v slabo rodovitnem goratem predelu, ki pa izzveneva s tolažečo vero v boljšo prihodnost... Roman je zanimiv, toda zdi se nam, da v krogih, katerim je v glavnem namenjen, bo s svojo tehniko učinkoval nepričakovano. Bevk, ki vnaša v svoje novele in romane ponavadi precejšnjo mero psihologiziranja, je hotel tokrat nalašč prikleniti preprostega vaškega balca z naglo se odvijajočim dejanjem, pa je zašel očividno predaleč. Kajti več poglavij je en sam zgoščen tekst, iz katerega bi šele spretnost izkušenega režiserja umela pričarati izredno lep film iz vaškega življenja, film, kakršnega bi lahko vsakdo razumel.«)

⁶² Vse kaže, da je Bevk Brata Frančiška Vybiralu že napovedal. Knjigo je pisal, kakor razberemo iz posvetila Davorini Bratuževi, svoji kasnejši življenjski družici, na izvodu te knjige (prim. Marijan Breclj. Deset Bevkovih posveti ženi Davorini, Obala 1973, št. 18, str. 42) v štirimesečnem zaporu zaradi Čuka na pal'ci. Prim. še: Bevk, Mrak za rešetkami 41. Takrat je nastalo tudi delo Jakec in njegova ljubezen.

⁶³ Kontrolor Škrobar.
⁶⁴ Poljudno-znanstveni zbornik Luč.
⁶⁵ Utegnila bi biti katera od dveh knjig, Samote ali pa Huda ura, še bolj verjetno pa Povesti o strahovih, zakaj iz te knjige je Vybiral v 6. štev. Selskih Listov (19. februarja 1935) objavil prevod črtice Procesija duhov (Procesí duchů) na str. 5. Izrezek z rokopisnimi popravki prevajalca ohranjen v Bevkovi zapuščini.

LETTRES DE BOHUŠ VYBIRAL À FRANCE BEVK

RÉSUMÉ

L'article apporte 28 pièces de correspondance du critique littéraire et traducteur tschèque Dr. Bohuš Vybiral (1887—1951), échangées avec l'écrivain slovène France Bevk depuis 1923 jusqu'à 1938. Les lettres donnent de nombreux renseignements sur la vie de Vybiral, et montrent son intérêt pour la littérature slovène, ses efforts et ses succès dans le domaine de la traduction des œuvres slovènes en tschèque, soit littéraires ou non. Elles relèvent aussi des faits de quelque intérêt sur la vie de Bevk, sur la création artistique ainsi que sur le milieu de Gorica, où l'écrivain slovène vécut à l'époque déjà mentionnée.

četničkih načinov. V letih 1941-1943 je bil v Ljubljani vključen v organizacijo partizanskih skupin, ki so delovali na področju Šentvidskega in Šubiškega predela. Po koncu vojne je bil zaradi izvajanja kazni načinov, ki so bili uporabljeni pri partizanah, ujemno zadržan in poskušan za smrtno kazno. Vendar pa je bil po tem, ko je bil ujemno osušen, vključen v organizacijo partizanskih skupin, ki so delovali na področju Šentvidskega in Šubiškega predela. Po koncu vojne je bil zaradi izvajanja kazni načinov, ki so bili uporabljeni pri partizanah, ujemno zadržan in poskušan za smrtno kazno.

Ciril Zupanc, podpolkovnik JLA v pok., Nova Gorica

O SMRTI JOŽETA LEMUTA-SAŠE

Pod naslovom »Saševa smrt« je Tomo Brejc objavil svoje spomine, kdaj je prišel na Primorsko in kako je padel Jože Lemut-Saša.¹ V teh spominih je nekaj netočnosti, ki jih je treba popraviti. Spomini se po kratkem uvodu takole začnejo: »Prve dni aprila 1942 sem prejel poziv od Glavnega štaba v Ljubljani, naj se z Gorenjskega nemudoma vrnem v Ljubljansko pokrajino in naj od tam grem naprej v Slovensko Primorje.«

Potem Brejc opisuje pot, ki sta jo s Sašem naredila od Tomačevega pri Ljubljani do Dolge poljane v Vipavski dolini. Iz teh navedb je razvidno, da sta Brejc in Saša v prvi polovici aprila 1942 prišla v Vipavsko dolino, saj Brejc v vsem spisu potem nikjer ne omenja drugih datacij. Verjetno je, da je Tomo Brejc, ko je bil aktivist na Gorenjskem, v začetku aprila 1942 dobil poziv Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, ki je bilo tedaj še v Ljubljani, naj se javi v Ljubljani, kjer bo dobil napotke za delo na Primorskem. Toda s Sašem se Brejc ni srečal v začetku aprila, pač pa mesec dni kasneje. Izpričano je, da je bil Jože Lemut-Saša aktivni udeleženec na posvetovanji goriških aktivistov OF na Sveti gori najverjetneje 6. aprila 1942.² Prav Saša je na tem zborovanju podal poročilo o nastajanju in razvoju partizanskih enot na Primorskem. Vedel je, da se bodo na Nanosu zbrale partizanske čete in da bo tam ustanovljen bataljon in je pri tem neposredno sodeloval. Boj na Nanosu 18. aprila 1942 je Sašo zatekel pri Lazarju na Malem polju za Colom. 24. ali 25. aprila 1942 so Saša, Milko Špacapan-Igor in Jaka Platiše-Franc na Slapu pri Vipavi sestavili poročilo o boju in žrtvah na Nanosu ter o širjenju mreže odborov OF na Primorskem. O tem je bil Saša pač seznanjen, ker je bil na posvetovanju na Sveti gori.

Aktivistka Jožica Židanik-Zmagoslava, doma na Slapu, se spominja, da jo je Saša poslal 28. aprila 1942 v Goriška Brda na Hum pri Kojskem z nalogom, da postavi zvezo z aktivistom Andrejem Kumarjem in da se v Gorici pozanima, kako je z Antonom Veluščkom-Matevžem, ki je bil v soboto zvečer 4. aprila, v Gorici na domu svojih staršev aretiran.³ Zmagoslava je tega dne bila na Humu pri Andreju Kumarju. Postavila je zvezo med Sašo in Andrejem. Ko se je Zmagoslava vrnila na Slap in o tem poročala Saši, se je le ta podal na pot v Polhograjske Dolomite in v Tomačevo pri Ljubljani, kjer je poročal Francu Leskovšku-Luki, ki je bil tedaj poveljnik Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet. V začetku maja 1942 je torej Saša tu dobil Toma Brejca in se z njim vračal na Primorsko. Po spominih Zmagoslave je 4. maja 1942 že bil pri četi, ki je tedaj taborila nad Slapom pri Vipavi. 5. maja 1942 je Zmagoslava spet odšla na Hum. Poslal jo je Saša, ki se je dan preje vrnil iz Dolomitov. Za Andreja Kumarja na Humu ji je dal neko naročilo in ponovno naročil, naj poizve, kaj je z Matevžem v Gorici. Zmagoslava je bila ob izstopu iz avtobusa v Gorici aretirana in potem obsojena in zaprta vse do razpada Italije.

Stanko Lisjak, upokojen major JLA, ki živi v Novi Gorici, je bil spomladi 1942 železničar na postaji v Kanalu ob Soči. Bil je aktivist (ilegalec) OF na tem področju.⁴ Spominja se, da je sredi maja 1942, ko so zorele češnje, po naročilu Antona Veluščka-Matevža, sprejel in spremjal Toma Brejca od Gornje Branice, kjer je Stanko doma, do Kromberka. Iz razgovora z Brejcem se spominja, da je tedaj Tomo Brejc prvič prišel na Primorsko kot aktivist.

Tomo Brejc tudi dokaj netočno in nelogično opisuje dogodke tistega večera, ko je bil Saša ustreljen. Piše: »To se je zgodilo okrog 10. avgusta 1942 ...« Prav usodnega dne — 17. avgusta 1942 — so bili pri Bonetu v Kromberku Matevž, Tomo in Saša. Sestavliali so poročilo o delu na terenu in zlasti o formirjanju partizanskega bataljona, ki je bil pred enim ali dvema dnevoma ustanovljen in je bil Saša njegov poveljnik. Prav čudno je, da Brejc v svojem spominu ob Saševi smrti ne omenja tega in se zmoti za teden dni, ko je vendar imel vsaj dva zelo oprijemljiva dogodka na razpolago, tudi če datuma ne bi omenjal.

Neposredno o Saševi smrti je zapisal: »Oddal sem z beretto dva strela v smeri, kjer je stal napadalec.« Nekoliko dalje pa: »Hitro sem vzel mrtvemu Saši dokumente, mu zapel bluzo in ga pokril s triglavko. Nato sem vzel njegovo pištolo in se previdno odpravil k hiši, kjer smo čez dan sezali. V hiši sta bila dva partizana, s katerima se je Matevž odpravljal na pot. Takoj smo spremenili načrt in odredili evakuacijo ranjencev. Predno je bila ta trenutno najvažnejša naloga izvršena, je preteklo nekaj časa. Hoteli smo iti po Sašo, da bi ga sami pokopali, toda medtem se je bilo začelo svitati, naloga ni bila več izvedljiva ...«

Stanko Kerin, domačin iz Kromberka, ki je bil tedaj član krajevnega odbora OF, se dogodka takole spominja:⁵ »17. avgusta 1942 proti večeru sem šel proti hiši Riharda Boneta, da bi tam imeli sestanek. Imel je priti tudi Anton Leban-Nino, ki pa se je bil zaradi košnje nekaj zakasnil. Predno sem prišel do Boneta, sem pod hišami zaslišal strel iz lovske puške. Takoj zatem je za menoj pritekel Tomo Brejc in povedal, da je nekdo ustrelil Sašo. Sedaj nisem šel k Bonetu, ampak sem pohitel na Damber, iskat Antona Lebana. Dobil sem ga, ko se je pravkar s skupino vaščanov vračal s košnje. Takoj sva odšla k Brejcu. Ta je dal Lebanu pištolo, prav tisto, ki jo je preje nosil Saša, in naju je vodil do mrtvega Saše. Nino je s pištolo stražil, midva z Brejcem pa sva Saši slekla bluzo, opasač, snela oficirska torbo in triglavko. Položila sva ga zravnano v travo in ga pustila v srajci, hlačah in obutega. Brejc je potem ukazal, da se takoj odstranimo in naj opremo dobro skrijemo. Brejc je odšel k Bonetu in potem naprej iz Kromberka, midva z Ninom pa sva pri studencu Doflek skrila Sašovo opremo med skale in robido. Čez več dni sem potem to opremo prenesel v neko hišo v Kromberku, kjer se pa do konca vojne ni ohranila. Še isti večer smo odpeljali Kumarjevo ženo Majdo, ki je bila tisti dan pri Bonetu, do kromberškega gradu, od koder je s kolesom potem sama nadaljevala pot, verjetno šele drugi dan zjutraj. Ko sem bil že doma tisti večer, so med 22. in 23. uro prišli karabinjerji in vojaki ter odvlekli mrtvega Sašo. Naslednji dan so se potem začele temeljitejše preiskave, ki pa niso dale nobenih rezultatov.«

Anton Leban — Nino ne more pričati, ker je padel na partizanskem tečaju 27. januarja 1944 v Cerknem. Tudi Kromberžan Franc Hvalič, španski borec, tedaj član krajevnega odbora OF in kasneje major JLA, ki je dogodek videl, ne more pričati, padel je v bojih za Trst spomladi 1945.

Emilija Kumar-Majda se dogodka takole spominja:⁶ »Dne 17. avgusta 1942 sem bila pri Bonetu. Doma so tedaj bili vsi domači. Pri njih sta se tega dne zadrževala Tomo Brejc in Tone Velušček. Dopoldne je prišel k njima še Jože Lermut-Saša. S seboj je prinesel važna sporočila. Navedeni trije so do večera pisali poročilo o razvoju NOB na Primorskem.

Ko se je na zemljo spuščal prvi mrak, je Saša prišel v kuhinjo, da bi se poslovil. Gospodinja ga je skušala zadržati na večerji, vendar ni hotel ostati. Mudilo se mu je. Iz hiše sta odšla Saša in Tomo Brejc. Kmalu po njunem odhodu smo zaslišali strel. Pritekel je Tomo Brejc in povedal, da je nekdo ubil Sašo. Z gospodarjem in Veluščkom so odšli na mesto, kjer je ležal Saša. Odvzeli so mu torbico s poročili in orožje, njega pa pustili ležati, kjer je bil padel.

Tedaj so povedali, da je Saša ob srečanju z neznancem zavpil: »Stoj!«, ni pa se pripravil, da bi streljal, niti se ni zaščitil. Poljski čuvaj je to situacijo izrabil, hitro ustrelil, nato pa zbežal. Tudi Tomo ni bil pripravljen, da bi streljal za bežečim.

Kmalu me je neki domačin odpeljal od Boneta proti kromberškemu gradu. Naprej si ni upal, sama pa tudi nisem vedela, ne kod ne kam. Prečula sem noč v bližini hiše. Ker je bila tista noč izredno temna in hladna, mi je to ostalo dobro v spominu ...«

Na voljo imamo tudi zapisnik karabinjerske grupe v Gorici, ki se v prevodu takole glasi:⁷ »Okrog 21. ure včeraj 17. avgusta v kraju Komeli (Comelli; orig. CZ), Kromberk, Solkan (Gorica) je poljski čuvaj Komel Andrej (Comelli Andrea; orig. CZ), od pokojnega Vincenca, star 64 let, iz Kromberka, ko sta ga ustavila dva neznanca, oborožena s pištolo, ustrelil enega iz neposredne bližine. Ob takojšnjem nastopu vojaštva in protipadalske skupine iz Solkana je poskus prepoznavanja dal negativen izid. Ob pomanjkanju dokumentov ni bilo mogoče identificirati mrtvega, ki pa vsekakor pripada oboroženi bandi. Pri njem so bili najdeni dokumenti partizanske komande, sanitetni zavoj, rezervna cev pištole in 3573 lir.«

Tako nastaja dokaj točna podoba dogodkov tistega usodnega večera 17. avgusta 1942, ko je moral umreti Saša. Kar je imel Saša v hlačnih žepih, mu aktivisti tedaj v naglici in zaradi nervoze niso vzeli in to so potem dobili karabinjerji. V Kromberku in okolici tiste dni ni bilo ranjencev, ki bi jih bilo treba evakuirati. Bila je le žena aktivista Andreja Kumarja Majda, ki so jo »evakuirali« do kromberškega gradu, naprej pa si je sama pomagala. Da bi opravičil, zakaj niso mrtvega Saše prenesli na odmaknjen kraj in ga pokopali, piše Tomo Brejc o evakuaciji ranjencev. Koliko je vredno tako opravičevanje? Gotovo bo bolj držala domneva, da je tako odločil Matevž. Damber, Kromberk in Loke so tedaj bili nekakšen center regionalnega vodstva OF. Tu je bilo v raznih hišah kar precej agitacijskega, propagandnega in že tudi vojaškega materiala. Na nekaj krajih so imeli večja skladišča hrane in opreme. S skrivnim pokopom mrtvega Saše bi prišlo do temeljnih preiskav vsega tega območja in okupator bi tedaj odkril marsikaj. Številni aktivisti in sodelavci bi bili aretirani, vsaj pod izgovorom preiskeve, vodstvo pa bi se takoj moralno premakniti drugam. Nov kraj pa tedaj ni bilo tako lahko izbrati. Ta domnevna Matevževa odločitev je bila po vsej verjetnosti glavni razlog, da so mrtvega Sašo pustili na kraju, kjer je padel.

Za konec pa pripišimo še besede, s katerimi se Saševe smrti dotika v svojem dnevniku kromberški župnik Vinko Vodopivec: »Na Fajdigovšči vojaki z dvema oklop. aut. radi nekega baje ustrlj. četnika«.⁸ Vodopivčev dnevniški zapisek nosi datum 18. avgust 1942, nastal je torej dan po Lemutovi smrti.

¹ Tomo Brejc, Saševa smrt, Goriški zbornik 1947—1957, Nova Gorica 1957, str. 114—119.

² France Škerl, Partijska konferenca na Sveti gori aprila 1942, Borec, štev. 3/72, str. 156—160.

³ Jožica Židanik-Zmagoslava, Jože Lemut-Saša; spominski zapis (Goriški muzej, Nova Gorica).

⁴ Stanko Lisjak: ustna izjava (20. II. 1973) piscu.

⁵ Ustna izjava piscu februarja 1973.

⁶ Emilia Kumar-Majda, pismo C. Zupancu z dne 20. 2. 1973 (Goriški muzej, Nova Gorica).

⁷ Poročilo karabinjerske grupe v Gorici z dne 18. avgusta 1942, v IZDG Ljubljana.

⁸ Dnevnik hrani Joško Kragelj, Lig.

DELLA MORTE DI JOŽE LEMUT-SAŠA

RIASSUNTO

L'autore fornisce delle precisazioni sulle affermazioni fatte da Tomo Brejc nel »Gorški zbornik« (Nova Gorica 1957) in merito alla morte di Jože Lemut-Saša, comandante del primo btg. partigiano sloveno del Litorale, avvenuta il 17. 8. 1942. Alcuni fatti vengono presentati in maniera del tutto differente e sono corredati dalle affermazioni dei testimoni e dai documenti. Le precisazioni vertono soprattutto sul problema della mancata tumulazione di Saša nel luogo della morte.

FORUM JULII

Leta 1910 je pričela v Gorici izhajati revija za znanost in književnost pod naslovom »Forum Julii«. Izdajatelji so novo revijo imela za naslednico videmskih »Pagine Friulane« (1888—1907) ter jo začeli izdajati potem, ko je v italijanskem Vidmu prenehala po polletnem izhajanju revija »Nuove pagine«. »Forum Julii« je redno izhajal še do konca leta 1913, leta 1914 sta pa izšli le dve številki. Uvodnik v prvi številki je govoril za revijo, ki naj bi »pričazovala našo zemljo (Goriško oz. Furlanijo; op. BM) v življenu, znanosti, umetnosti in literaturi.« Ves čas svojega življena je revija, v programu konceptirani obseg izpolnila. Za goriške Italijane in Furlane je bila nazorna priča njih kulturnega življena in ustvarjanja, ni pa bilo veliko napisanega o sosedih v deželi, o Slovencih. V naslednjem je popisan izbor gradiva, ki ga je revija v svojem celotnem obstoju priobčila in ki govori o problemih iz zgodovine, umetnosti, narodopisja in sorodnih vej Goriške in sosednjih področij. Popolnoma razumljivo je, da najde v reviji slovenski bralec oziroma raziskovalec za svojo uporabo obilico gradiva.

Če začнем z zgodovino, je po kronološkem vrstnem redu prva objava regestov listin iz takratnega goriškega pokrajinskega muzeja. Objavo je pripravil E. Turus pod naslovom »Museo provinciale di Gorizia. Regesto delle pergamene« (I letnik, št. 1, str. 24—28; št. 2, str. 58—62; št. 3, str. 78—81; št. 4, 121—123; št. 5, str. 161—164; št. 10, str. 314—317; št. 11, str. 356; št. 12, str. 371—376 — II letnik, št. 1, str. 23—29, št. 4, str. 122—128, št. 12, str. 374—378 — III letnik, št. 1, str. 22—27, št. 2, str. 84—86, št. 3, str. 161—163, št. 5, str. 283—296, št. 6, str. 345—352 — IV letnik, št. 2, str. 88—93). Najstarejša objavljeni listina je iz leta 1126, zadnja pa iz leta 1388. Članek V. Patrina »Il vescovado di Gradisca« (I, 2, 37—42) je prva objavljena zgodovinska razprava, govori o cerkvenih razmerah obravnavanega področja ob koncu XVIII. stoletja. Med zgodovinska dela spada tudi G. Pitacca razpravljanje o osebnosti znanega goriškega jezikoslovca G. I. Ascolija (I, 2, 45—49; 3, 75—77; 4, 101—104). Oglejsko cerkveno zgodovino obravnava L. Planiscig v članku »Di un patriarca aquilejese sepolto nel chiostro di Santa Croce a Firenze« (I, 6, 165—170), gre za patriarha Gastona della Torre (1317—1318). O oglejski cerkveni zgodovini piše A. M. v »Il patriarca Poppone ed i conti di Gorizia« (II, 11, 321—328). Popis goriškega časnikarstva pa je v precej obsežnem zapisu opravil U. Bonnes (Giornalismo goriziano; I, 12, 363—370; II, 1, 5—9). Za slovensko zgodovino je velikega pomena objava nekaterih virov za tolminski punt, priobčil jih je E. Traversa v »La calata dei montanari a Gorizia il 27 marzo 1713« (III, 3, 129—137; 4, 232—239; 5, 289—293; izšlo tudi seperatno.) V zgodnjo srednjeveško cerkveno zgodovino (Oglej, Gradež) sega razprava A. Monteverdeja »Il concilio di Mantova (827)« (III, 1, 1—9; 2, 65—71), medtem ko E. Majonica dopoljuje delo P. Paschinija (v Memorie storiche forogiuliesi, 1911, str. 117—225) o političnih dogodkih v Furlaniji od četrtega do osmega stoletja pod naslovom »Di uno studio delle vicende del Friuli dal sec. IV—VIII« (III, 6, 321—325).

S področja zgodovine umetnosti omenimo L. Planisciga »Il rinascimento nella basilica d'Aquileja« (I, 3, 69—73), isti avtor je nato pisal prav tako o oglejski baziliki v članku »I restauri della basilica d'Aquileja dovuti al patriarca Marquardo di Randich« (I, 5, 154—158). Planiscig je avtor še nekaterih razprav, v »Del medioevo artistico« (I, 8, 293—296) opisuje nekatere kraje v vzhodni Furlaniji z umetnostnozgodovinskega stališča (Ruda, V. Vicentina, Porteole, San Nicolò, S. Leonardo, Alture), razpravlja o zgodnjekrščanskih mozaikih v Ogleju (Mosaici aquilejesi. Un capitolo di storia dell'arte antica cristiana; I, 12, 357—362), o cerkvi sv. Ignacija v Gorici (La chiesa di Sant'Ignazio a Gorizia; II, 2, 33—39) in se znova povrne k oglejski baziliki, k freskam v njeni apsidi (II, 3, 65—73; Gli affreschi nella conca absidale della basilica di Aquileja studiati nello sviluppo continuato dell'arte). O oglejski baziliki pa pišeta še E. Majonica v »Le basilice di Aquileja, Grado e

Trieste e gli edifici sacri antico—cristiani dell'Istria e della Dalmazia» (III, 1, 9—14; 211—219) in C. Drexler v »Il problema degli edifici accessori preestiti nel circuito della basilica di Aquileja« (III, 5, 257—272). Med vsemi članki s tega področja je za našega raziskovalca nedvomno največjega pomena A. Leissa in L. Planisciga pregled »Lessico biografico degli artisti friulani e quelli che nel Friuli operarono« (II, 8, 231—239; 10, 289—299; 11, 333—339), ki ga nadaljuje v naslednjih letnikih L. Planiscig, a ne konča (III, 3, 152—161; IV, 1, 29—34; 2, 85—88). V članku »Contributi alla storia delle arti nel Friuli« (I, 1, 29—34) korigira avtor I. Sennio postavke F. di Maniaga v delu »Storia delle belle arti friulane« (Videm 1819¹, 1823²; reprint prve izdaje leta 1972, op. B. M.).

O furlanskih ljudskih običajih in pesništvu govorita članka G. Cumina »Paesi e costumi friulani« (II, 2, 40—46; 6, 161—176; 8, 250—256; 11, 344—348) in »La canzone popolare friulana« (I, 7, 212—217; 8, 236—244). G. Pitacco se v članku »Per una raccolta etnografica friulana« (III, 3, 138—143) zavzema za zbiranje narodopisnega gradiva. Na področje literarnih ved spada daljša razprava B. Chiurla »Carlo Goldoni e il Friuli nel settecento« (I, 3, 82—97; 4, 105—118; 5, 133—148; 6, 186—190; 7, 203—208; 8, 246—255; 9, 273—284; 10, 300—310), o izvoru imena Oglej pa piše B. (rusin) Tita v »Il nome di Aquileja« (III, 2, 72—75; 4, 227—231).

Revija je objavljala tudi poročila o izdanih knjigah in periodikih. Med takimi poročili je najti tudi omembo članka A. Jacobija »S. Croce e la sua guardia cittadina« (L'Eco del Litorale, 1. VI. 1912); obravnava mestno gardo v Vipavskem križu. Recenziran članek je tudi A. Traverse »Napoleon I in Görz. Historischer Beitrag zur Besetzung von Görz durch die Franzosen (März 1797)« (izšel v izvestjih gimnazije osmega dunajskega okrožja). S tem pa pregled del, o katerih je revija poročala, ni izčrpan.

Branko Marušič

MILKO ŠPACAPAN-IGOR

Milko Špacapan je bil rojen 14. julija 1910 v Ozeljanu v Vipavski dolini. Po končani osnovni šoli v rojstni vasi, so ga starši vpisali na realno gimnazijo v Idriji. Ko so italijanske oblasti to srednjo šolo ukinile, je odšel v Videm, kjer je gimnazijo zaključil z malo maturo. Zatem je v Gorici obiskoval in zaključil strojno šolo. Iskal je zaposlitev v Gorici, Vidmu, Krminu in Tržiču, vendar je ni dobil, ker ni bil vpisan v fašistično stranko.

Leta 1928 je emigriral v Ljubljano, kjer tudi ni dobil stalne zaposlitve. Tedaj se je seznanil s člani ilegalne KPJ in postal kandidat za njenega člana. Končno je dobil stalnejšo zaposlitev v Smederevu, kjer je potem delal dve leti. Vrnil se je v Ljubljano, kjer je dobil stalno delo v »Remizi« kot avtomehanik in šofer. Tu je tudi postal član KPJ. Stanoval je pri sorodnici pod Rožnikom, Pot na Drenov vrh štev. 2. Ob napadu na Jugoslavijo aprila 1941 se je, kot številni drugi emigranti iz Primorske, takoj vključil v »Soško legijo«;

v »Remizi« je dobil tovorni avto in se z njim pridružil prostovoljcem legije. Razpad ga je zatekel v Karlovcu, odkoder se je vrnil v Ljubljano in je nekaj časa spet delal na prejšnjem delovnem mestu.

Med prvimi se je priključil črnuški partizanski skupini, ki je kmalu nato z gameljsko in šmarnogorsko skupino prerasla v Rašiško četo. Ob ustanovitvi te čete je Igor, kot starejši član KPJ, postal njen politični komisar. Ta četa je bila ustanovljena 24. julija 1941 na griču severozahodno od Rašice nad Ljubljano.

Zaradi več uspelih akcij Rašiške čete so Nemci izvedli maščevalni ukrep. V noči od 19. na 20. september 1941 so požgali vas Rašico. To je prva požgana slovenska vas v letih NOB. Oktobra je bila Rašiška četa preosnovana in tedaj je njen komandir postal Igor.

Poleti 1941 je CK KPS poslal na Primorsko nekaj sposobnih organizatorjev, ki so začeli politično pripravljati teren za narodnoosvobodilni boj. Proti koncu avgusta ali v septembru 1941 je na Primorsko prišla tudi prva partizanska — Dolganova skupina. Ervin Dolgan-Janez je to skupino odbral v mokriški četi. Novembra 1941 sta CK KPS in Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet sklenila poslati na Primorsko še drugo, večjo in bolje opremljeno partizansko skupino. Iz taborišča Smrečje pod Babno goro v Polhograjskih Dolomitih sta Ervin Dolgan-Janez in Milko Špacapan-Igor vodila skupino borcev — prostovoljcev na Primorsko. Ta odhod se je za nekaj dni zavlekel, ker so se tudi ti borci udeležili napada na preserski most 6. decembra 1941, ki je uspel. Prav tedaj pa je zapadlo precej snega, kar je bilo za pohod primorske skupine odločilno. Janez in Igor sta vodila skupino skozi Dolomite, mimo Hotedršice skoraj do Godoviča. Prebijali so se skozi velike snežne zamete in se z največjo težavo ogibali številnim zasedam in enotam italijanskega vojaštva. Kljub največjim fizičnim naporom skupini tedaj ni uspelo, da bi se prebila mimo Črnega vrha in Cola v Vipavsko dolino. Z največjim osebnim tveganjem je tedaj to pot nadaljeval Janez sam, ko se je kar z avtobusom peljal iz Godoviča v Ajdovščino. S skupino se je Igor vrnil v Dolomite. Pri tem se je močno prehladil in obolel za pljučnico. Ker v taborišču ni bilo mogoče zdraviti takega bolnika, mu je bilo dovoljeno, da se zatekel k sorodnikom v Ljubljano pod Rožnik. Tu se je januarja 1942, kot pravi ilegal pozdravil. Ta čas ga je obiskala sestra Štefanija, ki je prišla iz Ozeljana na obisk v Ljubljano. Od Igorja je tedaj prvič izvedela marsikaj o partizanih in o oboroženem boju zoper okupatorja. Še pred koncem zime je bil Igor spet v Dolomitih med partizani. Čakala ga je naloga, ki je decembra ni mogel izvršiti.

V bataljonu Ljuba Šercerja je bila sestavljena dobro izurjena in oborožena skupina 25 borcev — prostovoljcev za odhod na Primorsko. Komandir je postal Igor, politkomisar pa Jaka Platiše-Franc. Iz Šercerjevega bataljona, ki je operativno spadal v Notranjski odred, je ta skupina — Igorjeva četa — odšla 27. marca 1942. Iz Loške doline je prek Javornikov prišla v bližino Koritnic in od tu na Suhorje v Brkinih, kjer se je srečala s Pivško četo. Prek Vremščice sta Igorjeva in Pivška četa prišli v taborišče med Dolenjo vasjo in Podrago, od tu pa na Nanos, zahodno od Blažonove in Ježeve domačije, kamor sta prišli 9. aprila 1942. Igorjevo četo sta torej vodila komandir Igor in komisar Franc, Pivško pa komandir Martin Greif-Rudi in komisar Milko Puntar. V tej četi je bil tudi vod, katerega komandir je bil Janko Premrl-Vojko.

Po celodnevnom boju na Nanosu 18. aprila 1942 se je večina borcev Igorjeve čete zbrala pri Ložah in Slapu v Vipavski dolini. Vojko je svoj vod uspešno vodil iz obkolitvenega obroča ter se čez Hrušico umaknil v Trnovski gozd. Pivška četa se je po skupinah in z nekaj več žrtev prebila prek Vremščice v Brkine, kjer se je formirala v Brkinsko četo, ki sta jo poslej vodila komandir Karlo Maslo-Drago in politkomisar Aleš Sorta-Prešeren.

Igor je iz Lož takoj odšel k Špacapanovim v Lokavec pri Ajdovščini in tu vzpostavil zvezo s sestro Štefano, ki je bila v Ozeljanu. Okrog 28. aprila 1942 se je Igorjeva četa že pojavila nad Vitovljami, kjer je potem z manjšimi presledki taborila vse do jeseni istega leta. Od tu je Igor, sprva prek sestre Štefanie in brata Mira, kasneje pa tudi z drugimi zaupnimi sodelavci, začel organizirati terenske (vaške) odbore OF. V začetku s posameznimi zaupniki, kmalu zatem pa s pomočjo odborov OF, je Igor organiziral redno oskrbo za borce čete, ki je taborila pod obronki Trnovskega gozda nad Vipavsko dolino.

V nedeljo 9. avgusta 1942 je bil v borovcih nad Vitovljami mladinski sestanek, ki sta ga pripravila in vodila Milko Špacapan-Igor in Jože Lemut-Saša. Tedaj se je tu zbralo veliko mladink iz Ozeljana, Vitovlj in Oseka, ki so do tedaj že bile članice vaških odborov OF in so vsestransko skrbele za hrano in varnost partizanov. Nekaj dni zatem je bil na Vodicah nad Vitovljami ustanovljen prvi primorski partizanski bataljon »Simona Gregorčiča«, katerega prvi komandant je bil Jože Lemut-Saša. Ko je Saša že 17. avgusta 1942 v Kromberku pri Gorici padel, je komandant bataljona postal Martin Greif-Rudi, politkomisar pa Milko Špacapan-Igor.

V začetku maja 1942 je iz italijanske vojske zbežal v partizane Ivan Kosovel-Borodin, doma iz Sela pri Črničah. Kot emigrant je živel v Jugoslaviji, kjer je postal član KPJ.

Bil je aretiran in izročen Italiji. Sedaj je postal aktivist. Največ se je zadrževal v zaselkih pod Čavnom, od koder je zelo uspešno organiziral partizansko »mobilizacijo«. V sodelovanju z Rudijem in Igorjem je veliko prispeval k temu, da je število partizanov v Vipavski dolini dokaj naglo naraščalo.

Vipavska četa Gregorčevega bataljona, ki se je zadrževala na sektorju Črniče—Ozeljan—Vogrsko in pri kateri se je komesar Igor v glavnem zadrževal, je 28. novembra 1942 pri Črničah napadla italijanske vojake, ki so se na kamionih peljali po glavni cesti ter jim prizadejala nekaj izgub. Tako je sledila velika koncentracija italijanske vojske. Četa se je preko Brč in Visokega (južno od Šempasa) izvila iz obkolitve. Padel je le Milko Leban iz Ozeljana, Igor pa se je sam ustrelil, ker je bil težko ranjen. Mrtva partizana so potem karabinjerji razkazovali pred vojaščino v Šempasu in še en dan na trgu C. Battisti v Gorici. Pokopana sta na goriškem pokopališču.

Ciril Zupanc

Viri: — Zapisek Igorjeve sestre Marije, poročene Mervič, stanujoče v Novi Gorici (Goriški muzej, Nova Gorica).

— Topografija NOB (Goriški muzej).

JOŽE LEMUT-SAŠA

Jože Lemut je bil rojen 29. januarja 1918 v zaselku Gozd pri Colu. Po domače se pri tej domačiji pravi pri Brnkovih. Oče Josip je bil sprva gozdn delavec, mama pa je bila Marija Kovšca. Kmalu po prvi svetovni vojni so se Lemutovi preselili v Dolgo poljano pri Ajdovščini; oče se je zaposlil kot delavec v Brunnerjevi tekstilni tovarni v Ajdovščini. Po nekaj letih so si Lemutovi kupili hišo v Dolgi poljani. Lemutovim sta se še rodila Polde in Dragica. V letih gospodarske krize 1929—1931 je bilo precej delavcev v tovarnah odpuščenih. Tako tudi v tekstilni tovarni v Ajdovščini ni bilo dela. Oče je emigriral v Jugoslavijo leta 1931, kjer je v Mariboru našel delo kot tekstilni delavec. Najstarejši sin Jože je dvanajstleten odšel za pastirja na Veliko polje pri Vrabčah. Leta 1932 se je v Maribor preselila vsa Lemutova družina, kamor so odšli z rednim potnim listom. Odslej pa do aprila 1941 je bil tudi sin Jože mariborski tekstilni delavec.

Član SKOJ je Jože postal že leta 1935 in nekaj let zatem tudi član KPJ. Bil je tudi sekretar SKOJ za okoliš Maribor—Pobrežje. Udeležil se je raznih stavk mariborských tektilnih delavcev. Tu se je seznanil z nekaterimi tovariši, ki so kasneje bili vidni organizatorji NOB na Primorskem, kot npr. z Antonom Veluščkom, Martinom Greifom in drugimi.

Ob napadu na Jugoslavijo aprila 1941 se je Lemut priključil enoti »mladih prostovoljcev« in se z njo tudi udeležil bojev z Nemci pri Podčehovi, na križišču, kjer se pot

odcepi proti Kungoti. V boju 6. aprila 1941 zvečer so tu prostovoljci imeli 5 mrtvih in 10 ranjenih. Jože Lemut je z »molotovko« (steklenica z bencinom) zažgal nemški tank in se potem z enoto umaknil. Mariborski »mladi prostovoljci« so kot vojaška enota prišli v Ljubljano in od tu v Zagreb, kjer so doživel razpad Jugoslavije. Jožeta in še nekaj vodilnih v tej enoti so ustaši aretirali in jih držali nekaj tednov zaprte ter jih mučili. Šele na intervencijo nekega odvetnika so jih končno izpustili. Jože je bil precej hudo pretepen. Vrnil se je v Ljubljano. Ta čas so tudi njegovi starši, brat in sestra pribrežali pred Nemci v Ljubljano. Nastanili so se v Šiški. Za vasjo štev. 31. Jeseni 1941 je hči Dragica prišla k teti v Ajdovščino, kjer je postala aktivistka OF, kurirka, obveščevalka in po razpadu Italije partizanska učiteljica v Budanjah. Polde je tudi jeseni 1941 prišel v Vipavo, kjer se je prijavil na občini. Tako je bil mobiliziran in je potem kot italijanski vojak služil vojsko v severni Italiji in v okupirani Franciji.

22. junija 1941 se je v Šiški zbral nekaj odločnih in zaupnih fantov, med katerimi sta bila Jože Lemut in Gortan Simčič, ki ju je neki član CK KPS napotil v domače kraje na Primorsko z nalogom, da ugotovijo stanje in začno organizirati narodnoosvobodilno gibanje. Jože Lemut je ilegalno odšel v rojstni kraj Gozd, kjer se je oglasil pri bratrancu Ivanu Lemetu, v svoji rojstni hiši pri Brnkovih. Bratranec Ivan se spominja, da je bil Jože pri njem 29. junija 1941. Zadnje dni junija 1941 se je Jože Lemut oglasil tudi v Renčah pri zaupniku Milu Vižintinu in se mu predstavil kot Iskra.

Aktivistka Jožica Židanik-Zmagoslava s Slapa, ki živi na Hrušici pri Podkraju, se spomina, kako je tedaj prihajal Jože Lemut na Primorsko. Junija, julija in avgusta se je s ponarejeno osebno izkaznico pripeljal kar z avtobusom. Večkrat je potoval v Ljubljano, kjer je poročal o razmerah in prejemal napotke za delo. Ko je bil brat Polde, s katerim sta si bila po zunanjosti nekoliko podobna, mobiliziran, se je Jože posluževal tudi bratove osebne izkaznice. Sorodnikom in dobro znanim ljudem se ni predstavljal z ilegalnim imenom. Za vse ostale je bil »tovariš Iskra«. Pri CK KPS je dobil osebno izkaznico na ime lesnega trgovca nemške narodnosti Aleksandra Straussa (morda Schubert?). Tako je tudi v Renčah reknel, da je »lesni trgovec« iz Ljubljane. Iz tega Aleksandra si je decembra 1941 nadel ime Saša.

Od jeseni 1941 se je avtobusa vse manj posluževal. Verjetno si je po očetovem nasvetu izbral varnejšo pot, ki jo je bilo treba prehoditi peš in to: Hotedršica—Novi svet—Lome—Kanji dol—Malo polje—Col. Od Ljubljane do Hotedršice se je na kak način pripeljal, naprej pa je pešačil. Njegov stric Lazar z Malega polja štev. 26, kjer je Saša imel redno javko, se spominja številnih Lemutovih obiskov. Pravi, da je skoraj vedno pripeljal koga s seboj čez staro mejo. Lemut je na Vipavskem vzpostavil zvezo najprej v Dolgi poljani štev. 61 pri Ipavčevih, kjer so bili njegovi sorodniki, v Ajdovščini pa pri Francu Dietzu. Ker je jeseni 1941 iz Maribora v Vipavo pribrežal tudi rojak Vojan Rehar, je Lemut tudi z njim vzpostavil zvezo in kmalu sta skupaj organizirala narodnoosvobodilno gibanje na Gornjem Vipavskem. Rehar je bil posebno pripravna zveza z Ljubljano, saj je v Vipavi legalno živel in se je tudi legalno z avtobusom vozil v Ljubljano.

Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je določilo Ervina Dolgana-Janeza, da popelje prvo skupino partizanov—Primorcev na Primorsko. Ta je odšel na Mokrc za Krimom, kjer je tedaj taborila četa Ljuba Šercerja. Tu je dobil prve partizane, ki so se odločili za odhod na Primorsko. Komisar te čete je bil Slavko Židanik-Riko, ki je imel sorodnike na Slapu pri Vipavi. Povedal jim je za naslov teh sorodnikov in jim priporočil, naj pri njih vzpostavijo osebne zveze. Slavko Likar-Lojze, borec iz te Dolganove skupine, se je septembra 1941 že oglasil na Slapu pri Židanikovih, kmalu za njim pa še Jože Lemut. Jožica Židanikova se je najbolj prizadenvno in vneto lotila ilegalnega dela in je s prvimi partizani takoj začela sodelovati. Kasneje je postala okrajna in okrožna aktivistka.

Oktobra 1941 so se v Ložah prvič sestali Anton Velušček-Matevž, Oskar Kovačič in Jože Lemut ter se dogovorili o delu. Lemut se je po tem sestanku nekajkrat kar z vlakom peljal iz Ajdovščine v Gorico na pogovor z Matevžem. Kovačičeva aretacija v Trstu decembra 1941 je gibanje težko prizadela. Matevž in Saša sta se odločila za skrajno previdne ukrepe, da bi zavarovala organizacijo na terenu.

Sredi decembra 1941 je bil prinesen iz Ljubljane ciklostilni aparat. Saša ga je shranil v Dolgi poljani. Ker je bil prav tedaj v Vipavi na dopustu kot italijanski vojak Sašev brat Polde, ga je ta, ker je bil vojaško oblečen, varno prenesel čez glavno cesto pri Vipavi na Slap v hišo štev. 40. Kmalu zatem, nekaj dni pred novim letom, je po ciklostilni aparat prišel Evgen Kante iz Kobolov pri Gornji Branici. Pepe Rešeta s Slapa mu ga je pomagal nositi. Pri Kantetovih je Saša potem uredil prvo ciklostilno tehniko na Primorskem in tu je nekaj mesecev v začetku leta 1941 tudi sam delal. Sprva je nekaj papirja in barvila (tube) oskrbela Zmagoslava s Slapa, ki je to prinesla iz Gorice in Trsta.

Sredi februarja 1942 je Saša spet odšel v Ljubljano. S smučmi, ki so ohranjene (pri Jožici Židanik), je naredil pot od Cola mimo Javornika do Hotedršice. Ko je bil proti koncu februarja 1942 spet v Ljubljani, so Italijani mesto opasali z bodečo žico in ob

vhodih v mesto postavili zastražene rampe. Tedaj se je Saša z vlakom pripeljal do Postojne. Tu so ga na železniški postaji legitimirali, ker se jim je zdel sumljiv. Pobegnil je z železniške postaje ter srečno prišel na Vipavsko.

Na posvetovanju vodilnih aktivistov na Sveti gori aprila 1942 je Saša poročal o stanju partizanskih enot na Primorskem. Tedaj so se na Nanosu že zbirale partizanske čete, da bi se tu ustanovil bataljon. Ker je bil Anton Velušček-Matevž v soboto zvečer 4. aprila 1942 na domu v Gorici (pri svojih starših) aretiran in zatem kakih 14 dni v preiskovalnem priporu v Gorici, se posvetovanja na Sveti gori ni mogel udeležiti. Na tem posvetovanju sta poleg Saše dala nekaj napotkov za delo najbolj izkušena aktivista Andrej Kumar-Stric Marko in Tone Šurm.

Po boju na Nanosu 18. aprila 1942, ki je Sašo iznenadil pri Lazarju na Malem polju, sta s komandirjem Milkom Špacapanom-Igorjem okrog 24. aprila na Slapu sestavila poročilo, ki ga je potem Saša nesel na Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet Francu Leskošku-Luki. Ko se je vračal, je z njim potoval Tomo Brejc, ki sta ga CK KPS in Glavno poveljstvo poslala na Primorsko kot vodilnega člena pokrajinskega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja. Potovala sta z Dobrove pri Ljubljani, mimo Rovt v Polhograjskih Dolomitih, mimo Hotedršice, Javornika in Cola do Dolge poljane pri Ajdovščini, kamor sta prišla v začetku maja 1942.

Junija 1942 se je Saša največ zadrževal v Vipavski dolini in v Trnovskem gozdu, julija pa je spet odšel na Glavno poveljstvo. Vrnil se je 17. julija z navodili za ustanovitev partizanskega bataljona na Primorskem. Bil je v lepo ukrojeni vojaški uniformi, z opašcem in torbo, opremljen kot pravi partizanski oficir. S seboj je tokrat pripeljal pet borcev, ki so ob ustanovitvi bataljona dobili vodilne funkcije.

V sodelovanju s pokrajinskim vodstvom je začel pripravljati zbor partizanskih čet, da bi ustanovili prvi primorski partizanski bataljon. Sredi avgusta 1942, 15. ali 16. je bil na Vodicah nad Vitovljami ustanovljen prvi primorski partizanski bataljon, ki je dobil ime po pesniku Simunu Gregorčiču. Njegov prvi poveljnik je bil Jože Lemut-Saša.

17. avgusta 1942 je bilo pri Bonetovih v Kromberku posvetovanje pokrajinskega vodstva, kjer je bil navzoč tudi Saša. Zvečer sta s Tomom Brejcem odhajala proti Solkanu. Pod Bonetovščem, na Razovcu, je Saša opazil neznano osebo in zaklical: »Stoj!«. Bil je poljski čuvaj, ki je takoj ustrelil in Sašo zadel v prsi. Čuvaj je pobegnil ter odhitel v Solkan, prijavil dogodek karabinjerjem. Saša je mrtev obležal na poti. Trije aktivisti so mu odvzeli opasač s pištolem, torbo z raznimi dokumenti in zapiski ter bluzo in triglavko. Kaki dve uri po dogodku so bili ob mrtvem Saši že tudi karabinjerji in vojaki, ki so ga odpeljali v Solkan.

Ciril Zupanc

Viri: — Spomini aktivistke Jožice Židanik-Zmagoslave, stanojoče v Hrušici pri Podkraju (Goriški muzej, Nova Gorica).

— Topografija NOB (Goriški muzej, Nova Gorica).

K PROBLEMATIKI PROUČEVANJA ZGODOVINE PREKOMORCEV

Mnogo je stvari, ki jim zgodovinar zlepa ne more do dna. Pomembne listine lahko tičijo v arhivih, ki raziskovalcu niso dostopni. Včasih nastajajo težave pri opisovanju dogodkov, ker so le-ti sestavni del širšega dogajanja. Pozneje smo prisiljeni, da dopolnjujemo svoje poglede na posamezne dogodke. Sem sodi tudi vprašanje prekomorcev, o katerem želimo na kratko spregovoriti.

Med drugo svetovno vojno so fašistične oblasti bodisi z mobilizacijo bodisi z množičnimi aretacijami temeljito izpraznile domove primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Pobrali so vse tiste, ki so bili sposobni nositi orožje. Pobirali so tudi mladince, stare komaj 16 ali 17 let, ki niso bili vojaški obvezniki. Glavnino so uvrstili v specialne bataljone, (južna Italija, Sardinija in Sicilija), vse ostale pa poslali v Afriko (ital. kolonije s površino 3.484.000 km²), na fronte v Grčiji, Sovjetski zvezi ter na ozemlju okupirane Francije. Po okupaciji dela Jugoslavije pa so Italijanski okupatorji odgnali v italijanska koncentracijska taborišča in zapore tisoče Jugoslovanov. Veliko obsojenih Jugoslovanov se je znašlo tudi na italijanskem jugu. Po kapitulaciji Italije jeseni 1943 se je začel v južni Italiji, ki so jo

osvobodili zavezniki, velik vrvež. Velika reka nekdanjih pripadnikov specialnih bataljonov in osvobojenih Jugoslovanov se je premikala proti Jadranu, od tod je bila čez morje najkrajša pot v domovino. V okolici Barija so nastale prve prekomorske brigade. Kasneje so se vključevali v prekomorske enote tudi Primorci in Istrani, ki so prihajali iz Afrike, Francije in Anglije. Med njimi je bila tudi večja skupina štajerskih Slovencev, ki so jih Nemci prisilno mobilizirali, a pozneje zajeli zahodni zavezniki. V prekomorskih enotah NOV Jugoslavije (okrog 35.000 mož) so prevladovali Primorci in Istrani (vseh okrog 27.000). Vse naštete poznamo pod imenom prekomorci. Zanje je značilno predvsem to, da so se na tujem vključili v NOV Jugoslavije. V zvezi s prekomorci pa vselej obravnavamo tudi sardince, to je tiste Primorce in Istrane, ki so bili na Sardiniji v specialnih bataljonih. Njim so zahodni zavezniki preprečili odhod v domovino in s tem tudi vstop v NOV Jugoslavije.

Ker so bili specialni bataljoni ena od oblik narodnega zatiranja primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov ter se je v teh enotah vodil boj za priključitev Primorske in Istre k matični domovini in se je končno množica pripadnikov specialnih bataljonov tudi vključila v NOV Jugoslavije, je vprašanje prekomorcev pomembno. Po svoje nam razkriva bogastvo narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov. Nadaljnja raziskovanja naj bi prispevala k osvetlitvi zlasti naslednjih vprašanj:

1. Kako je potekalo snovanje specialnih bataljonov (čet) in koliko je bilo skupaj teh enot. Dobršen del tega vprašanja bi lahko rekonstruirali s pomočjo preživelih pripadnikov specialnih bataljonov.

2. Kaj mislio o vprašanju specialnih bataljonov sami Italijani. Naj navedemo nekaj redkih, vendar zelo značilnih primerov. Da bi lepše razumeli, naj omenimo, da so začeli v Italiji snovati specialne bataljone poleti 1940, to je kmalu po vstopu Italije v vojno. Iz redne italijanske vojske so začeli izločati vojake slovenske hrvatske narodnosti ter jih uvrščati v specialne bataljone. Pred tem so jih seveda razorožili in jim odvzeli vse oznake pripadnosti temu ali onemu polku. Po svojem položaju je bil pripadnik specialnega bataljona nekakšen vojni ujetnik. Bil je vedno zastražen in pod stražo je odhajal na prisilno delo. Ukaz, da je treba izločiti iz italijanske vojske primorske Slovence in istrske Hrvate, je prejela tudi divizija »Julia«. V tej enoti je bilo veliko beneških Slovencev. Mario Cervi, nekdanji pripadnik »Julie«, je napisal: »Do prve (neprijetnosti) je prišlo junija 1940, ko so iz Rima zaukazali, da je treba iz njenih vrst (namreč iz »Julie«) izločiti oficirje in vojake slovanskega rodu. In ni šlo samo za kraje, ki si jih je Italija priključila leta 1918, marveč tudi za kraje, ki so bili v sestavi kraljevine že več kot 70 let. To pa se je končalo z ničem (»in niente«), vendar ne brez iluzij, razočaranja in zagrenjenosti.« (Storia della guerra di Grecia, Milano 1969, str. 154). Znano je, da so se v preteklosti beneški Slovenci hrabro borili za Italijo (na velikem italijanskem vojaškem pokopališču pri Kobaridu je okrog 40 imen padlih beneških Slovencev!). Škoda, da Cervi ni pojasnil, kako je štab divizije preprečil izločevanje vojakov slovenske narodnosti.

Italijanski pisatelj Guido Miglia, ezul iz Pulja, je ob tridesetletnici kapitulacije Italije zapisal: »In potem so prišli doživljaji v zvezi z vojaško službo, nerazumevanje nasproti nam (Miglia misli na istrske Italijane!), včasih uvrščanje v specialne bataljone, da nas ne bi bilo treba pošiljati na dopust kot ostale, ker smo bili osumljeni simpatiziranja z Jugoslovani in nemara celo namere, da se pridružimo Titovim partizanom.« (Tragico settembre, »Voce Giuliana«, 16 IX. 1973). Miglia je povedal veliko in prav tisto, kar v Italiji mnogi prikrivajo. Res je, da so italijanske vojaške oblasti uvrstile v specialne bataljone tudi nekaj istrskih Italijanov. Tu pa gre morda za kakšnih 300 ljudi. Primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov pa je bilo v specialnih bataljonih okrog 35.000.

V novejšem času sta pravilno ocenila specialne bataljone in hkrati tudi prekomorske brigade Giacomo Scotti (Combattenti d'oltremare. Quaderni II. Centro di ricerche storiche, Rovigno, 1972, str. 454) in Paolo Sema (La lotta in Istria 1880—1945, Trieste 1971, str. 242).

Iz publikacije »Per la tutela globale degli Sloveni in Italia« (Trst 1972, Založništvo Tržaškega tiska) zvemo, da je KPI predlagala, da se nekdanjim pripadnikom specialnih bataljonov z zakonom prizna status političnih preganjancev (str. 40).

Kritična mnenja Italijanov o specialnih bataljonih so nam potrebna, da bi lahko prišli na dan z vso resnico. Če se bomo zanimali zanje, se bodo nemara odločili, da vprašanje specialnih bataljonov podrobneje preučijo.

3. Vedeti bi bilo treba, kaj so pisali o specialnih bataljonih drugod po svetu. Poznamo le primer Bogdana C. Novaka, ki je o specialnih bataljonih zabeležil naslednje: »Ta vojaška akcija v širokem obsegu se je začela novembra 1942 (namreč proti partizanom v Julijski krajini). Pred tem so mobilizirali vse moške prebivalce, vključujuč mladeniče stare od 13 do 15 let, jih uvrstili v specialne bataljone in poslali v južno Italijo, na Sicilijo in Sardinijo, da bi bili čim bolj daleč, kajti po napadu na Jugoslavijo aprila 1941 se Italija ni mogla več zanesti na Slovence in Hrvate« (Trieste 1941—1945. The Ethnic, Political,

and Ideological Struggle, Chicago—London 1970, str. 62). Popraviti moramo podatek o mobiliziranih mladincih. Gre za tiste, ki so imeli nad 15 let. Imamo vtis, da je Novak razumel vprašanje specialnih bataljonov. Čudno pa je, da se niti z besedico ni dotaknil prekomorcev.

4. Posebno poglavje o prekomorcih so ujetniška taborišča zahodnih zaveznikov (Afrika, Indija, Avstrija in ZDA). Še vedno nimamo zanesljivega popisa teh taborišč. Listina, ki je nastala marca 1941 v ujetniškem taborišču Mustafa Pasha v Egiptu, kaže, da so bili v Libiji zajeti primorski Slovenci in istrski Hrvati in razmeščeni v navedenem taborišču, vsi protifašistično usmerjeni in da so se Britancem prostovoljno prijavili za boj proti fašistični Italiji (glej Obala, 23/1974, str. 35—39). Ta skupina te vrste pa ni bila edina. V nekaterih taboriščih so imeli fašistično usmerjeni italijanski vojni ujetniki svoja tajna sodišča. Ta so sodila tudi primorske Slovence in istrske Hrvate, ki so se prostovoljno prijavili v britansko vojsko za boj proti fašistični Italiji. Luigi Pignatelli opisuje takšne primere iz taborišča El Doret v Keniji (Il secondo regno. I prigionieri italiani nell'ultimo conflitto, Milano 1969), Korbijan Marsetič pa pripoved Silvestra Oja iz Šentomaja pri Kopru o obsodbi Slovencev na smrt v nekem ujetniškem taborišču v bližini Kalkute (Pri-spevki za kroniko prekomorcev, rkp, Pokrajinski arhiv v Kopru, str. 3).

V arhivih britanskih ujetniških taborišč bi lahko našli veliko zanimivih podatkov o tem, kako so se primorski Slovenci in istrski Hrvati borili proti fašistični Italiji.

5. Tudi Sardinija zahteva še nove raziskave. Nekatere žive priče govore o tem, da je bilo sredi leta 1944 na Sardiniji nekaj slovenskih vojakov obsojenih na smrt, ker so zahtevali, da se jim omogoči odhod v domovino oziroma vključitev v NOV Jugoslavije. Do ustrelitve sicer ni prišlo. Tudi ta primer kaže, kako so se Primorski in Istrani žilavo borili, da bi pomagali domovini. Še do danes nimamo zanesljivega seznanja o tem, koliko primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov je umrlo na Sardiniji. Tudi v zvezi s Korzikou je marsikaj neraziskanega. Sem spadajo zlasti pobegi (vsi pod izredno težkimi pogoji!) pri-padnikov »slovenskih čet« z namenom, da se prebijejo do prekomorskih brigad.

6. Zanimivo bi bilo vedeti, kaj več o tem, kako so nemški okupatorji ocenjevali prekomorce. S prekomorci v angleških uniformah so se prvič spopadli na Korčuli. Prva prekomorska brigada je takrat utrpela hude izgube. Veliko Primorcev in Istranov je bilo ubitih, okrog 60 pa so jih Nemci ujeli. Pobrali so jim nove uniforme in jim dali neke cape. Skoraj polovica je pomrla na poti v taborišče Moosburg na Bavarskem. Pozneje so imeli Nemci vedno več bojev s prekomorci. Tako so nastale neke ocene prekomorcev, ki so jih zabeležili v dnevniku nemške vrhovne komande (Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht). Glasijo se: »V nadalnjem teku bojev so se na jadranskem odseku pojavile kot nov, zelo resen dejavnik, v inozemstvu izvezbane in od Anglo-Amerikancev prek morja nepretrgoma oskrbovane čete iz nekdanjih internirancev in ob sodelovanju z njimi tudi Titova vojska. Vrhovni komandant jugovzhoda (dopis šefa operativnega štaba Vrhovne komande oboroženih sil od 26. XI.) je videl v tem načelno spremembo položaja na tem delu njegove fronte in računal, da bo sovražnik konec novembra (mišljeno leta 1944) skušal zasesti Hrvatsko s strani Jadrana« (Todor Radošević, Ofanziva za oslobojenje Dalmacije, Beograd 1965, str. 284).* To je zaenkrat edini podatek te vrste.

7. Podrobnejše bi morali raziskati tudi Primorce in Istrane, ki so odšli kot italijanski vojaki v Albanijo, Grčijo in v Rusijo. Kjer so le mogli, so Primorci in Istrani dezertirali iz italijanske vojske in se priključevali tistim, ki so se borili proti nacifašistom (V Albaniji je tak dezterter, primorski Slovenec, postal komandant partizanske brigade!).

Ker gre v zvezi s specialnimi bataljoni, sardinci in prekomorci za množice primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, ki so se na prav poseben način vključevali v narodno-ovsobodilni boj jugoslovanski narodov, je njihov boj še posebno zanimiv in prav je, da se po možnosti še dopolni, kar je bilo o tem napisanega. Uspeh je odvisen predvsem od tega, kako se bodo zainteresirane ustanove predvsem v Kopru in Novi Gorici med seboj povezale in vodile skupne akcije za zbiranje zgodovinske dokumentacije.

Srečko Vilhar

* Radošević ni zadovoljen z nemško oceno prekomorcev. Ima popolnoma prav. V Dalmaciji je vodil uspešne borbe proti Nemcem ves 8. korpus NOV Jugoslavije. V njem so bile preizkušene brigade s starimi borci. Seveda so tudi prekomorci dali svoj delež. Tudi ni res, da so Angleži in Amerikanci izvezbali prekomorce. Najmanj pa je res, da so jih uspešno oskrbovali prek Jadrana. Prekomorci so imeli le to, kar so prinesli s seboj. Po prihodu v Jugoslavijo jim je hrano nudilo siromašno in izčrpano prebivalstvo.

Soško gozdno gospodarstvo Tolmin

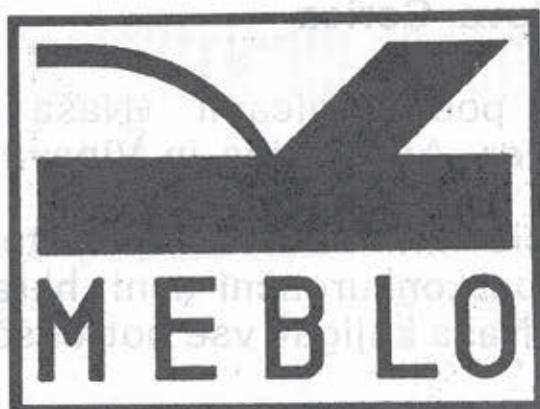

OBRAT AJDOVŠČINA

SGP „PRIMORJE“

AJDOVŠČINA

NOVA GORICA

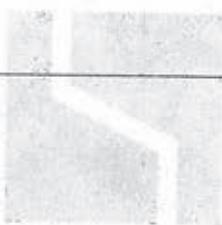

Ljubljanska banka

PODRUŽNICA NOVA GORICA

in enote:

AJDOVŠČINA — IDRIJA — TOLMIN — ŠEMPETER PRI GORICI —
SOLKAN — DOBROVO — KANAL — VIPAVA — CERKNO —
KOBARID

GRAFIČNO PODJETJE

»soča«

Nova Gorica

s tiskarno in poslovalnicami »Naša knjiga« Nova Gorica, Šempeter, Ajdovščina in Vipava

nudi vsem poslovnim strankam kvalitetne barvne in navadne tiske po konkurenčni ceni, hkrati vam nudi v poslovalnicah »Naša knjiga« vse potrebščine za pisarniško poslovanje.

Se priporočamo!

GORIŠKE STROJNE TOVARNE IN LIVARNE

gostol

PROIZVAJA STROJE IN OPREMO

ZA LIVARNE:

peskalne stroje raznih tipov, mešalce livaškega peska, elektromagnetne separatorje, stabilne in pokretne peskomete, sušilnice peska in drugo opremo potrebno za livarne. Razen dobav posameznih strojev in naprav prevzemamo tudi kompletnejši inženiring po principu »ključ v roke«.

ZA PEKARNE, SLAŠČIČARNE IN GOSTINSTVO:

mešalce testa, razne stroje za deljenje in oblikovanje testa, mešalce testa, mesoreznice, stroje za sladoled, stroje za pranje kozarcev, stekalnike

ZA KEMIČNO INDUSTRIFO:

standardne mešalce in mešalce po posebnih željah

ZA LESNO INDUSTRIFO:

paketne škarje za furnir, brusilke, stroje za možničenje, stroje za izdelavo in razrez moznikov

ZA KONFEKCIJSKO INDUSTRIFO:

prikrojevalne stroje

ZA USNJARSKO INDUSTRIFO:

vakuum sušilne stroje za usnje

OBRAT LIVARNE PROIZVAJA:

ulitke sive litine in barvastih kovin, vse vrste modelov

ZA NAROČILA SE PRIPOROČAMO!

ZDRUŽENO PODJETJE ISKRA KRANJ

Tovarna avtoelektričnih izdelkov

NOVA GORICA, telefon 61 121

proizvaja in priporoča svoje priznane izdelke

- DINAME
- ZAGANJALNIKE
- NAPETOSTNE REGULATORJE
- MAGNETNE VŽIGALNIKE
- VŽIGALNE TULJAVE
- ALTERNATORJE